

Tanácskozás a pásztorművészetről

A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei 10.

Szerkesztette és lektorálta: Juhász Zoltán

„Ha még egyszer születnék,
akkor is csak juhász lennék”

TANÁCSKOZÁS A PÁSZTORMŰVÉSZETRŐL

Konferencia

2015. augusztus 28–29.

MMA
MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

ISBN 978-615-5464-45-4
ISSN 2063-7942

© Magyar Művészeti Akadémia, 2016
© A kötet szerzői, 2016

TARTALOM

- X BEVEZETÉS
- X KUNKOVÁCS LÁSZLÓ
Pásztorélet: ablak kultúránk legmélyebb
tartományaihoz
- X ANDRÁSFALVY BERTALAN
A magyar pásztorság története és megítélése
- X MOLNÁR ZSOLT
„Kiszáradt a tóból mind a sár, mind a víz”
– A Hortobágy, a szikes puszta és a legeltetés a pásztor,
az író-költő és a botanikus szemével
- X HARANGOZÓ IMRE
„A pásztorok olyan titkos emberek vótak...”
Pásztoraink hagyományáról Deák Antal
visszaemlékezéseinek tükrében
- X JUHÁSZ ZOLTÁN
A magyar pásztorok zenei hagyománya

- X DÓRA ÁRON
Holttengeri Marszüaszok. A mezőszégi magyar
furulyazene társadalmi-gazdasági háttere
és stilisztikai elemzése

- X UHRIN KLÁRA
A Felső-Tisza-vidéki pásztorság dallam
és szövegalkotása

- X G. SZABÓ ZOLTÁN
Pásztorok – dudák – pásztorművészet:
Egy társadalmi csoport művészeti öröksége
a 20–21. században

- X VÉGH ANDOR
Balkáni dudák és kapcsolataik I. A gaida és a mjesnica
típusok – hangszer-földrajzi vizsgálatok egy kiterjedt,
nehezen lehatárolható térben

- X NAGY MARI és VIDÁK ISTVÁN
Tűzcsiholás és tűzcsiholó acélok

BEVEZETÉS

Kötetünk címéül a pásztorkultúrát a maga teljességében talán utolsóként őrző palóc juhásztól, a 2015-ben 96 évesen eltávozott Pál Istvántól származó mondatot választottuk. Pásztoraink természetismerete, tárgyalgó művészete, zenéje, hiedelemvilága, meséi külön-külön is csodálni való gazdagságot mutatnak, és így, magukban is bőséges kutatási feladatot adnak a tárgyi és szellemi néprajz, a zenetudomány, a biológia szakembereinek. Ugyanakkor maguk a pásztrok mindezt egy egységes egész műveltség különböző megnyilvánulásainak tekintik. E teljesség megértéséhez feltétlen szükséges, hogy a szakember is így, a műveltséget, mint egészet szem előtt tartva tanulmányozza saját területét. Tanácskozásunk céljának tekintette, hogy a szakirányú előadások fényében ez a teljesség rajzolódjon ki. A jelen kötet írásai betekintést engednek a témák sokoldalúságába, és bizonyítják is egyben, hogy a tervezett cél megvalósult: a tanulmányok felölelik a pástorkultúra kialakulását, a pásztrok gazdálkodási rendszerét és botanikai tudását, a pástorfáragások és zenei, ill. hangszeres dialektusok sajátosságait és összefüggéseit, a mesevilágot, valamint bepillantást nyújtanak mindennek a sztyeppe és szomszédnépi kapcsolataiba is. A válogatás nem lehet teljes már csak azért sem, mert számos kiváló előadás erősen épített előadóművészi eszközökre, video- és hangfelvételekre, vagy olyan mennyiségű fényképre, melyek egy tanulmánykötet kereteibe nem férnek bele. Ezeknek a videofelvételeit az MMA honlapján tesszük elérhetővé.

A 2015. augusztus 28-án Balmazújvároson megrendezett tanácskozás a hortobágyi pásztrok tiszteletére szervezett vókanyai pástork-

ünnepek és kápolnafelszentelés helyszínéhez és idejéhez igazodott. Ezzel is hangsúlyozni kívántuk, hogy egy még ma is létező kultúra vizsgálatára vállalkozunk, és remélhető, hogy ez mindaddig, amíg az állattartó ember tudására, természetszeretetére szükség lesz, így is marad.

Juhász Zoltán

KUNKOVÁCS LÁSZLÓ

fotóművész, néprajzkutató

PÁSZTORÉLET: ABLAK KULTÚRÁNK LEGMÉLYEBB TARTOMÁNYAIHOZ

Legutóbb 2013-ban a Nagykörúton, a Forrás Galériában szerepelt a „Halászkok és pásztorok” című képkollekcióm. Az eligazító táblán olvashatták: „Mi is természeti népek lettünk volna? Föltétlenül. Időszzerű-e még erről gondolkodni? De még mennyire! Nekünk nem kell a modern világtól kevésbé érintett népek közé utaznunk, hogy ott kutakodjunk. Itt élnek köztünk a természettel való együttélés örök példái, a kinnháló gulyások, a magatartó juhászok, a hallgatag halászkok. Arcukra odaköltözött a táj, amelyben élnek. Portréikat ereklyeként őrizzük majd, miként az amerikaiak az indián törzsfőnökök fotóit, akik a vissza nem térő korból méltósággal tekintenek ránk, némán is bölcsességre tanítanak. Pásztoraink és halászaik nem szennyeznek és nem élnek föl környezetüket. Jövőre is ugyanott szeretnének legeltetni, továbbra is a vizek adományaiból akarnak megélni.”

Érdemes volt annyiszor fölkeresnem a legelők kemény életű népét. Foglalkozásuk jószágaink házasításával egyidős, s mivel az állatok természete nem változott, eszközeik, építményeik, s mindaz, ami ezzel az életformával jár, alig módosult. A népművészetnek is a forrásvidékére kerülünk. Szinte megzavarodunk: hol is vagyunk az idő-egyenesen? 2015-öt írunk, de egy hatalmas tartományt karolunk át, s rajtunk múlik a jövő is.

Rossz berögződés, hogy a néphagyomány és egyáltalán, ami régi, az előbb-utóbb elhal, mert a korszerűnek kell helyet adnia. Értelmezzük

a tradíciót egészen tágra, amibe minden idők sok-sok tapasztalata beletartozik, mindaz, ami bevált. Az ipari forradalom óta, a nagy loholásban mintha a bölcsességünket veszítettük volna el. Elavultnak hiszünk a régit, holott nem az.

Nagy kár, hogy a néprajz sokáig nem vált iskolai tantárggyá, miközben a legfontosabb kérdésekre adna választ: kik vagyunk, milyenek vagyunk, miért különbözik egymástól a látszatra teljesen egyforma két szomszéd falu – ételeik, ünnepi viseleteik. Miért mások a távoli tájegységeinkben élők és egy-egy kultúra a népek földgolyónyi palettáján.

A múzeumokban, kutatóintézetekben foglalkoztatott etnográfusnak félrehúzódságában kevés módja van befolyásolni a közvéleményt, holott sorra születnek olyan döntések, amelyekre ez az ismeretanyag adna fedezetet. Országképet leginkább szórakoztató műsorokká gyúrva tálnak nekünk, hiányzik a közvetlen tapasztalat. Az országjárás ma csakis gépjárművel tudjuk elképzelni. Az autópályák egyformák, jó esetben a nevezetességek röptenek, de bevehetetlen marad a földszintes Magyarország. Suttogva tette szavá a Dél-Alföld tanyavilága ismeretében tudóssá lett Szent István, hogy a néprajzi gyűjtés legjobb eszköze ma is a kerékpár.

Határoldjunk el a médiában honos „hogyan lehet ezt a tömegembernek eladni” kényszerképzetétől, mert először is nem biztos, hogy a közember annyira együgyű. Az viszont biztos, hogy a *tény-képeknek* – jó szó-lelemény a fotó meghatározására – és a felfedezés élményét nyújtó írásoknak hinni fog.

Fiatal fotótudósító koromban kottyantottam el egy főhivatalban kedvenc témát, a pásztorkultúrát, minekelőtte már alapos jártasságom volt az etnográfiai olvasmányokban, és éveken keresztül hoztam írt-fényképezett tudósításaimat az ország távoli zugaiból. – Most jössz azzal, hogy „csikos meg gulyás”? – bíráltak meg. A szám szélét harapdáltam. Lám, itt az iskolapéldája annak, amikor egy papírember igyekezettel tartja távol magát a hagyományos kultúrától, és egyáltalán a tapasztalati tudástól.

Nyaranként egy kis fejtágítóra hazatrombitálták a magyar kulturális intézetek igazgatóit. Több napos értekezletükön természetesen azt járták körül, hogyan találjuk magunkat. Ilyenkor is rendre ugyanezzel a jól bevált elhatárolódással kezdték. Talán nem kapnak utólag fegyelmit, ha bevallom, legalább egy évtizeden keresztül a magyar intézetekbe vándorolt tematikus néprajzi fotókiállításaim közül éppen a Pásztoemberek volt a legnépszerűbb. Szemléletemtől mi sem volt távolabb, mint hogy operettet gyúrjak a nehéz életű emberek világából. A csikos-gulyásozástól való elhatárolódás vétkes tájékozatlanságból fakad, kerüljön hát végre sülyesztőbe!

Annyi igaz, hogy idegenforgalmi látványossággént adnak a pusztán cirkuszba való műsorokat: fürgeteges vágta ló hátán állva, vagy az a mutatvány, hogy a hátsójára ültetik a lovat a fűben, holott az nem kutya. Látnák ezt a mongolok, akik annyira tisztelik a lovat, hogy soha nem fogják igába! Ott a sokkal erősebb tevé cipeli a terhet, amikor a lebontott jurtákkal a szomszéd legelőre vándorolnak. A mutatványosdi maguknak a pásztorknak sincs inyére, akik puritán emberek. Életük többi, meghatározó része elementáris élményben tudná részesíteni az érdeklődőt.

Herman Ottó, miután 1887-ben megjelentette a *Magyar halászat könyvét*, kitartóan dolgozott egy még nagyobb monográfián, ami a pásztorkodásról szólt volna. E tervével kifutott az idejéből. A legutóbbi időkig nem volt erről átfogó monográfia, miközben a pásztorkultúra és különösen a pásztorművészet egy-egy vonatkozásáról veretes művek születtek rangos szerzőktől. Ezek leginkább könyvritkaságok, s az általános műveltségbe, sajnos, nem épültek bele.

Pásztoraink másfélék, mint a falusiak. A hagyományos öltözékre gondolva, a népviseletbe öltözött lányok-asszonyok jutnak az eszünkbe, a férfiak már több generáció óta bolti ruhában járnak. A pásztorságnál épp fordítva van. Ott a férfi hordja a pompás népviseletet: minden részletében akkurátusan követve a hagyományt. Kalapviseletük elárulja, milyen állatfajta őriznek és melyik tájegységünkben élnek. Újabban mind többen a klasszikus pásztornépviseletben jelennek meg ünnepeiken, találkozóikon. Egy-egy társuk temetésén akár

negyvenen veszik körül a sírt cifraszűrben. Az ő igényük teremtette meg újra a már kiveszett szűrszabó mesterséget. Ezüstpitykés mellé-nyeik és az ugyancsak méltóságot adó tajtékpipa használata arra utal, hogy a régi kismemesi öltözködést örökölték át. Öt évtized tapasztalatait összegezve magam is megörökönyödöm: a farmer félévszázados divatja meg sem érintette a pásztori rendet.

Ha megkérdezzük tőlük, mennyi az idő, nem a mobiltelefonjuk után nyúlnak, hanem komótosan kiemelik a mellényzebből az ezüsláncon tartott zsebórát. Övükön ott lóg a bicsek – természetesen maguk készítik. Az sem ritka, hogy mellette fityeg a szilvماغ alakú csiholó acél, és pici erszéyben a kovakő – vagyis az őskortól ismert tűzszeres. Hitetlenkedve kérdeztem: – Használni is szokta? – Van rá eset – hangzik a válasz.

El sem tudnák képzelni, hogy a pásztorholmikat ne maguk fabrikálnák. Bőrművesek, faragók, szűcsök, akár hangszerkészítők is odakint. Kis szerszámkészletet tartanak maguknál.

Mint kerekded életet élők, természetesen legtöbben gyönyörűen énekelnek és táncos lábúak. Mozdulataik férfiasak, méltóságot sugároznak. Törő Gábor, a püspökladányi csikósszámadó énekét szabad ég alatt hallani megadatott nekem. Veres Péternek volt igaza: a „Kiszáradt a tóból mind a sár, mind a víz” egy ima. Esőért könyörgő sámánének. Vajon őrzi-e magnószalag a kisújszállási Szántó István medvehangját, aki a „kunok földjén” volt kinnhaló csikós, – és még milyen sokakat sorolhatnánk.

Régebben a furulya volt az általános a pásztoroknál, aztán ők tették népszerűvé az öblösebb hangú, messze hangzó tárogatót. Szeretik a citerát is. Elgondolkodtat, hogy amikor összeverődve mulatozásba kezdenek, mindig a maguk szikkadt népdalait éneklik, a tájhoz kötődőket, és szinte sohasem közismert, más népdalokat, műdalokat. Irányítatlanul is tudják, hogy mi az idevaló. Vagy éppen az kell ehhez a kultúrához, hogy ne szóljunk bele?

Ne feledkezzünk meg a pásztorságnak dolgozó mesteremberekről, például a kolompkészítőkről és csengő-öntőkről, akiknek tudománya

végül is odakint áll egybe, miután a pásztor, hihetetlen magas zenei igényességgel, összeválogatja ezeket a holmikat a nyáj, a tehéncsorda vagy a gulya számára. Értenek az utólagos hangoláshoz is. Amikor a nyáj vagy gulya lassan továbbvonul a csengők és kolompok sokaságával: e muzsika számukra a legszebb szimfónia.

Ők a legjobb vevői a késeseknek, akiknek mestersége ma a reneszánszát éli. Népi bicsek típusaik közül a körmozgó nélkülözhetetlen – a nedves legelőn bepállott körmő juhok ezzel hozzák rendbe. Ugyanezt a bicsek fajtát vásárolják a gulyások és a csikósok is. Gondolnánk, nekik elegendő az egyélű. Nem így van. A karikás ostor díszítményeinek a berakására ez a kurta kis él a szerszám. A karikást is maguk fonják. A zsebükben kilógnak a kosztök zacskó bőrröjtjei.

Senki nem kötelezi őket a végletekig szikár kinti életre, de fűserkenéskor már csak a kiverés napját várják. Ne gondoljuk őket lesodródott szegény embereknek! Olyan házuk van a faluban, mint akárki másnak. Szent Mihálytól Szent Györgyig otthon téblábolnak, – korábban gyakran állatgondozóként tsz-istállóban teljesítettek szolgálatot. Aztán a legeltetési időben merőben más életvitel következik.

Pásztorkultúránk határozottan keleti örökségre utal. Az Alföld pásztorai a végtelen tágasság látványát szeretik, mintha minden ősi a sztyeppén élt volna. A pásztorszállásokon semmi olyan holmi nem található, ami afféle „lerakatként”, mint a családi házban már megunt berendezés került volna ide. Tévé nem kell nekik odakint, sem az otthonukban már megunt karosszék. Ülőalkalmatossággént a pásztor-szék szolgál, amelyet lécekből szegeznek össze.

Tudjuk, Alföldünk a honfoglalás idején erdősebb volt, de a kunhalmok tetején az érintetlen növényzet máig őrzi a sztyepei flórát. A pollenmaradványok szintén bizonyítják, hogy bőven voltak itt legelőterületek. Pásztoraink szerint a Hortobágyot ilyennek teremtette a Jóisten. Ezen vitatkozhatunk, de a vonzalmukat tudomásul kell vennünk. Az építményeik párhuzamai a sztyeppővezetre jellemzőek, szinte atavisztikusan. A kiszáradt tehéntrágyát többen összeszedik tüzelőnek, pedig a mi Alföldünk nem azonos a fátlan Mongóliával.

Közelítsünk a legpraktikusabb oldalról! Mit vesztenénk azáltal, ha megszűnne a pásztorkodás? A nagyhatárú Hajdúnánáson hallottam, ahol még az 1950-es években is ezres növendékmarha állományt felügyelt Máró Mátyás számadógulyás. – Ősszel hazahajtottunk ezer mázsa húst! – Ennyit gyarapodtak a jószágok az istenadta fűvön, amit bármifajta takarmánytáp-keveréknél jobban szeret a jószág. Mindehhez elegendő a számadó és néhány bojtár, a gulyakút s a pásztor-kunyhó. Ami ennyire gazdaságos, azzal vétek nem élni. Az korszerű.

Szántóföldi művelésre alkalmatlan hatalmas füves térségeink vannak – az utóbbi időkben magára hagyva. Sokfelé bérlők birtokolják, és nem a legelők népe. A juhtartás lehetne a legtömegesebb. Olyan vidékeinken, ahol inkább uradalmak voltak – a Dunántúlon, sokan a másét őrizték. A kollektív gazdálkodás idején ennek felelt meg a tsz-juhász. Ha a juhtartó gazdák összeálltak, és közös nyájjuhászt fogadtak, az lett a társasági juhász. Mindig is megvolt az eredendő állapot, hogy a magáét őrzi. Ez, gyönyörű nyelvünkön, a magatarti juhász. Őt mondják újabban maszek juhásznak is. A falusi tehéntartás a csordással szintén kézenfekvő megoldás volt.

A legeltetők zárt világában az etnográfus pogánykori hitvilágunk nyomaira akad. Többeket közülük, akik nem is régen távoztak el, máig táltosként emlegetnek.

Legendás alakok éltek köztük, s miért ne születnének ma is? A Hortobágyon szolgált Nánási Imre tiszacsegei gulyás hatalmas testi erejéről mesebeli történetek kerekedtek. Az 1970-es években a hídi vásár forragatában találkoztam a ragadványnevet viselő Gatyás Sárközi Imre nádudvari juhással, aki egész életében nem húzott pantallót. Bő gatyát hordott, ahogy az illendő. Ő aztán igazán nem volt operettfigura.

Hivatás? Nem szoktunk hozzá, hogy a pásztoréhoz biggyesszük. Holott elkötelezettségük megindító. Egész évben készülnek a nagy pásztorünnepekre – régen a hídi vásár volt ilyen alkalom, újabban Balmazújváros pusztáján, Vókonyán verődnek össze. Ha valamiért mégsem sikerül megnyugtatóan helyettesíttetni magukat, ott nem hagynák a nyáját.

Kevesen tudnak a „bújtatott bárány” trükkjéről. A kora tavaszi elletés idején előfordul, hogy néhány újszülött kisbárány elpusztul. A másik, rossz természetű anyajuh pedig nem hajlandó táplálni a saját ivadékát. Ilyenkor a dögöt megnyúzzák, bőrébe bújtatják a kis árvať. Így, a saját szagát érezve, már elfogadja és felneveli a bárányát veszített anyajuh. Undorító művelet lehet a döggel bajlódni, de végtére is életet mentenek vele. S lám, ettől megszépül a történet.

A szemem láttára töppedt össze az utolsó pusztai iddogáló hely a Sas-csárda, Hajdúszoboszló Hortobágyba nyúló távoli határában. A romantikus történetekhez szoktatott olvasó elvárná, hogy híres verekedésekről is beszámoljak. Tény, hogy soha nem láttam verekedő pásztorokat. Ha távoli vidékről érkezett közülük szakmabeli, abból nem indulat támadt, hanem cimboraság.

Kényelemszeretetből fakad a „nincsen más semmi”, az „elmúlt a huszonnegyedik óra is”. Birodalmak tárulnának fel, ha kultúránk talapzat-jellegű, nagy tartományait a felfedezők elszántságával újra sorra járnánk. A legarchaikusabb vonásokat őrző pásztorokultúra sík vidékeinken honos. Az ázsiai füves pusztán élő mai nomádok életének tanulmányozása egyértelműen bizonyítja, hogy pásztorokultúránk Alföldre súlyozott része sztyeppe típusú.

Pásztoraink hatalmas tartományt gördítettek tovább a mai napig az emberiség ökológiai tudásából, aminek tanúságaira kiáltóan szükségünk van. Faragványaikon ott az életfa, a Nap, Hold, csillagok. A kozmikus világ, amiben élnek. Éjszaka fölénk borul a csillagos ég megfeszíthetetlenül titokzatos kupolája, és ők éppen a közepéről csodálhatják. Ugyanezt érzik, amikor a horizont tágas peremén pásztáz a szemük. Hogy ők vannak a világ közepén, ennek érzete határozza meg világképüket, ez garantálja irigyelt teljességüket, művészetük tisztaságát. Köztük élve úgy érezhetjük, népi kultúránk, népművészetünk köldökéhez érkeztünk. Valaha talán mindnyájan a világ közepén foglaltunk helyet. Mára csak ők maradtak volna?

KÉPJEGYZÉK

Kunkovács László: Pásztorélet: ablak kultúránk legmélyebb tartományaikhoz

Balmazújvárosi csikós bicskatokja (1976)

A sokféle tehetséggel megáldott csikósszámadó, Törő Gábor. Halála után róla nevezték el szülővárosa, Püspökladány népdalkörét (1981)

Győri Sándor tiszafüredi juhász tárogatózik (Tiszaszőlős, 1982)

Ha a pásztorszék ülőlapját körben kifűrészelik, evőszék lesz belőle.

Erről nem billen le a bogrács (Hajdúszoboszló, Angyalháza, 1983)

A pusztaiak között felbukkan a nagyállatok kifogásának Belső-Ázsiában elterjedt módja, a botospányva használata (Ohat, 1982)

Régi fajta, oldalfalak nélküli hodály (Nádudvar, 1985)

Keleti örökségünk a nádfalból „rakott” szárnyék, ami csupán a hideg szélről tudja óvni a jószágot (Sándoregyháza, Szerbia, 1988)

A már visszavonultak időtöltése: pásztorholmikat készítenek (Balmazújváros, 1982)

A Hortobágy-széli Egyeken élő szűcsmester remeke, a kacagánygalléros suba. Felesége virágozta ki – amely akkor látszik, ha szóróval befelé fordítják. (1983)

Nyíri és nagykun juhászcimborák, ha összetalálkoznak a hortobágyi hídi vásárban (1982)

Virág Sándor karcagi juhász (1977)

A juhnyíró olló formája a vaskor óta változatlan (1968)

ANDRÁSFALVY BERTALAN

professor emeritus, néprajzkutató

A MAGYAR PÁSZTORSÁG TÖRTÉNETE
ÉS MEGÍTÉLÉSE

A magyar pásztorság kérdésének vizsgálata egyszerre több, az egész magyarság történetét és megítélését érintő kérdéssel is összefügg.

A pásztor szó eredete, etimológiája. A szó a latin pastor átvétele. Idegen szavakat akkor veszünk át, ha egy eddig ismeretlen fogalomra nincsen saját szavunk. Új fogalom lenne a pásztor? Igen, mint mások tulajdonát jelentő jószág őrzője, megélhetést biztosító foglalkozásként. A honfoglalás utáni századokban a magyar nép jogilag még egységesen szabad jogállású, családi, nagycsaládi és faluközösségi keretekben gazdálkodó nép körében, de a magyar nyelvterület több részében később is, a 18. század végéig, a családok tulajdonát képező jószág ellátása, őrzése a családi munkamegosztás keretében történt. Ez a gazdálkodás, szaktudás minden részletében ma már alig ismerhető meg, de számos tény ismeretében joggal feltételezhetjük, hogy azt a természeti környezetet kiválóan ismerő, annak adottságait, életgazdagságát sokoldalúan kihasználó, és ennek fenntarthatóságáról tudatosan gondoskodó tevékenység jellemezte. A különböző családi gazdaság keretében tartott háziállatok gondja, etetése, legeltetése, részben hasznvétele is a gyermekek, fiatalok feladatkörébe tartozott. Ez a családias állatgondozás, a magán-legeltetés módja nagyon más volt, mint a falvak közös nyájainak pásztorolása, sajnos, elkéstünk ennek a kultúrának lejegyzésével, feltárásával. Ember és háziállata közti viszonyt bátran nevezhetjük egyenesen bensőségesnek. Erről tanúskodik Békefi

Antal: „Munkaritus, munkarigus, munkadal” c. munkájának 2005-ben megjelent első kötete, melyben az állattartás, azon belül csak a szarvasmarha- és sertéstartással kapcsolatos anyagát adták ki. (Békefi 2005.) E több mint hatszáz lapos kötetben több száz állatterelő, hívogató, evésre, ivásra buzdító, állatsimogatáskor, fejéskor stb. mondott rigmus, vers, dal, hangszeren megszólaltatott dallam lejegyzését találhatjuk meg. Nem tereltek ostonnal, kutyákkal sem. Magyarországon átutazó külföldi meglepődött, milyen szeretettel bántak lovával a magyar kocsis.

A családi állatgondozásról Berzsenyi Dániel ezt írta 1833-ban: „A magyar mezei polgár, mihelyt fia a szűrt, tarisznyát és baltát elbírja, ökrésszé teszi azt. Az ökrésség pedig abban áll, hogy a gyermek az apja vagy gazdája ökreit éjjel-nappal szanaszét legelteti, s mikor csak szerét teheti, azokkal lopat, azaz mások rétjében és gabonájában ökreit jóltartja... Ez első magva és oskolája a magyar tolvajságnak és rablásnak. Mert az ily ökrészgyermek mentül jobb lopatós, annál derekabb pásztornak nézetik, s annál több szalonnát kap apjától avagy gazdájától, s ha néha a kártételért megpálcáltatik, akkor még nagyobb kedvezésekkel kérlelik azt... Mely szerint az ily gyermek így kezdvén életét, a lopást, rablást nemcsak természetes keresetnek és mesterségnek, de egyszersmind derékségnek is nézi; s mivel ily ökrész avagy lovasz (mert éppen így bánnak a lovakkal is) már gyermekkorában hozzászokik egész éjjelenként majd egyedül maga hegyen-völgyön csatangolni, majd több ökrésekkel és lovászokkal összeállva, együtt minden gonoszástot kigondolni,... majd a csőszökkel baltázni, azoktól az ökröket majd erővel visszavenni, s ha az nem megy, különféle ravaszsággal visszalopni, majd ilyenekért tömlőcöt és derest próbálgatni; látnivaló, hogy az ily ökrészet és lovászat minden tekintetben a legvakmerőbb tolvajság és zsványság természetes magtára... Meggondolván tehát, hogy majd minden magyar parasztleány, mint ökrész-lovasz, életének nagy részében hever, pásztorkodik, s azonkívül még minden faluban mind az urak számos pásztorokat, a pásztorok meg számosabb bojtárokat tartanak; s meggondolván hogy, ezen

pásztorok egyrészről a magyar zsványságnak központját, másrészről pedig, mint legdelibb erdei gavallérok, a magyar legénységnek betyár-példányait formálják... a német a maga fiának naponként háromszor meleg ételt és éjjelre meleg párnát ad, addig a magyar fi többnyire kenyeret és szalonnát eszik, nyáron az ég alatt a földön, télen pedig az istállóban hál és csak akkor fekszik párnán, mikor megházasodik... az ily kemény nevelés célirányos ugyan hadi emberre nézve, mert az így nevelt legény kétségkívül könnyebben kiállja a hadi élet terheit...” (Berzsenyi 195, 479–482.)

Berzsenyi Dániel, „A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól” szóló, 1830 körül írt értekezésében leírtakat csak e korszak egész magyar jobbágy-paraszti népét súlyosan érintő fejleményeinek ismeretével értjük meg. A legfontosabb tudnunk azt, hogy a 18. század közepétől a földesurak, egyre nagyobb igyekezettel törekedtek az Európában igen keresetté váló magyar gabona termeléséből minél nagyobb haszonra szert tenni. A jobbágyoktól beszédett sokféle és különböző minőségű tized-gabonát keveselltek és nehéz is volt piacra vinni, ezért egyre erőszakosabban törekedtek arra, hogy majorságokat hozzanak létre birtokaikon, melyek földjét nem osztották fel jobbágytelkekre, hanem maguk műveltették meg elszegényedett zselélékkel, cselédekkel, így e föld gabonatermésének nem egy tizedét, hanem teljes egészét kapták meg és értékesíthették. A cselédek szegényes megélhetését ugyan biztosítaniuk kellett, de ennek költsége elenyésző volt az értékesített búza, árpa, rozs és más termények jövedelméhez képest. A magyar törvények azonban nem engedték meg, hogy a földesúr elvegye jobbágyainak telkét, legalábbis a török kiűzése után lassan megerősödő magyar királyság területén. A törvény azonban nem tért ki külön a mezőgazdasági termelésre alkalmatlan és így jobbágytelkekre fel nem osztott területek, a jobbágyok által osztatlanul, közösen használt erdők, árterületek, rétek védelmére. Voltak nagyhatalmú urak, akik mit sem törődve a jobbágyok elkeseredett ellenállásával, nemegyszer katonaság bevetésével egyszerűen kisajátították a maguk kizárólagos használatára az eddig a jobbágyokkal közösen

használt erdőket, réteket. Mária Terézia az 1767-es úrbéri rendezése törvényes lehetőséget adott, ha bizonyos korlátozásokkal is, a földesurak kizárólagos használati jogának biztosítására azzal, hogy a jobbágyok közös használatában maradó erdő és legelő nagyságát a jobbágytelkek számához kötötte. Vagyis a jobbágytelkek arányában kaphattak csak erdőt és legelőt a jobbágyok. Az a falu, mely sok jobbágytelkekkel rendelkezett, telkenként 2-3 vagy néha még több hold erdőt kaphatott további közös használatra, az így kimért rész feletti erdőfelületek a földesúr kizárólagos használatába kerültek és abban minden jobbágyi haszonvételt megszüntettek. Azok a falvak, melyek a közös erdők és árterületek haszonvételéből éltek és aránylag kevés földet műveltek, jártak legrosszabbul, mert kevés szántójuk után még kevesebb erdőt, árterületet kaphattak. Márpedig különösen folyók mentén, árterületeken, erdőkben sokoldalúan gazdálkodó jobbágyok e közös területeken folytatott legeltetésből, gyümölcstermesztésből, halászatból, méhészetből, baromfitartásból éltek, gazdagabbak és műveltebbek is voltak azoknál, akik többnyire csak a szántóföldi gabonatermesztéssel foglalkoztak. Az erdők, árterületek legelőinek kisajátítása a földesurak által, óriási ellenállásba ütközött. A jobbágyparasztság joggal érezte ezt az új törvényt igazságtalannak és életlehetőségeinek durva korlátozásának. Berzsényi Dániel, bár többször is szót emelt az ellen, hogy a magyar nemesek jobbágyaikkal méltatlanul durván és megalázóan bánnak, elítéli a jobbágyok magatartását, akik a kegyetlen erőszaknak ugyan engedve, maguk az eredménytelen hosszú, törvényes úton is keresett ellenállás kudarca után, mintegy fiaikra bízta a további harcot ősi jogaikért és szabadságukért. (A megfélemlített felnőttek nem először és nem is utoljára, tették ezt a magyar történelemben! Az egész magyar nép minden rétegét, osztályát nemzetben egyesítő törekvések kudarca és Werbőczy után, a nép, a többség már nem tudja úgy tisztelni és hősként megénekelni királyait, vezetőit, mint például a szerbek, akik az utolsó négy évszázad szerb köztörténetét, hőseinek és fejedelmeinek tetteit népénekekben és hősdalokban dicsérik a legkisebb falvakban is. Az igazságtalanul a népet elnyomó nemes, föl-

desúr, gazdag ellen fellépni, hősi erény, a földesúr által eltulajdonított, tilos erdőbe csak azért is állatait behajtó ökrész-, lovasz-, kanász-gyerek, eszménye lesz a legdelibb erdei gavallér, a betyár, s ez lesz az egész „Világgal” is egyedül szembe-merészkedő Übermensch képviselője – a német filozófus, Nietsche szemében. A faluközösség fegyelmét nem viselő, csak saját magára és néhány társára számító, magányosan, távol, kint a pusztákon, minden ellenállást, lázadást a szabadságért könnyen vállaló pásztorok nem csak az elméletben éltek. Az 1848-as szabadságharc leverése után azonnal, a Bach-korszakban császári parancsra semmisítik meg, pusztítják el például a hortobágyi pusztán a csárdákat, mint a pásztorok, lehetséges szabadságharcos betyárok találkozó és támaszpontjait.)

Visszatérve, Berzsényi tanulmányában utal arra a végzetes ellentétre, melyet Mária Terézia urbéri rendezése törvényesített, mert Werbőczy kirekesztő tétele, hogy a honfoglaló magyarok utódai csak a nemesek, sohasem lett törvénybe iktatva, de a gyakorlati politikát sajnos meghatározta. 1767-tel születik meg a magyar nagybirtok meghatározó aránya. E század közepén még az allodiális, majorsági nagybirtok az összes szántóterület 5%-át tette ki, a század végén pedig több megyében elérte 30%-ot és nagyjából ez az Európában legnagyobb arányú nagybirtok az 1945-ös földosztásig nem változott lényegesen. (Andrásfalvy 2014.) Berzsényi utal arra is, hogy a földesurak által kisajátított erdő (a legelőt is erdőnek nevezi) immár „törvénytelennek” meglopása, a családi munkamegosztásban a gyermekek, fiatalok által való legeltetése, általános az országban. Mária Terézia idejében és utána II. József uralkodása alatt is, számos rendelkezés irányul ennek megszüntetésére. Országos és megyei szinten hozott rendelkezések egyaránt tiltják ezt a családi magán legeltetést és kötelezik a falvakat, hogy közös nyájukat hozzanak létre, melyeket felelősségre vonható pásztorok kezére kell bízni. Ahol alkalmanként mégis megengedik az erdők legeltetését, a pásztorok nem vihetnek magukkal baltát. Nemcsak, mint harci eszközt tiltják meg, hanem a balta a jószágait jól tartani akaró pásztor kezében arra szolgál, hogy az állatoknak, lovaknak,

marháknak, juhoknak leveles ágakat tudjon lecsapni abból a magasságból, melyet már a jószág szájával nem ér el. Tény, hogy egész Európában, kezdve az ókori Római Birodalomban is, Columella, Vergilius stb. szerint is az erdei legeltetés, fa lombja és lombszéna jelentette a jószág legfontosabb táplálékát. (Trier 1963.)

A pásztor szó jelentése sem egyértelmű. Az Újszövetségben Jézus a jó pásztor, szemben a bérelessel. Jézus pásztorként saját juhait legelteti, a béres az, aki a másét. Amikor átvesszük a szót, a pásztor a bérért, a mások jószágát legeltető alkalmazott neve lesz, akit törvényesen is rá akarnak erőltetni a faluközösségekre. Nyilván, azelőtt is voltak pásztorok, akik nem saját, hanem a földesúr, vagy a király jószágát őrizték. Történelmünkben nem a 18. században válnak először meghatározó tényezőkké.

Történelmi tudatunkban tévesen tartjuk az Alföld pusztasodását a tatár és török háborúk következményének. Újabb, igazolható történeti és régészeti adatok alapján az Alföld pusztasodása a 13. században megindult. Korábban az Alföldet sűrű településhálózat borította, melynek falvai sokoldalúan kihasználták a gazdag természeti adottságokat, földet műveltek, erdős, ligetes felületeket, az ártereket legeltették, gyümölcsöt, szőlőt és sokféle zöldséget is termeltek sok, időszakosan feltöltött és állandó halastavak sokaságával rendelkeztek. A 13. század, legfőképpen II. András idején a központi, királyi hatalom meggyengült, kevésszámú, de nagyhatalmú kapzsi nagybirtokos főúr, külföldi példákra felbuzdulva egyre nagyobb jövedelemre, gazdagságra kezdett törekedni. Nem elégedtek meg a jobbágyság minden termékéből kapott tizeddel, ők külföldön pénzzé tehető árú termelésével akartak meggazdagodni és e pénzzel külföldi, fényűző árút vásárolni. Ebben az időben keresett magyarországi árút jelentett a szürke marha, mely itt a Kárpát-medencében alakult ki és talált megélhetést minden emberkéz alkotta takarmány nélkül. Kiváló minőségi húsa máig legendás Európa-szerte. Ezt az állatot lábon ki lehetett hajtani, akár az Atlanti-óceánig. A nagyhatalmú főurak e marhának a szaporítására, hizlalására egyre nagyobb legelőterületeket akartak szerezni, ezért

a legelőkért egymás ellen valóságos hadjáratokba kezdtek. Ezek során, ebben a belháborúban több magyar ember pusztult el, mint a tatárjárásban, – állítja e kor kiváló történésze, Szabó István. Az országot végveszélybe sodró kiskirályok ellen IV. Béla próbált erélyesebben fellépni, ezért a tatárok betörésének hírére körülhordozott véres kard hívó szavára az urak nem fogtak fegyvert nemesi kötelességük szerint, sőt, amint azt egy kortárs dalmáciai esperes feljegyezte, várták is a tatárokat, hogy az megleckéztesse az ellenük fellépő királyt. Ennek köszönhető Muhi mellett elszenvedett vereségünk elsősorban, és nagyobb távon az Alföld pusztasodása. E szót két értelemben is használjuk. Jelenti a sűrű kistelepüléshálózat elpusztulását, és az életgazdag (biodiverzitás) táj pusztulását, erdők, ligetek, szántók, halastavak, kertek helyén kialakuló, fátlan sztyeppét, legelőt. Újkori nyelvünkben, elsősorban a Dunántúlon a pusztaság annyit jelent, hogy azon a helyen, amit Pusztának hívunk, valamikor falu állt. Pusztulása után e helyen kialakított majorság, uradalmi telephely neve is pusztaság lesz. Puszták népe – Illyés Gyula írt erről, – az uradalmi cselédséget jelenti, mely az elpusztult, egykori falu helyén létesült major lakója.

Az alföldi legelőkért folytatott véres belháború, a kis falvak pusztulásának mikéntjét alig ismerjük. Ismerjük viszont soknak a nevét és a dűlőnevekből és régészeti leletekből a helyét is. A kis falvak sűrű hálózata helyén nagyhatárú mezővárosok létesültek, melyek területe nemegyszer 10-20 egykori falu határára is kiterjedt. Debrecen mintegy 30 falu határát birtokolta, csak a Hortobágy területén vagy 6 falu helyét ismerjük pontosan. Nyilván, a 13. századtól egyre nagyobb marha-tömeg őrzésére és kihajtására is egyre nagyobb számú pásztor és hajtó-, hajdú népességre is szükség lett. Az évenként több tízezerre is tehető göboly, vagyis hízott ökör exportja a török hódoltság idején sem csökkent lényegesen, a kivitel vámját a töröknek fizették meg a tőzsérek. Valószínű a hajtó-hajdú név és az ezt jelentő „foglalkozás” így született meg, lényegében a pásztor szó jelentésével rokon, de elsősorban azokat nevezhették hajdúknak, akik a messze földre kihajtott állatok védelméről is gondoskodtak. Tőlünk nyugatra lévő országok

népe többnyire ezekkel a magyar hajdúkkal találkozott csak, a magyar egyenlő lett a hajdúval. Kemény legények voltak mindenesetre, mert nemcsak a vad jószággal kellett bánniuk, hanem azt a farkas - és rabló-támadások ellen is meg kellett védeniük.

A Dunántúlon megmaradt a hajdú szónak egy másik, de az előbbivel rokon jelentése is. Hajdúnak nevezték azt a magyar jobbágyot, akinek a Hódoltság területén török volt a földesura, s annak volt kénytelen adóznia, de minden alkalmat megragadott, hogy a törökre rátámadó végvári vitézeket titkon támogassa és maga is fegyvert fogjon a török ellen, ha erre alkalom kínálkozott. A 20. század önkéntes, alkalmi ellenállóját partizánnak neveztük el, ez volt régen a hajdú is. A 16. és 17. században már nagyszámú, harcra és más veszélyes vállalkozásra kész zsoldos-katonához hasonló népességet jelentett a hajdúság, mely tehát tulajdonképpen az állatokat hajtó és védő pásztorságból nőtt ki.

A 19. és 20. század pásztorai kemény életformájukkal is sokat megőriztek a pásztorságot jellemző szabadság- és függetlenség szeretetből. Különösen a rideg, télen-nyáron, később csak nyaratszaka szabadban is éjszakázó nyájak mellett éjjel, nappal állandó szolgálatban voltak, de ott kint a jószág mellett volt idejük a teremtés, a művészet-adta örömet is szolgálni. Dudolászni, énekelni, furulyázni, eszközeiket, a botot, kampót, ostort, tarisznyát, kürtöt, szarut, s egyéb ajándéknak való tárgyakat faragni, cifrázni. Sok száz éves dalok, dallamok, karcolt, faragott minták hagyományait őrizték meg és folytatták a maguk és mások gyönyörködtetésére. Minderre a földet túró parasztnak nem volt érkezése, mert ha volt egy kis szünet a mezei munkában és a téli estéken, elég tennivalója volt a porta, a szerszámok és eszközök gondozásával, javításával. Így lettek a szabadságukat féltőn őrző pásztorok a magyar népművészet és költészet kiváló mestereivé, különösen az Alföldön, ahol jobban megmaradt a nagyobb nyájak őrzésének a lehetősége. A Dunántúlon napjainkra szinte teljesen eltűnt ez a sajátos hivatás és életforma. A pásztorság leértékelődött. A közös gazdaságok, a téeszek idején itt a pásztorságot már jobbára csak a cigányok vállaltak, de azok

sem a mesterség, sem annak művészi hagyományait már nem vették át. A legújabb ökológiai szakirodalom, a fenntartható gazdálkodás érdekében szükségesnek tartja a legeltető állattartás visszaállítását nemcsak hazánkban, hanem a „Világ” más tájain is, és ezzel a pásztorok és műveltségük felélesztését is a jövőben.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY Bertalan, *Magyarország földjének és népének múltja, jelene és jövője*, Más-Kor 29., Balaton Akadémia, Keszthely, 2014.
- BERZSENYI Dániel, *Összes munkái*, Szépirodalmi, Budapest, 1956, 195., 479–482.
- BÉKEFI Antal, *Munkaritmus, munkarigmus, munkadal I. Állattartás. Szarvasmarhatartás, sertéstartás*, Hagyományok Háza, Budapest, 2005.
- TRIER, Jost, *Venus, Etymologien um das Futterlaub*, Münsterische Forschungen 15., Köln-Böhlau, 1963.

MOLNÁR ZSOLT

botanikus, etnoökológus

„KISZÁRADT A TÓBÚL MIND A SÁR, MIND A VÍZ”

A HORTOBÁGY, A SZIKES PUSZTA ÉS A LEGELTETÉS
A PÁSZTOR, AZ ÍRÓ-KÖLTŐ ÉS A BOTANIKUS SZEMÉVEL

BEVEZETÉS

A szikes puszta monumentális és különleges. Az ég összeér a földdel, még ma is egy ősfoglalkozás a fő „hasznosítója”. A keleti sztyeppék legnyugatibb szeglete, hiszen ideáig érnek Mandzsúriától (és nyugatabbra nemigen mennek) az eurázsiai erdőssztyepp-öv állatai és növényei. Emellett a Hortobágy Közép-Európa legnagyobb összefüggő gyepje, az első, 42 éve alapított Nemzeti Parkunk. A legeltető pásztoroknak hihetetlen tudása van e földről, pásztortudományuk segítségével teszik számunkra is fogyaszthatóvá a puszta fűvét. A botanikusok is több mint 200 éve faggatják e puszták titkait, a turisták megállnak, és lelkendeznek vagy szörnyülködnek. Az írók és költők szavakba öntik érzéseiket, ki a tájat megélve, megértve, ki csak rátekintve. E tanulmány e sokféle tudást és megközelítést igyekszik felvillantani, egymás mellé tenni, pásztorok idézeteivel, versekkel és fényképekkel elénk tárni.

A PÁSZTORZSOLTÁR

Veres Péter pásztorzsoltárnak nevezte a pásztorok talán legismertebb nótáját, de más nagyhatású személyiségek, pl. Györffy István és Karácsony Sándor is gyakran hivatkoztak rá, ha népdalról, pásztoréletről volt szó. Legismertebb szövege így hangzik:

*Kiszáradt a tóból mind a sár, mind a víz
A szegény barom is csak a pásztorra néz
Teremtő jó Atyám, adj egy csendes esőt
A szegény baromnak jó legelő mezőt!*

Egy másik változat:

*Kiszáradt a tóból mind a sár, mind a víz
A szegény barom is csak a pásztorra néz.
Sír a veres bornyú, bőg az édesanyja
Mer nincs legelője, hogy fiát táplálja.*

*Egy ritkán hallható második versszak:
Bőg az édesanyja, száll hozzám panasza
Hajtsam valahová, ahol enni tudna
Hová hajtsalak, Te, szegény jószágom?
El van sülve minden a nagy Hortobágyon!*

És egy másik:

*Sír a veres borjú, bőg az édesanyja
Ott benn a csárdába', bort iszik a gazda.*

A Magyar Népzene Tára VII., VIII., IX. és X. kötete szerint a Nagyalföld, különösen a Tiszántúl és a Nyírség dala, de előfordul a környező hegy- és dombvidéki pásztoroknál is a Palócföldtől Szilágyságig, sőt,

eljutott Somogyba is. Dallama hajlékony, szabadon és gazdagon variálható, gyakori a díszítés, és nem ritkán ütemtagolás nélkül egy lélegzésre éneklük. Az énekesek zöme pásztor, akiknek sajátos, kifejező éneklését az erős variálás, ízes díszítés, töltelék szócskák, beékelte rövid szünetek, a zörejszerű díszítőhatások, alá- és föléintonálás és a szabad formakezelés jellemzi.

1. táblázat. A „Kiszáradt a tóból mind a sár, mind a víz” kezdetű népdal szövegváltozatai (a Magyar Népzene Tára VII., VIII., IX. és X. kötetében lévő 52 változatból kigyűjtve)

*Kiszáradt a tóból mind a sár, mind a víz
Kiszáradt a tóból, mind a sár, mind a víz
Kiapadt a tóból mind a sár, mind a víz
Kiszáradt a kútból, mind a rétből a víz
Kiapadt mind a tó, mind a sár, mind a víz
Kiszáradt a patak, mind a sár, mind a víz
Kijapadt a rétből mind a sár, mind a víz
Kiszáradt a tóból mind a víz, mind a sár*

*A szegény barom is csak a pásztorra néz
A szegény barom is mind a pásztorra néz
Ez a szegény barom mind a juhászra néz
Szegény gujaménes mind a pásztorra néz
A szegény barom meg mind a pásztorra néz
A szegény barmok is csak a gujást nézik
Ez a szegény guja csak a bojtárra néz
de JAz a cifra de guja csak a kondám gujására néz
A szegény barom is csak énrám kandikál
A Roklic úr nyája mind a kanászra/kondásra néz
A szegény pásztor csak a barmára ránéz
Szegény burgej nyájam csak énrám kandikál
Szegény birge nyájam csak énrám kandikál
Ez a szegény birka mind a juhászra néz*

A szegény barom is mind a pásztorára vár
 A guja, a ménés csak a gujásra néz

Uram, én Istenem, adj egy csendes essőt
 Édes, jó Istenem, adj egy szép, csendes esőt
 Édes, jó Istenem, adj egy csendes esőt
 Uram, én Istenem, adjál egy szép esőt
 Én Uram, Teremtőm, adj egy szép, csendes essőt
 Uram, én Istenem, adj egy csöndes esőt
 hej de jÉn Uram, Istenem, adjál egy de jó esőt
 Adjál, Isten, essőt, nyájamnak legelőt
 Istenem, jó Atyám, adjál egy jó esőt
 Istenem, Istenem, adj egy záporos esőt
 Én Istenem, Uram, adjál csendes esőt
 Istenem, jó Atyám, adjál egy jó esőt
 Én Uram, Istenem, adj egy meleg essőt
 Teremtő jó Atyám, adj egy csöndes esőt
 Kérjük a jó Istent, hogy adjon egy esőt, egy szép, csöndes esőt
 Sír a veres borjú, bög az édesanyja

A szegény baromnak jó legelő mezőt!
 A legelő s nyájnak jó legelőt, mezőt!
 A szegény barmokra jó legelő mezőt!
 A szegény gujámnak (de) jó legelő mezőt!
 A szegény baromnak jó legelő mezőt /
 A szegény gujásnak szíp, barna szeretőt!
 A szegény baromnak jó legelő mezőt /
 A gujáslegénynek szép, barna szeretőt!
 de JA cifra gujámnak jó mezőt, legelőt /
 A szegény gujásának szép asszony szeretőt!
 A szegény jószágának jó legelő mezőt /
 A szegény bojtárnak hű szívű szeretőt!
 De ja bojtáromnak szép, szőke szeretőt!
 Adjál a baromnak jó mezőt, legelőt!
 A szegén baromnak vizet és legellőt!

Ere ja szegény jószágra de jó legelő mezőt!
 Szegény burgej nyájnak jó legelőt, mezőt!
 Szegény birge nyájnak jó legelő mezőt!
 Gujának, ménösnek jó legelő mezőt!
 A guja, ménésnek jó legelő mezőt!
 Mer nincs legelője, hogy fiát táplálja.
 Ott benn a csárdába, bort iszik a gazda.

1. ábra. Aszály a szikes pusztán.

Kopár a legelő, kiszült a mező, a földet nyalja a jószág, de iszik rá!
 (Tóth Gyula, Hajdúszoboszló, fénykép Molnár Zsolt)

Az üzenet egyértelmű: kiszáradt a legelő, amelyet csak egy szép, csendes eső tud újra jó legelő mezővé változtatni. A jószág tehetetlen, a pásztor is tehetetlen, ezért is folyamodik Istenéhez, Atyjához. Egy ilyen aszályos nyárelőn kérdeztem Szalai Imre kunmadarasi pásztorától: Mit fog itt legelni a jószág nyáron, ha nem lesz eső? Válasza ez volt: Zsolt! Az esővel nem kell törődni, a tetővel kell törődni! Assisi Szent Ferenc imájának első verse jutott

eszembe: Uram, adj türelmet, hogy elfogadjam, amin nem tudok változtatni, adj bátorságot, hogy megváltoztassam, amit lehet, és adj bölcsességet, hogy a kettő között különbséget tudjak tenni. Imre bácsi különbséget tudott tenni.

A dal szövegváltozataiban számos más népdalunk versszakai is megjelennek (szintén a Magyar Népzene Tára VII-X. köteteiből ki- gyűjtve): Több az én irigyem százharminckettőnél / Búra termett nekem a lugosi határ / Leszállott a páva vármegy kútjára / Lóra csikós, lóra, elszaladt a ménes / Még a fák is sírnak, gyenge jágairul a levelek húlnak / Meguntam, megvallom, e világon élni / Bú nevelő idő, köd- nevelő felhő / Istenem országom, hol lesz meghalásom, erdőn-e vagy mezőn vagy a pusztaságon / Bort iszik a zsidó, kilótyög a monya, cifra csaplárosné, csak úgy mosolyogja / Bujdosik a koca kilenc malacával / Nyergeld fel a pirost, had usztatom átal a zavaros Marost / Ócsó mán a pásztor, nincsen becsületi / Mert az én galambom mást szeret, nem engem / Én soha, de senkit, soha nem bántottam / Ködellik a Mátra, eső akar lenni / Keres a vármegye, el akar zárítani / Gyerünk innen lakni, idegen faluba.

Ezek mind pásztordalok vagy szerelemről szólók. Meglepetésünkre ezidáig egyetlen változatban sem találtunk más pusztai természeti képet. A talán legtalálhatóbb természeti kép, amit alföldi népdalban hallhatunk magányos, nem találtuk párját.

A kiszáradt pusztá versekben is megjelenik, talán a két legismertebb a Toldi és a János vitéz. A téli, nyári szikes pusztát jól ismerő Petőfi és Arany egyaránt e képpel indította gondolatát...

Arany János: Toldi

*Ég a napmelegtől a kopár szík sarja,
Tikkadt szöcskenyájak legelésznek rajta;
Nincs egy árva fűszál a tors közt kelőben,
Nincs tenyéryn yi zöld hely nagy határ mezőben.*

[...]

*Ösztövé kútágas, hórihorgas gémmel
Mélyen néz a kútba s benne vizet kémel:
Óriás szúnyognak képzelné valaki,
Mely az öreg földnek vérit most szíja ki.*

Petőfi Sándor: János vitéz

*Tüzesen süt le a nyári nap sugára
Az ég tetejéről a juhászbojtárra.
Fölösleges dolog sütnie oly nagyon,
A juhásznak úgylis nagy melege nagyon.*

A pásztoroknak külön szavuk van az ilyen *mezőtlen* (vö. meztelen) pusztára: *kopárnak* (szíkkopárnak), máskor *kopogónak* nevezik azokat a helyeket, ahol *kisült a mező*, nincs mit legeltetni: *mindent leéget a nap / száraz nyár / jószág lerágta / kopár szík sarja, még a nótában is benne van / szöcskeugrató, kabócás, gabócás, olyan rongy föld, mindig víz szokott állni, aztán mire elmegy, nem marad semmi / bibicbaszta, hogy lyuk ne legyen, azért van ott / elég rossz kutya föld / csupasz, el van aszosodva / tikkadt szöcskenyájak... / a bibic ott köt / a bibic rakott magának egy porongot*. Tanulmányunkban a pásztorok eredeti idézeteit mindig dőlt betűvel szedtük, az egyes pásztorok gondolatait / jellel választottuk el egymástól.

TAVASZ, NYÁR ÉS ŐSZ A PUSZTAI LEGELŐN

A Hortobágyon megvolt (megvan) a legeltetés éves menete. A pásztor fő célja, hogy mindennap jóllakjon a jószág, ugyanakkor maradjon elég legelő az év maradék napjaira is, és lehetőleg évről évre javuljon is a legelő minősége.

Egykor – téli takarmány spórolása céljából vagy takarmányszűke esetén – olykor nagyon korán kihajtottak (*Mátyás napja, megjön*

a bíbic, ment a jószág kifele, várni lehetett a tavaszt, nem legelt (a jószág), de kívül vót! / ha a fű akkora, mint egy zabszem, a birka már nem hal éhen / akkor van haszon a birkán, ha csizmatallppal tele). Jellemzőbb volt, hogy földfakadaskor nem engedték a birkát, kitapossa a tövit a gypnek / nincs még ereje a fűnek, nem tud böndőt rakni belőle. A kiverés után össze kellett szoktatni (a jószágot), elől-hátul egy-egy pásztor (ment), ne capolják, üsse le a fejit és egyék, (ha) ehhez hozzászokott, hamarabb is jólakott, legelve ment felfelé a kúthoz is. Az a jó, ha első naptól iszik az állat, ha kemény hasznos mező (van). Legelőször a partos (azaz a magasabb, víz nem járta) részeket járták (a természet (tavasszal) megterít! / először a kunyhó környéket, állást, cigánybúzákat, kopaszra nyalja / a szíki mezőbe tavasszal borzasztó eső van / avasban jobban nő a ződ, avasat is megeszi). Áprilistól erősödött a mező / május elején hetes eső, attól lett az igazi mező, májusban keményedik a mező, gyarapszik a jószág / ha májusban kalapáccsal ütjük a füvet, akkor is kinő! / lement a víz, felnyő az aljmező, azt eszi a marha. Amint a nóta is panasolja, júliustól szeptemberig gyakran voltak aszályos időszakok (nyalta a földet a tehén, azt ivott rá / olyan mezőtlen világ vót, porzott a gyp / koppanásig lelegeltessük, a fertőket is kilegeltessük / megyen fenekezni, annyit jelent, hogy szinte kieszi, a fertőbe a zsombék feketlett(sic) / (a lapos szélén, a visszahúzódó víz után) nyersebb vót a föld, újabb mező keletkezett / az avart rágtá / a lapossakba víz vót, megették a gyíkínyt, kákát, sást, a birka a tippán töviről ette a földimohát, túl vótak terhelve a fűdek / mindegy, hogy le van sülvé, jó mező lesz (jövőre)). Enyhülést a nyári csendes esők hoztak (az augusztus a második május! / most fel van ződülve! / augusztusi esőtől van jó őszi mező, visszamentünk a telekre / (eső után) 4 nap alatt gyönyörű ződ / mikor szegény nyár vót, a Nyírólapos adott életet). Nem hiába kérte a pásztor a dalban is a szép, csendes esőt. A kopár legelőről azonban, aki csak tehette, ment a tarlókra (akkor jártuk jobban az ugart, tarlót, futóporcsin, apró muhar, tallómező / ezért jönnek ide (madárkeserűfű, apró szulák), ez csiklandozza az öreg juhász orrát, meg a birkáét is / aratás után tallón, (de) délelőtt még legelőn, mikor me-lyiket tartottuk jónak, mi magunkat irányítottuk, a tallón mindig jobban

tejtelt / tengerifödre egy hónapig, addig a legelő felzöldült / ma tarló nincs, semmi nincs, irigyek az emberek, hogy a birka ráhordja a dudvát / most, hogy irtják a parlagfüvet, több tallóföldet járunk, ha időben odaadja). Meglehető lehet, de az esős nyár sem kedvez a jószágnak (ha vizes a gyp, nem iszik rá a jószág). Az őszi legeltetést sokan őszölésnek mondják. A őszi mező megint jó volt (a jó őszi mezőhöz július végén, augusztus elején kell egy jó kiadós eső). Máskor nem volt jó az őszi mező (ősszel a mező megvíknyúl, eső esik, hajt, a marha csipegeti, (de) 3 óra alatt kijön belőle, hosszú az éccaka, nem áll meg, villanypásztor kell éccakára). Novembertől már nemigen legeltettek (lefagy a legelő / novemberben locsogós vót a föld, a vadlibák lelegelték a birka elől). Máskor azért a hóig, sőt akár télen is legeltettek (régén a marha vitte a havat a hátán haza, aki másképp tudja, nem jól tudja).

2. táblázat. A legeltetés lehetőségei és nehézségei
a hortobágyi legelőn az év egyes hónapjaiban

Hónap	Lehetőségek	Nehézségek
Jan.	korlátozott legeltetés volt takarmányszűkében	hideg, hó, lefagyott legelő
Febr.	korlátozott legeltetés volt takarmányszűkében	hideg, hó, melegben még kevés és túl friss fű
Márc.	meleg időben hajt a fű	túl friss fű, időnként hó, esős évben túl sok víz
Ápr.	jó fű a telken, a tippanos helyeken, laposszálen	esős évben túl sok víz, bolondos időjárás
Máj.	általában kiváló és kellő mennyiségű fű a legelő nagyobb részén	ritkán van gond, olykor a túl sok és magas fű, máskor a korai nagy melegek
Jún.	jó legelő, tart a tippán, szárad a lapos	a gyp korai lesülése, nagy melegek

Hónap	Lehetőségek	Nehézségek
Júl.	száraz, de táplálós <i>típpan</i> , aszályban a laposok és a nád, eső esetén jó mező, sarjú a kaszálón	aszály, forróság vagy éppen a túl vizes, friss fű
Aug.	száraz, de táplálós <i>típpan</i> , aszályban a laposok és a nád, eső esetén jó mező, sarjú a kaszálón	aszály, forróság vagy éppen a túl vizes, friss fű
Szept.	újulás a legelőn az esők után, sarjú a kaszálón	aszály, vagy éppen a túl vizes, friss fű, korai köd
Okt.	ha meleg van és eső, újul a gyeper, nő a sarjú	köd, eső, olykor a túl friss fű, aszály
Nov.	fennmaradt fű a kevésbé legelt helyeken	köd, eső, fagy, kevés legelni- való
Dec.	fennmaradt fű a kevésbé legelt helyeken	hideg, hó, kevés legelni- való

Mint látjuk, a szikes legelőkön a legelő fűhozama térben és időben is heterogén. A Hortobágy szubkontinentális-szubmediterrán klímájában igen nehéz a csapadék- és hőmérsékletviszonyok, és így a legelő várható állapotának előrejelzése. A pásztornak folyamatosan kell terveznie a legeltetés helyét és intenzitását: jó legyen a jószágnak, hiszen minél jobban, de maradjon mező az év többi részüre is, de túl se nője magát a mező, mert akkor megvégnül. Közben kaszálónak és tartaléklegelőnek is kell maradnia. A pásztor tehát folyamatosan tervez, megpróbálja megjósolni a mező alakulását és eszerint hasznosítani a legelő biomasszáját. Az alábbi „napló” a 2012-2013-as jövőjósításokról szól. Mit vártak és mit kaptak a hortobágyi pásztorok ettől a két évtől. Az alábbi történet nyolc pásztor észlelésének szintetikus története.

A 2012-es év szárazsággal indult, kevés volt a téli csapadék. Április elején a birka a tippant eszi, nem nagyon van más, nem úgy történik, mint

szokott. Ott van nagyobb mező, ahol tavalyról avar maradt. / Nem fosik, meg iszik, van benne kalória. Drága év lesz. Más legelőkön gyenge (friss) volt a mező, a marha kívánja a szárazat, vizet sem iszik. / Ilyet régen nem tapasztaltam. Ilyenkor csak itatni szoktunk, meg bezárni, most megyen, megyen, nem válogassa a fűvet, fog rajta a mező, jó a tápértéke.

Tavasszal, kihajtás előtt vagy után a pásztor bejárja a legelőjét, megnézi, hogyan terített meg a természet. Bodorka szinte semmi sem lesz, megnéztem a jó bodorkás részeket. A laposok szárazak, a marha jól elvan benne.

Április végére elkopott a mező. Szegény a tavasz, nagyon! Fenekezik a birka, és a telket megette a fekete földig. / Esőt küldjél, Zsolt! Rettentő ez az idő! Május elején már azt jósolták a pásztorok, hogy ha eddig nem ment haza szar marha a rítről, idén fog! A száraz meleg miatt nem akar nőni a fű. Csak kevés eső és újulás volt. Emlékeztek, hogy tavaly április végén jóval fejlettebb vót a mező, de jobban meghajtotta, fosott tőle. Most kevés van, de a szárazság miatt keményebb a mező. A kaszálót kíméljük. Járják a laposokat, talán a nyáron lesz ott újulás. A sarjában is bíznak, de ha nem jön az özőnvíz, nem lesz kaszáló! Ahol tavaly tíz bála volt egy hektáron, most nem lehet majd kaszálni. Mások még bizonytalankodtak. Hogy mi lesz, majd meglátjuk a végén, akkor csattan az ostor. Most jó a birka, nem betegek, ha sok esőt kapnak, lesántulnak. A birkára nem kéne eső, a mezőre igen, de a birkára nem, a vizes legelőt nem szereti.

Június elején akkora volt már a szárazság, hogy ha nem lesz eső, két hét múlva nekünk végünk van - mondták. Ez a kis eső nyújtott egy kicsit a sorsunkon, de ha jön a 31 fok, ennek vége (az eső hatása elmegy). Június végére tovább romlott a helyzet és a várakozás is, bár volt 1-2 kisebb eső: itt sülünk meg! Ennek a rongy birkának nem lesz mit enni, elsül a mező, itt leszünk, ha el nem pusztulunk. Ránk jött a melegség, leégett minden, eső nincs. Ha tovább kopik a mező, elmegyünk reggel már 3-kor, este meg 11-ig legeltetünk. De ha sokat kell járni, kilyukad a talpuk, a szik lekoptatja a bőrt, lesántulnak. / Fel van perzselve a mező. Nem is válogat. Amit lehet, kaszálnak, az üres jászolnál jobb a sás. / Odaát vagyok lopni - mondta egy pásztor, nem bírták megkaszálni, lelegelteti.

Gyepet idén nem tudunk kaszálni. / Vót egy kis eső, de újulás nem volt. Járunk mindenféle, szinte az egész területet járjuk. Egy nagy nádas mellett legeltető pásztor más helyzetben volt: most szép a marha, eszi a nádat, de őszre gyorsan lefogy, ha nem lesz eső, jön a hideg – gatyá helyzet lesz.

Mivel az augusztusi esők is elmaradtak, szeptemberre még rosszabb lett a helyzet: a száraz csattogót (zsióka) eszik, a nád kihányta a bojtját, de még azt is eszi, nincs más. Még a 2003-as év sem vót ilyen. Rosszak a tehenek. A szúróst eszi, becsukja a szemit, és úgy eszi. Szeptember végén be kell szorulnunk. A nádba 4-5 kilométerre elmegy a marha. Olyan a mocsár, mint a labirintus. Ilyen évre nem emlékszem, szerencsétlenek felesznek mindent. Olyan, mintha szalmát enne, és vizet isznak, szárazak, erőtlének, mintha rá vóna sülve a bőr. / Olyan a szárazság, egy szem eső sem vót, eszi, amit elér. Mások területet váltottak: napi 11-12 km-es túra, ott van jó legelő, jóllakik a jószág. Imádkozunk egy kis esőért, minden sárga! Nem tudom, hogy húzzuk ki. Valamirealó eső június közepén volt, azóta csak egy-két kis zápor volt, de az semmit sem jelentett. Nem biztos, hogy a szeptembert ki tudjuk itt húzni. / Itt nincs semmi a nádon és avaron kívül, nagyon szegény az eklézsia. Arra megyünk, amerre fejjel esünk, lerágja a földig. Eszi, amit talál, de sokat isznak rá, jó nagyokat szarnak, hasznos ez (a mező). / Ha most esik, olyan gyenge lesz a mező, kifossa, rövidülnek a nappalok, hűl a levegő iccákára. Augusztus 20-án vége szokott lenni a nyárnak, most meg nem. / Lajos nap előtt kellett vóna az eső. Őszi mező már nem lesz. De ha sok csapadék lesz a télen, meg a május is jó lesz, olyan mező lesz jövőre! (Lett is mező 2013-ban.) Mások még abban bíznak, hogy lesz kicsi tippán, van egy kis lucerna, mellette egy kis sarjú a kaszálón. De a juhásznak sajnos messze van, de ha nem lesz meleg, elmegy egész napra.

Szeptember második felében több kisebb eső is volt, nem is volt hideg a szeptember, de még október elején is vártak egy kis esőt: a fűnek még jó, a föld még nincs kihűlve, még nő a fű, de napsütés kellene (az eső után). Mivel kevés széna lett, már most úgy várják, hogy a hóig leszünk kinn, december elejéig.

2. ábra. A vizes élőhelyek (zsombékosok, mocsarak) hasznosítása különleges tudást igényel. Ha idejében vannak tapostatva, ha idejében van ráengedve a jószág, akkor hasznosabbak lesznek ezek a mezők, nyáron legelőt biztosítanak akkor is, ha a pusztá partos részei már kiégtek. A pásztor tehát alkalmazkodik is a természethez, de közben alakítja is azt. (Fénykép Molnár Zsolt és Molnár Ábel)

Október elején újabb néhány kisebb eső után már rendesen megzöldült a pusztá. Ha ez az eső nem lett vóna, jobb lett vóna. Ezt a ződet enné csak most, reggelre üresek. Minden megújult, csak a ződre vágyik. / Alig van birkánk már, hazaadtuk, éléheztek. Megzöldűt, de ez már nudli, este olyan, mint a hólyag, majd szétdurran, reggel bél sincs benne, kiürül. Csak a ződet nyalja, ahol avaros, meg sem áll, odamegy, ahun ződ. / Akinek nincs takarmánya, az nem viszi. Esőt ne hozzék, Zsolt! Kárunkra lesz.

Mivel októberben és novemberben is végig jó idő volt, meleg, sok napsütéssel, október közepére teljesen váratlanul(!) kiváló mező lett: *én se gondoltam volna, hogy így fel fog újulni, későn jött az eső, de jó idő vót utána. Majnem olyan, mint májusban, jó a legelő, fog rajta, hízik tőle, sokat igazodtak, iszik is, nem is csámborog éjszaka, avar is van. / Rosszabbnak gondoltuk, tavaly ilyenkor már adtunk neki enni. Kaszálani azért nem lehet... A kaszálórész is egész jól feljött, de tudja a marha, hogy jön a telelés. / Minden olyan, mintha tavasz lenne. Hihetetlen, sokszor tavasszal nincs ilyen. Nem fosik, még isznak is, 3-4 óra alatt úgy jóllaknak. / Szeptember közepe óta nem kellett hazaküldeni birkát. Nem gondoltam volna, hogy ilyen jó mező lesz, az őszi mező nem szokott jó lenni, de most nem is fagyott, sokáig meleg vót, nem vót dér, meg tudott erősödni. Az év tehát – teljesen váratlanul – szerencsésen végződött. A sok nyári szenvedést szép ősz követte.*

A téli és kora tavaszi sok csapadék miatt 2013-ra egészen más évet vártak a pásztorok. Ráadásul március második fele váratlanul és igen kivételesen 10-15 cm-es hótakarót, hideget, majd ezt követően árvi-zeket hozott. Így gondolkodtak a pásztorok április elején: *vegyesebb lesz (a mező), sokféle fű fog nőni a csapadék miatt, ha elmenne a hó, mennénk kifele, jó mező lenne, de ha benyomja a vizet, vízi mező lesz. / Biztatónak indul, csapadék van, ha lesz napsütés, meleg, akkor lesz kaszáló, lesz legelő. A bodorka nagyon meg fog indulni, a laposokban nem 30 cm-es pipaszúrkáló lesz. Tavaly jól lerágtá, így az alja is jobb lesz, a tippán nem fog leszáradni. / A fagy visszalökte a füvet, de vízben nem lesz hiányunk. / Jót várok, lesz mezőnk, lesz szűnyogunk. Ha lesz napos idő, hasig ér majd a marhának a mező. Mások inkább rossz, vizes mezőt vártak (rossz lesz a mező, vizes) vagy bizonytalankodtak: hogy valójában mi lesz, nem tudjuk, (de) inkább jót várok / ami fennmaradt a (tavaly) nyáron eső, annak le kell jönni, fenn nem maradhat... / Az eső nem hiányzik, jó vegyes mező lesz, avar nem sok maradt, tiszta fű fog nőni.*

Szinte mindenki hetekkel később hajtott csak ki, pedig a takarmány fogytán, menni kéne kifele. / Ki kell menni, nincs-e árvíz mindenütt,

akkor hiába megyünk ki, el se tudom képzelni. Ilyen nemigen mutatkozott mostanában, lehet, van egy kis mező, amit fel tud csípni, de a víz igen felvette.

Áprilisban jó idő volt. Az április eleje kicsit vékony vót, de most jó, van mit harapni, jó sűrű, lesz kaszálónk is. A pásztorok félnek a csapadékos nyártól, mások egy kis esőt várnak még. *Jó nem lesz sehogy! A laposból idén nem jön ki a víz, tiszta gyomos lesz, nem jó. / A tippán jóval dúsabb, mint tavaly, talán nem fog hamar lesülni, azt várjuk, hogy nem lesz olyan szar, mint tavaly nyáron, főleg, ha esőt kap. / Ha jó idő lesz, lesz kis eső, mezőnk az lesz, a partoson már egy kicsit szárazabb, de még újul. / A május még jó lesz, és ha lesz kis eső, akkor a június is.*

Aki későn tudott kijönni a juhval az árvíz miatt, az nagyon fél az esztendőttől, a hodály környékén nem fogja megenni (a magas füvet), térdig belemegy inkább a vízbe, és ott kapkodja a gyenge mezőt. A telek (hodályok körüli magaslat tápanyagban gazdag talajjal) nem szárad ki a harmattól délbe se, bűdös lesz, a ganés föld ilyen. A kiverés soha életemben nem volt ilyen későn – mondta egy hetvenkét éves juhász.

A május meghozta az esőt: *minden nap esik!, olyan a mező, hogy no! Itt vénültem meg, de ilyet még nem láttam, méteres a pipaszúrkáló (ecsetpázsit). / Most még jó a legelő, de ránk nyó, olyan nagy a gaz (meg fog vénülni).*

Közben a hosszú távú előrejelzések viszonylag hideg és esős nyarat jósoltak. A pásztorok nehezen jósolnak. Csak jobbat vároknak, nem kell ennyi eső, nem lesz betakarítva a takarmány. / Ha nem lesznek nagy melegek, meg egy kis eső is lesz, a június-július még jó lesz. / Az évet ki fogjuk tudni húzni, ha csak nem jön valami nagy forróság, nem kell majd olyan messze eljárni, mint tavaly. / Most meg nem kéne eső, a lucerna tönkrement, nincs szárító idő. A gyeptet június 15-e után lehet kaszálni, addig hogy alakul, nem tudjuk. / A bodorkától kicsit többet vártam, nincs úgy felsűrűsödve, mint 2010-ben.

Július közepén is még jó volt a helyzet. Ha nem(!) lesz eső, a legelővel nem lesz gond! Mindig fűjt a szél, rengeteget száradt. / Most van mező, de eső kéne a kaszált részre, a sarjúra, felfrissülne a mező! A hátság is fel van

sülve. / A legelővel nincs gond, húzódik elfele a víz, de túl messze jár a marha. Jobban szeretem az aszályt, akkor jobb a marha, ez nem áll meg benne, mindenhol iszik, pocsolóából, aztán fosik. / Hun meleg van, hun hideg, tiszta bolond az idő. A legelő tűrhető, nagy a fű. A széna nemigen kell senkinek (annyi van).

Az augusztus forró volt és száraz, kevés csapadékkal. Alig volt eső, csak forróság. Kellene még eső! Akkor alakulna, akkor lenne őszi mező.

A forró és száraz nyárutó miatt szeptember elejére nagyon rossz lett a helyzet: ha nem jön eső, nem tudom, mi lesz, menekülés! / Ha lenne eső, még meg tudna erősödni, ha süt a nap – most még nincs annyi nyersesség, hogy nőjön. / Nem érkezett fel nőni. / Ha nem lesz eső, október 1-ig nehéz lesz kihúzni, tíz birka megdöglött, negyvenet hazaküldtem, abból is döglött meg. / Alig esett, még mindig kéne rá. Mint tavasszal, hóolvadás után, úgy megindult a mező, nyalja a birka, de reggel olyan üresek. A marha jobban elvan, megyen a nádba, azok jók! / Kéne az eső, itt nem vót! / Ez nem vót elég!

Október elején már nem várták az esőt. Ha most esne, megújul még jobban, a kopogókat nyalná egész nap, nem iszik, meg rajta keresz-tül, lerongyolódik. / Itt már sok jó nem lesz, eső hiába lesz, csak kárt csinál.

Végül nem lett jó mező novemberre. Ne legyen eső, azon imádkozunk. Ha eddig nem vót, most ne legyen, jók a tehenek, ilyen jók még soha nem voltak! Annyira meg van mozdulva a mező, avassal vegyesen megeszi, most még jókat isznak. Ilyen marhát még nem láttak a szürkemarthatényésztők! / Nem lett olyan jó mező, mint tavaly, de Karácsonyig ilyen legyen! / A szeptember közepi kis eső után megújult, megnyertünk ezzel két hónapot, a zöddel megeszi az avar is! Ha lerágtuk vóna nyáron a lapost, most fosna a marha, így nem fosik, van avar. / A Hortobágy egyes részein nem esett le a szeptemberi-októberi eső. Nem is tudom, hogy lesz novemberig, lassan a földet eszi. Elmaradt a második május! / Nem lett őszi mező! Ujjnyi vastagot fagyott, a gyenge zódséget visszavágták. Siralmas vót a nyár, siralmas lett az ősz!

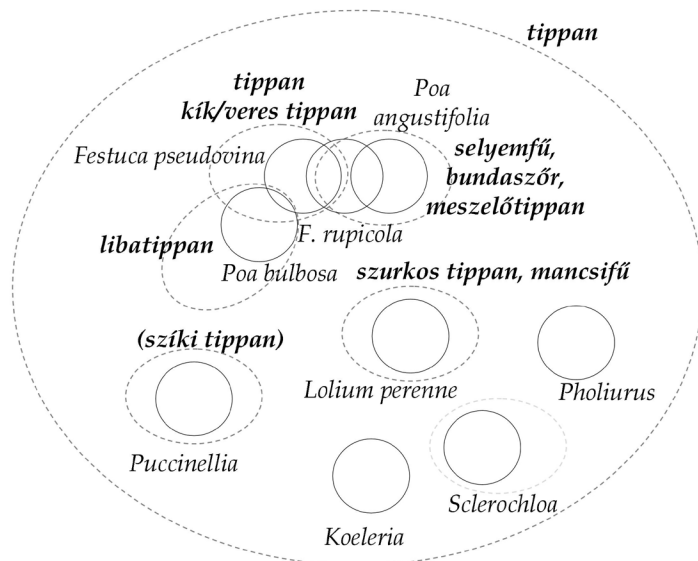
A két év története jól jelzi az eső bizonytalanságát, és a túl sok vagy túl kevés csapadék okozta azonnali és hosszabb távú nehézségeket. Ezért járja a mondás: *ezekre a fehér fődékre két Isten kell, egyik szárítsa, másik áztassa! Tíz szem eső kevés, hús meg mán sok!* Jól mutatja a ket-tősséget az alábbi idézet is: *szép az idő, annyi a legelő, a birka nem lát-szik ki belőle, de a levágott kaszálóra kellene az eső! Megújulna (kaszá-lás után), azt szeretné legelni, lenne jó mező nyáron.*

A PÁSZTOROK NÖVÉNY- ÉS NÖVÉNYZETISMERETE

Én a jószág száján át látom a füveket.
(Sáfián László)

A legeltetés alapja a legelő, a pásztoroknak tehát alapos ismerettel kell rendelkezniük az ott élő növényekről, azok hasznosságáról, haszon-talanságáról, esetleg mérgezőségéről. A hortobágyi pásztorok meg-lepően sok növényfajt ismernek. Eddig összesen 162 kellően beazo-nosított ún. népi taxont találtunk (Molnár 2012a,b). E népi taxonok összesen legalább 243 hortobágyi vadon termő növényfajt takarnak. Mivel a pásztorok által egyáltalán észlelhető vadon termő növény-fajok száma a Hortobágyon kb. 440, a növényfajok legalább 55%-át néven nevezik vagy legalább látásból jól ismerik. A növényfajok is-mertsége (azaz hogy egy adott növényfajt a megkérdezett pásztorok hány százaléka ismert) hortobágyi gyakoriságukkal arányosan nő (Molnár 2012b). Hasonlóan változik néven nevezettségük is.

A pásztoroknak sajátos növényrendszertanuk van. A 3. ábra ebbe nyújt egy kis betekintést.

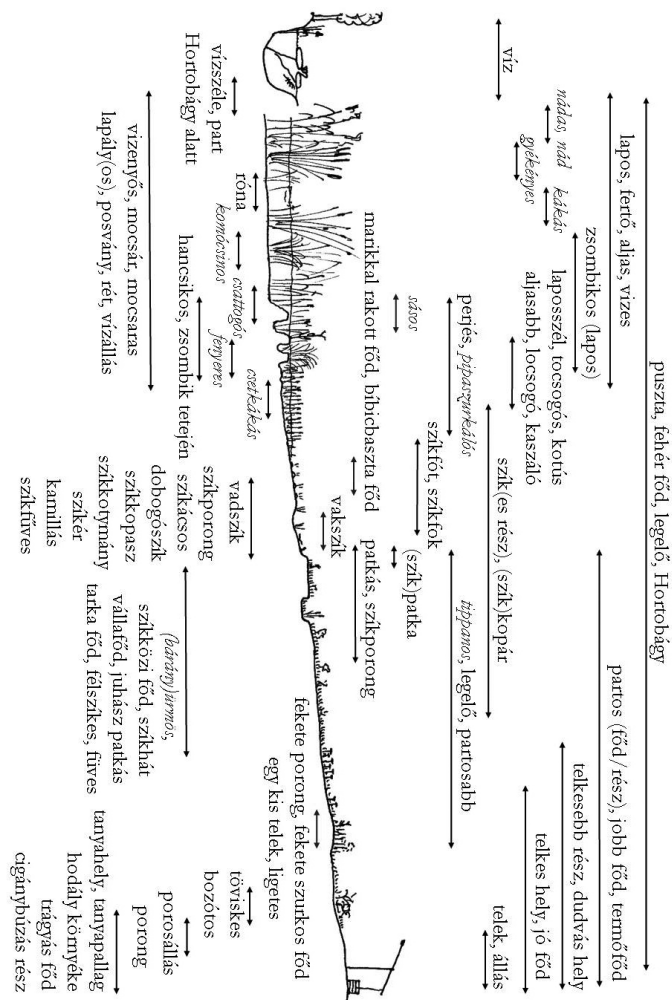

3. ábra. A tippan és rokonai népi taxonómiája a Hortobágyon.

A kisebb körök az egyes növényfajokat jelölik, míg szaggatott vonallal egy-egy önálló népi taxont határoltunk körül. A kis körök átfedése azt mutatja, hogy mennyire érzékelik az egyes növényfajok különbségét. A fő taxonok a *Festuca pseudovina*, a vele kissé átfedő *Poa angustifolia* és *P. bulbosa*, az önállóbb *Lolium perenne*, valamint az önálló, de ritkán megnevezett *Puccinellia limosa*. A ritkább fűfajok nem önálló taxonok.

A pásztorok a puszta minden egyes részéhez tudnak élőhelyi kifejezést kapcsolni (4. ábra) (Molnár 2011b). Összesen legalább 47-66 élőhelyet különítenek el, magán a pusztán 37-53-at. Ezek közül 7-11 tekinthető prototípusos élőhelynek. Általában igaz, hogy egy-egy élőhelyre többféle nevet is használnak. Az élőhelyek beazonosítása – az átmenetek sokasága és a „típusos” változat megítélésének nehézsége miatt – nehezebb, mint a fajoké (Moraczewski 1993), ezért sokkal több az olyan név, amely többféle hasonló élőhelyre is vonatkozhat.

Vannak olyan népi élőhelyi kifejezések, amelyek egyértelműen alföldi, sőt szikestáji eredetűek (pl. *marikkal rakott föld* (Molnár és Kovács 2014), *bíbicbaszta föld*, *vakszík*, *szikfok*, *szikpadka*), és vannak olyanok, amelyek az alföldi táj általános elemei (pl. *lapos*, *hajlat*, *partos*, *telek*, *mocsár*, *ér*). Vannak olyan élőhelynevek, amelyek elsősorban igen általános jelentésűnek tűnhetnek, de hortobágyi jelentésük meglepően pontos (ilyen pl. a *tocsogós*). Az egyes népi élőhelyek eltérő térléptékre vonatkoznak. Többé-kevésbé a botanikai növénytársulás léptékéhez tartozik a *tippanos*, *ürmös*, *nádas*, már inkább vegetációmozaikra vonatkozik a *lapos*, a *szikfok* és a *ligetes*, míg a puszta jelentős részét átfogja a *szíkes föld*, a *puszta* és a *legelő* kifejezés. Az előbbiekkal összevetve mikroélőhelynek tekinthető pl. a *zsombik tetején*, *trágyakazal tövibe*, *nádon* és a *fa tövibe* kifejezés. Kimondható, hogy a pásztorok legtöbbször (>80%) részletesen és jól ismerik az egyes vadon termő növényfajok termőhelyi, élőhelyi igényeit.

4. ábra. Pásztorok élőhelyei és népi megnevezéseik a Hortobágyon.

A nyílak az élőhelyek léptékére utalnak. Egyes élőhelyek esetében nagyszámú szinoním kifejezést találtunk. Az egyes kifejezések jelentését lásd in Molnár (2011b, 2012b, c).

5. ábra. A pusztá néhány fontosabb élőhelye a pásztrok nyelvén

A legelőket magukat azonban a pásztrok gyakran nem ezekkel az élőhelyekkel, hanem az ott termő legfontosabb legelőfűvel vagy a gyep általános legelőminőségével jellemzik. A hortobágyi pásztrok a gyepes növényzet földfeletti részét **mezőnek** nevezik. Sokféle mezőt különböztetnek meg (*rengeteg mezőt ismer az ember*). Vannak kiváló minőségű mezők (*tippan, bodorka*), vannak gyenge tápértékű mezők (*fenyer, harmattartó*) és vannak olyanok, amelyeket a jószág nem vagy alig fogyaszt (*gyíkiny, csetkák*).

A *tippan* mező az első, arra iszik, azzal tűr, kemény mező / a *tippan* a leghasznosabb mező, olyan mint az abrak, a bodorka is hasznos, abból kéne sok / azért jó a *tippan*mező, mer' mindig tiszta (nem avaros), amikor megújul, nem kell az avarat harapni vele, nem válogassa. A szintén kiváló minőségű *bodorkás* mező nincs minden évben, csak ha tavasszal nem fagyos, sok eső van, és süt a nap. A szelidmező, amit folyamato-

san tud legeltetni, a vadabb mező el van gazosodva. A perjés mezőben őszi mező jön közte fel, tavasszal nem kell a jószágoknak, amikor friss, talál mást. Egy aszályos tavasz üde, de már nem fosós tippanos mezejét tartották a legjobbnak: mindig ilyen mező kéne! Az egyik pásztor kérdésünkre szinte minőségi sorrendben sorolta a mezőket: tippan, sárkelet, a lapos szélén bodorka, somkóró (vetett), sósmező, cickafarok, sás, háromélű és rendes sás. Érdekes, hogy a pásztorok számára rövid távon mindig a szárazabb mezők a jobbak, mert ettől hízik legjobban a jószág: minden évszaknak megvót a maga mezője, akkor vót jó, ha porzott utána a mező.

A leggyakrabban az egyes mezőtípusokat domináns növényfajukkal nevezik meg (tippan mező, bodorkás mező). Másokat a termőhely szerint (laposi mező, telekmező), a gyeperetével (vad mező, vetett mező), az évszakkal (őszi mező), a gyeperkezetével (vegyes mező) vagy minőségével (fosós mező). A hegyekben is pásztorkodottak szerint a Hortobágy szegényebb mezőt ad (sokféle mezőt nem nagyon talál sz (a Hortobágyon)! / az idő a gazda, minden héten egy nagy eső kéne, akkor gazdag a Hortobágy, ha esős az idő / belső mező (értsd: falu közeli tarló), hasznos mező, nincs annyi a Hortobágyon, ott egyoldalú a mező, csak a szíket tudja rágni, öntözött részen az őszi sarnyú, az belső mező (értékű) / a hegyi legelő jobb vót, mindig ződ vót, az ottani birkák itt nem maradnak meg és fordítva, hegyes vidéken nincs tippan, az alföldi mező sósabb).

KÖLTŐK, ÍRÓK SZIKESPUSTAI NÖVÉNYISMERETE

A szikes pusztai növényeiről nemcsak a pásztorok tudnak sokat, több költőnk, írónk is megemlékezik róluk, gyakran a növények népi neveit is használják, hiszen egyesek maguk is ebbe a kultúrába nőttek bele. Úgy látjuk, hogy a szikes pusztát legjobban Sinka István, Veres Péter, Petőfi Sándor és Arany János ismerte. Műveikben pontosan jellemzik

a pusztai növényeit, élőhelyeit, azok legeltetéssel való hasznosíthatóságát, vagy ha metaforaként, hasonlatként használják ezeket, akkor azok egészen pontosak, nagyon találóak. Veres Péter versében a tarack a csillagpázsit (*Cynodon dactylon*), a perje a közönséges tarackbúza (*Elymus repens*), a tippan a veresnadrág csenkesz (*Festuca pseudovina*), míg a szíksaláta a magyar sóvirág (*Limonium gmelinii*). A növények viselkedését (ami a funkcionális növényökológia mint tudomány tárgya) állítja követendő emberi viselkedés példájául – bravúros élelátással.

Veres Péter

Ha nem lehattél szálfa

Nézd a tarackot,
nem árthat annak se aszály, se árvíz, se fagy, se tűz,
hiába perzselik azt főt, s hiába vagdalják alatt.
Tavasszal nem mozdul, azt hinnéd, kihalt,
pedig az alatt, ott lenn a mélyben ágakat ereszt,
acélhegyű gyökerével bejárja a sívó homokot, a
zörgő kavicsot;
a sovány agyagot éppúgy, mint a buja televényt,
szorgosan furkál, terjed, telepít,
s mire a tavasz virágzó füvei száraz avarrá válnak,
ő vígan zöldell újra, s buja sűrűségét felmutatja a nyárnak.

Vagy nézd a perjét,
hiába fordítja ki eke, hiába tépi szét a
kegyetlen borona,
ahová kerül, ott ragad, gyökerei mindjárt új szálakat eresztenek,
lekötnek, tanyát vernek,
s holnap a gazda szemébe nevetnek.

Nézd csak a tippant,
a szikes puszták apró bokrait.
Nyár végén kiégnek
s még torsaikat is porrá veri ezernyi birkaláb.
Tavasszal mégis kibújnak,
s pici magvaikkal telt zászlóikat vígan lengetik a sovány
pusztai szelek.

Vagy nézd a sziksalátát,
a lekaszált ájult füvei közül kiugrik hirtelen,
s ehetetlen kórójának örök lila virágával
fenn tartja az életet a halott mezők felett.

Veres Péter versének növényeit a hortobágyi pásztorok is jól ismerik, így jellemzik őket: a tarack (csillagpázsit) gyalázatos / Ősszel kiszántjuk, feltesszük a kemence tetejére, tavasszal kihajt / ha két évig a padon van, akkor is kihajt. Hasonló tulajdonságokkal bír a perje (tarackbúza) is: szántóterületen, műveletlen fűdeken (terem), ahol nem szeretnek kapálni / pocsék valami / ha tízfelé vágjuk, tíz tű (tő) van belőle. A pásztorok szerint „a tippant a Hortobágy lelke” „a legelső mező”. Így jellemzik: „mikor meleg van, felhúzza a gatyaszárat/veresnadrágot”, „dél felé hátára veszi a kaszát”, „gyönyörűen fújja a tippant-habot” „elvirágzott a tippant, fújja a szél a porát”. Nyáron valóban törí a juh a lábával, ezért is szokták hajnalban, harmatban legeltetni. És az is nagyon találó, hogy nyáron elsiratjuk a teljesen lesült tippant, hogy aztán az első komolyabb eső után sűrű, üde zöld pázsittá változon át. A sóvirágot a pásztorok több néven is nevezik: vasvirág, szíki/széki lapu, sziksaláta, széki saláta, ritkábban betyárvirág, pásztorvirág, sóvirág, sóslórium(virág), gólyavirág, sziksóvirág, lósóska, kővirág. Valóban nagyon jellemző, hogy a kaszálók sarjúja még alig nőtt meg, de a sóvirág néhány hét alatt 30-50 cm magasra felszökő virágzatai már kékítik a tájat.

6. ábra. A tippant (veresnadrág csenkesz, *Festuca pseudovina*) a pusztá emblematisztikus növénye (Fénykép Molnár Zsolt)

Két kevésbé feltűnő, mégis nagyon fontos növényről emlékezik meg Sinka István a Fekete bojtár vallomásai (1942) című művében: „Ámbár megvallhatom, hogy azért nem igen nyillott a mi számunkra párosával az ibolya... Nem is az volt a kedves virágom! Megmondom melyik volt. A korpavirág. Kinn a tarcsai gyepen termett s kora tavasszal fehér volt tőle a legelő, mint egy fejedelmi abrosz. ... Eljött a tavasz megint. A korpafüvek virágoztak és elborították a legelőt sok helyen olyan sűrűn, mintha hó esett volna. Tarcsa benépesült, kijöttek a kondások, a gulyások, a csikós. A tél egyhangúsága után jött a friss gyeppel a friss zsivaj.” A másik faj, a sziki egérárpa kapcsán is Sinka a legfontosabb tulajdonságát emeli ki: „...a (kutya) két első lába telement cigánybúzával. A körmei között. S a térdinél lyukasztotta ki a bőrt. Onnan szedegtettem ki a rothadásnak indult cigánybúza kalászatát.”

A korpafű (tavaszi ködvirág, *Erophila verna*) a pásztorok szerint a szíket szereti / jobban olyan szíkes földön (nő) / legelőn / a legelő mező / sűrű, fehér kis virága van, felfordul tőle a mező (azaz sok nő belőle és sűrűn) / tavasszal, kiverés környékén. Azt mondják, ahol sok nő az már szegény határ, azt tapasztaltam, azt hallottam az öregektől / ha ilyenkor már virágzik (márc. 31.) száraz lesz (a nyár). E növénynek előrejelző tulajdonsága van. Márciusi nagy tömegéből sovány nyári mezőt jósolnak. A megfigyelés alapja az lehet, hogy ez a faj akkor virágzik nagy tömegben, ha tavasszal a padkás részek szárazak (és ezzel párhuzamosan a csenkeszes gyepek talaja is száraz, a réteken nincs vagy kevés a vízborítás), és emiatt kiadós tavaszi esők hiányában a mező júniusra ki fog sülni, és az augusztusi esőkig gyakran így is marad.

Az egérárpa (*Hordeum murinum* és *H. hystrix*) hortobágyi neve leggyakrabban cigánybúza, cigánybúza, Nádudvaron mancsa, ritkán geciarpa, egérárpa. Dudvás helyen, kövérebb talajon, telkes helyen / dűlőutak mentén (nő), rítén nincsen, csak felső földön. Tavasszal jó hamar jóllakott (rajta az állat). Amúgy attól Isten őrizz, pocsek valami / gyalázatos / piszok valami, azt utálom! A kutyának bemege (a lábujja közé) / búvik belefele. Nehéz irtani: ha lekaszálod, hogy ne hányja (a fejét, ha) eljött az ideje, tőből kilöki a szúrókáját / kiirthatatlan.

A HORTOBÁGY - A NAGY SEMMI

A hortobágyi táj monumentális, semmihez sem hasonlítható. A hegyvidéki tájakhoz szokott szemnek azonban a Hortobágyon nincs mit nézni, azt is szokták mondani, hogy: „A Hortobágy abszolút selejt, hisz’ erre se lejt, meg arra se lejt.” Szép Ernő így írja (A délibáb, 1930): ...Előttünk ez a nagy semmise (ez a becézőneve), Sokunknak azonban az a semmi valami. Kiss Tamás (Képeskönyv gyerekeknek, 1978) szerint:

...
Ez a Semmi
az, ami
mégse semmi:
Valami,

de még milyen
Valami,
szíve dobog,
hallani.

...

A pusztát járó botanikusok és természetvédők számára a puszta nagy kiterjedésű, nyílt, fátlan, jellemzően rövidfűvű és aszálysújtotta legelőtáj. A pásztorok szerint a puszta, a róna a messzeség / a hortobágyi róna, ki-etlenség / végtelen rónaság / mit nekem Te zordon Kárpátoknak / a pestiek lejönnek a semmit megnézni.

Petőfi így látja e csodát, ezt a semmit (Útirajzok, III. levél 1847. május 14.): „Hortobágy, dicső rónaság, te vagy az isten homloka. Megállok közepeden s körültekintek olly elragadtatással, millyet nem érez a schweizi az Alpesekben, millyet csak a beduin érez Arábia sivatagjaiban. Milyen szabadon lélekzem, mint tágul a keblem! Mennyivel hosszabb utat tesz itt a nap, mint máshol! Megmérhetlen a láthatár, s olyan, mint egy kerek asztal, beborítva az ég világoskék üvegharangjával, mellyet egy felhőcske sem homályosít. ... Néhány lépésnyire az uttól csillog egy kis tó, szélén sötétzöld káka és világoszöld sás...”

A pusztán az ember egyedül van, miközben a mindenség veszi körbe. Krúdy szerint (Hanzi a Hortobágyon, 1901): „...A ki megáll a puszta közepén és körülnéz, azt gondolhatja, hogy ő az egyetlen ember a földön. ... És mégis egyedül az ember. Érzi az Istent, mert a végtelenséget látja maga körül....No kis német, ez a Hortobágy! Szebbek-e a hegyek? Hanzi szorongva nézett körül és nem tudott

felelni...” Petőfi a szalkszentmártoni szikeseken így élte meg azt, amit oly sokan átéltünk pusztai barangolásaink során.

Petőfi: Itt állok a rónaközépen...
(Szalkszentmárton, 1846. március 10. előtt)

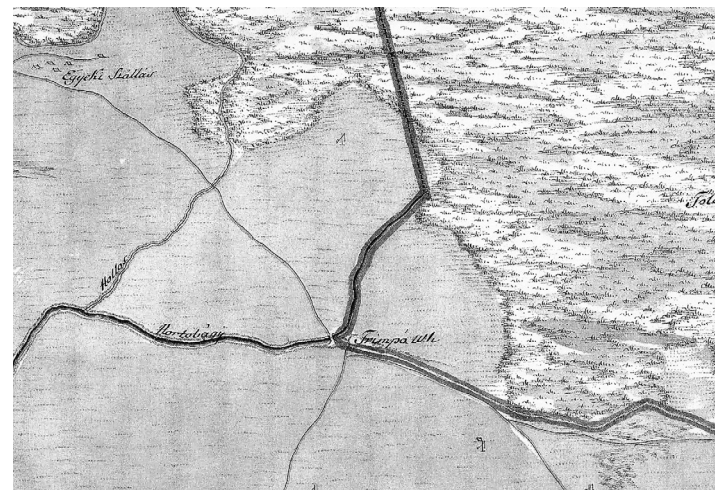
*Itt állok a rónaközépen,
Mint a szobor merően.
A pusztát síri csönd fedé el,
Mint elfödik a halottat szemfödéllel.*

*Nagymessze tőlem egy ember kaszál;
Mostan megáll,
S köszörüli a kaszát...
Pengése hozzám nem hallatszik át,
csak azt látom: mint mozg a kéz.
és most idénéz,*

*Engem bámul, de én szemem sem mozdítom...
Mit gondolhat, hogy én miről gondolkodom?*

ŐSI ÖRÖKSÉG VAGY ALIG 150 ÉVES TÁJRONCS?

A tudomány és sokan mások számára is egészen az 1990-as évekig nem volt egyértelmű, hogy a Hortobágy (és a többi tiszántúli szikes puszt) több ezer éves, természetes képződmény vagy a 19. századi folyószabályozások terméke, azaz csak egy kiszáritott, elszikesedett, tönkrement egykori ártér (lásd részletesen a kutatástörténetet in: Molnár 2014a). Ma már tudjuk: a tiszántúli szikesek nagyobb része több tízezer éve létezhet (Sümei és mtsai 2000, 2013), jellegében már a lecsapolások előtt is a maihoz hasonlóak lehettek (Molnár 2014a), azaz hazánk legősibb tájai közé tartoznak.

7. ábra. Közép-Európa legnagyobb összefüggő gyepterülete, a Hortobágy. A korábbi vélekedésekkel szemben a pusztát az elmúlt évszázadokban/évezredekben a tiszai árvíz már nem öntötte el, csak a mélyebb mocsarait töltötte fel. Bizonyított tény (Sümei és mtsai 2000, 2013), hogy a szikesek legalább 35 000 éve jellegzetességei a tájnak, ezért hazánk legősibb növényzeti típusai közé tartoznak. A térképen a Veresnád, tiszai vizekkel teli mocsarának és a hortobágyi ősi szikeseknek a találkozása a Hortobágy északi részén a Tirimpócsárdánál a 18. század végén (I. katonai felmérés, Hadtörténeti Intézet). A mocsarak ma már szántók, a gyepek viszont ma is gyepek.

Amikor a hortobágyi szik eredetéről, a Hortobágy kialakulásáról kérdeztük a pásztorokat, ők szintén zömmel a táj ősiségét, természetességét hangsúlyozták (pl. *maga a természet hozta magával / saját magától lett / Isten ilyennek teremtette / évgyökeres földek ezek / teremtéstől kezdve, Jézus teremtette / igazság szerint, a Természet! Nem az Isten tette oda! / én, mióta emlékszem, ott vannak*). Ismerve a tudomány és a pásztorok

közi információáramlás lassú és csekély voltát (Molnár 2011a, 2012d, 2014b), ez, a Hortobágy-szerre meglévő tudás nem eredeztethető az elmúlt 20 év új kutatási eredményeiből. Az sem valószínű azonban, hogy az öregektől tanulták volna, hogy a szikespuszta ősi képződmény, hiszen ilyen jellegű állításokat a tájban élő ember nem szokott megfogalmazni. Sokkal valószínűbb, hogy az ősiség érzete abból eredt, hogy 40-70 év alatt nem tapasztaltak olyat, ami a szikesség lényegi változását jelezte volna (*időtlen idők óta* (szikes), *42 éve vagyok itt, de itt nem sokat változott*), és az idős pásztorok sem meséltek arról, hogy a táj régen egészen más lett volna (szemben pl. Gyimessel, ahol él még az egykori erdőirtás emléke, Babai és mtsai 2014). Erre utal az is, hogy az I. világháború előtti időkből a farkasokon, betyárokon (és a kevesebb erdőn, ill. az újkeletű műgyepeken) kívül nemigen említettek mást, ami a mai tájban lényegesen más lenne (kivéve a gázosodást) (Molnár 2012d)). A szocialista mezőgazdaság szikjavítási kísérleteinek kudarcai is megerősíthették bennük a táj megváltoztathatatlanságába vetett hitet.

Móricz Zsigmond is ősinek gondolta a Hortobágyot (A Komor Ló, 1934): „...A Hortobágy ezeréves, millióéves gyönyörűséggel nevet a gyarlandó emberi fajzaton.” Petőfi az éppen áradó Tiszán átkelve ér a Hortobágyra, ahol a következőt írja (Útirajzok. III. levél 1847. május 14.): „Némán merengve ül az ősnugalom e térségen, mint tűzhelye mellett karszékében a százéves aggastyán, ki az élet zajos napjait zajtalan szívvel gondolja át.” Számára tehát a puszta ősi, mozdulatlan.

Szintén a Hortobágy ősiségére utal versében Bodor Aladár (Hortobágyon, 1905)

„...Te vagy az utolsó kevély, pogány oltár,
Ki ősz Ázsiából velünk vándoroltál
S megtagadtak végül, ...”

Baja Mihály is a változatlanságot hangsúlyozta (Hortobágyon, é.n.):

„...S az a vasló, amely rajtad végigvágta:
Nyíl, mit az emberek a szívedbe vágta!
De néked nem árthat...”

AKIK NEM ÉRTIK A TÁJAT ÉS PÁSZTORAIT

Költőink, íróink között azonban sokan vannak olyanok is, akik nem értik ezt a tájat. Idegen nekik, mert keveset jártak ott és benne, vagy mert nem is kívánták megismerni. Csupán költői, írói eszköznek tekintik, saját érzésvilágukat vetítik ki rá. Ez nem lenne gond, ha a hasonlatok igazak lennének, ha a pusztát és pásztorait nem tüntetnék fel gyakran igaztalan módon.

Zsolt Béla például így írt (Hortobágy, 1933): „Az elmúlt hét csütörtökjén először jártam a Hortobágyon. Előre kell bocsátanom, hogy a felhős ég miatt nem láttam délibábot. ...A Hortobágyra sem a délibábert jöttem, hanem a valóságért. ...hogy megállapítsam, mi igaz a Hortobágyból? / ...Meghökkentőbb, lesújtóbb látványban talán még sohasem volt részem.... / ...itt minden mozdulatlan, talán dacosan, aszketikusan az. ... / ...Nem mozdul rajta semmi, mert nincs minek mozdulni rajta; ... / ...a zene elkínzott jobbágy szolgalegény nyöszörgése akkor is, ha a versben nincs semmi panaszos. ...színen és hasonlatban olyan siváran költőietlen, mint maga a sivatag (értsd: Kiszáradt a tóból..., a szerző).

(A Hortobágy) egy nagy kiütés, egy óriási sötét az ország testén... nehéz ezt a sebet hordozni egy országnak az infekció veszélye nélkül.... / A Hortobágyból, ebből az ősi sebből, ázsiai fertőzésből ki kell gyógyítani az országot ahelyett, hogy hamis regényességgel, erőltetett költészettel dekoratív vart raknak rá....” Egy másik művében még tovább fűzi e gondolatot Zsolt Béla (idézi Kodolányi 1941): „Mit lehet a műveletlen, kb. 150 szót használó hortobágyi embertől tanulni? Milyen alapon igazodjon hozzá az irodalom?”

Tanulságos Oláh Gábor és Ady Endre története is. Oláh Gábor naplója: *„Délután ki a Hortobágyra! Ady Endre a Hortobágyon! Óh, ennek a groteszk nagyszerűségét csak az foghatja fel, aki mindkettőt jól ismeri.”* Bakó Endre (2002) szerint másnap a pusztát akarták bejárni, de erős szél fújt, a szekér is nagyon rázott... Adyra láthatóan az összbenyomás hatott, nem hajolt közel a növényvilághoz, a pásztorok sem érdekelték... (vö. Móricz távcsővel és fényképezővel ment a Hortobágyra.)

Oláh Gábor: A Hortobágyon, 1904

*„Mert e roppant pustaságon
Nincsen élet, alusznak az emberek.*

...

*Templom ez, de hívők nélkül,
Felburjánzott ős telek;*

...

Délibáb álmodása, ...”

Ady Endre: A Hortobágy poétája, 1905

*„Alkonyatok és délibábok
Megfogták százszor is a lelkét,
De ha virág nőtt a szívében,
A csorda népek lelegelték.”*

Hasonlóan lesújtó a véleménye Nádudvari Nagy Jánosnak és Bényei Józsefnek is. Verseikre nagy hatással lehetett a kor szellemisége, a „Természet” legyőzésének nagy terve:

Nádudvari Nagy János: Szépülő Hortobágy, 1950

*„A nyáj is eléhezett innen:
csak bibic rítt az ég alatt.*

...

*De ez a pusztá, ez az álmos,
vágyott már az új rend után,
amely a csaló délibábok
helyén igaz vizet fakaszt
és itt marasztja késő őszig
a menekülő szép tavaszt.”*

Bényei József: Csontváry: Vihar a Hortobágyon, 1969

*„Hasztalan már a barmok tunyasága,
a megbékélés párázó szava,
a mindenttűrés ostoba erénye,
a Hortobágy Hortobágyinak maradni nem akar.”*

A Hortobágy kapcsán azonban valóban jogos a kettős érzés. Ősi táj, különleges, keleti rokonságú növény- és állatfajokkal, régre visszatekintő, fenntarthatóságát már bizonyított gazdálkodási formákkal. Ugyanakkor talaja gyenge minőségű, szántóművelésre alkalmatlan, a tájat használó pásztorok pedig sokszor marginalizálódott emberek (bár a számadók társadalmi elismertsége egykor magas volt). A tájat extenzív módon használó pásztorok közül sokan máig őrzik őseik tudását, hiszen a legeltetés lényege, a jószág igénye alig változott. Ugyanakkor fizetésük már nem a régi. Kis János, gulyás (Taár Ferenc: A másik Hortobágy, 1984) így vallott: *„Nemcsak a szürke rezerva mán. Mi is azok vagyunk. Se nekik, se nekünk nincs jövőnk. Amit mi tudunk, arra mán nincsen szükség. Úgy vagyunk mi mán az állatainkkal együtt, mint szegény rokon a terített asztal mellett: nem merünk a levesből kétszer meríteni”.* Fontos hangsúlyozni azonban, hogy az elmúlt évtizedekben sokat változott a hagyományos legeltetés és az ősi állatfajták,

pl. a szürkemarha szerepe a nemzeti park természeti örökségének kezelési igényei miatt. A régi fajták és a pásztorok új feladatot kaptak: a legeléssel, legeltetéssel segítik, hogy a jövő nemzedékek is megélhessék e tájat, láthassák kulturális és természeti örökségét. Ez a pásztorok és tudásuk felértékelődését, megbecsültségük növekedését hozhatja.

A PÁSZTORTUDOMÁNY

*Szent György napkor, kihajtáskor,
akárkiből lehet pásztor,
Szent Mihálykor, behajtáskor,
akkor dől el, ki a pásztor!*

A Hortobágy, a szikes puszták valóban leginkább legeltetéssel hasznosíthatók. Az ehhez a legeltető állattartáshoz kapcsolódó tudást pásztortudománynak is nevezhetjük. Egy külsős számára meglepő lehet, hogy mennyi tudásra, mekkora odafigyelésre van szükség ahhoz, hogy valaki jó pásztor lehessen. Ezt maguk a pásztorok is megfogalmazták: *Nem mindegy, ki támasztja a botot! / Az embertől függ, hogyan pásztorít! Melyik szárnyán tartózkodik, elébe áll... / Az állatot ugyanúgy (kell nevelni), mint a gyereket, ha mindentől óvod, gyenge lösz! / meg kell tanúni legeltetni, hogy juh maradjon (ne pusztuljon el). / Nem csak pásztora, egyenesen orvos is (legyen a jószággnak)! / Hosszú ez mire tanulja, az aztán már tudja, mire öreg!*

A pásztorkodás alapja az odafigyelés, a jószág szeretete, a mindenkori jelenlét: *A juhot úgy kell szeretni, mint a családot. / Egy pásztorembernek az a dőga, hogy a jószágot figyelje. / Nem a kunyhóból őriztük, a bojtárnak a marha mellett kellett lennie, ez íratlan törvény vót a Hortobágyon. / Abba benne kell úlni! (helyt kell állni); egy napot kihagyok, nem látok bele! / A rendes pásztornak érdeke is vót, azok a szívügyiben tartották az állatot. / Ezt meg kellett tanulni, a jószággal vele kellett*

érezni (a jó legeltetéshez). / A jószágot jól el kell látni! / Minden darab kötélre jusson jószág! (szoruláskor, ez a pásztorság lényege) / Mindenki azon vót, minél több tej legyen, akkor kaptak több pénzt.

A legeltetés kifejezés is jól mutatja, hogy az állatot nem hagyni kell legelni, hanem irányítani kell, különben leromolhat, a legelőt nem használja ki. A pásztorok így jellemezték a legeltetés lényegét: *mindig odaforgatták, ahol jobb mező vót, oda mentünk vele, lakjanak jól, a tippán a legjobb, a hagyományos mező / A lábával nem legel a juh! Legeltetni kell, itt eszel, nem mész sehova! / A jószág zsvány, capolni nem engedték, üsse le a fejit, előtte kell menni a jószággnak, mert csak gázolja a gyepet, ha lassan megy, akkor megeszi a száraz füvet is, és annál inkább iszik rá. / elterült gulya kapcsán: ha ezeket megmozgassuk, nem teszi le a fejét, megy inni, és csak utána eszik, így most elfelejti, hogy inna. Amikor néhány lefeküdt, kérődzött: nem baj, pihen egy kicsit, annál jobban legel utána / ha nem fűtt a szél, ment vóna a féreg miatt, eléje mentünk, feltartottuk / pontosan, mint a házvezetés (olyan a pásztorkodás) / a délelőtti legeltetés végén túl korán be akar menni a birka delelni: csak visszább csapom, legeljen még, kicsi az idő. Most nézzünk néhány konkrét példát, hogy megy a legeltetés!*

2010. május 27-e, Tószeg. Papp Imre juhász, 400 saját birkát legeltet. Pont reggel 5-re megy le a hodályba. Ellátja a hodálybeli dolgokat, felitat, majd pontban 6-kor nyitja a hodálykaput. *Na, lássuk, ma merre akar menni?* Délnek indult. Hamar letette a fejit, szépen, nyugodtan legelt a tippán és tarack uralta, bodorkában is gazdag, de amúgy viszonylag száraz, rövidfűvű legelőn. A kutya a lábunknál, mögöttünk. Mint nemsokára kiderült, csak fenyegetésként jött velünk, konkrét dolga azon a délelőttön nem akadt. Negyed 9-kor elértük a legelő itteni sarkát, ahol a birka megérezte a lucerna szagát. El is indult feléje. Imre bá kétszer rákiáltott: *Hova mész?! Hova mész?!* A birka megijedt, az egész nyáj megfordult, és elindult visszafelé legelve. Mi előtte baktattunk, mutattuk nekik a javasolt haladási sebességet. A birka szorgalmasan harapta a tippant és a perjét. Félúton a hodály felé, 9 óra körül Imre bá csak ennyit mondott. *Gyere, igyunk egy kávét! Ezek*

már hazalegelnek. És hazalegeltek. Ilyen, amikor a birka tudja a járását. Zavarás, terelés nélkül sokat és jól eszik.

Kis József, gulyás, természetvédelmi mérnök, Balmazújváros,
Tóth Gyula, juhász, Hajdúszoboszló
8. ábra. A pásztorok legeltetnek (nem legelni hagynak), azaz segítenek a jószágnak, hogy minél több és minél táplálósabb fűvet legeljen. (fénykép Molnár Zsolt)

Tóth Gyula nyájjuhász, 18 gazda 450 birkáját legelteti április elejétől november elejéig. 2012. június 8-ra már ő is a járásra szoktatta a birkáját, de legelője kicsi, most éppen nagyon kisült, *ha nem lesz eső, két hét múlva nekünk végünk van* - mondta. Délután mindig csak egy irányba tud menni, *a birka nem megy nappal szembe*. Délután kettőkor indítottunk. *Esőt mond a rádió, éhen ne maradjanak, hadd egyenek*, ezért eresztett egy órával korábban. *A birka álmos, érzi az időt* (valóban nagy front jön). Nem terül, csak megy. *A vén fogatlanok! Húzzák magukkal*

*a többbit, várják a rossz időt, azért békétlenek. Kerülgeti csak a fűvet, válogassa. Ha odavágná a fogát, másfél óra alatt jóllakna. Szabadálláson van a juh, gondolja, majd eszik még éjjel. Ha rázárnám az ajtót, most sietne enni. Menjünk, orruk likába fúj a szél. Sietnek. A felhős ég után kisütött a nap. Hirtelen összeállt a birka, fejüket a szomszéd hasa alá dugták. A széle megy körbe-körbe. Mindjárt igazítunk rajta, akkor szokott összeállni, ha sok a pócsik. Megpiszkáljuk (hátról finoman rásétálva), a napnak háttal, de indítás után újból összeállt. Melege van. Pedig nincs jóllakva. Aztán csak megindul, de capol (csak megy, nem legel). Le teszi a fejét, húzza az orrát a földön, megyen az átjáróra, haza akar menni. A vadtippan (avas tippan fücsomó) nem szereti. Gondoltam, letarolom, bővítem (a legelőt). Kicsit azért eszik, de megint megáll. Nem nyúlok hozzá, hátha ez a kanálistpart elcsalná őket. Háromnegyed óra után lassacskán tényleg elindult, elcsalta a kanálistpart, majd szépen legelt. Csipegeti a bodorkát. Ez nem vénül meg, (már hamarébb) letakarítsák! Nem tudom beosztani, kicsi a terület. Ha nagyobb lenne, azt mondanám: *ma nem jövök erre, hadd pihenjen!* Aztán megint meglódult a birka. Itt már pedig vót! Mit gondol, arrébb mi van? Hova rohan? Neee, neee! Fékezd magad, az Anyádat! Gyula bá szerint az eső miatt nem mer enni a birka. Egy húzásból kijöttünk vóna, most megy fel és alá. Erősen füttyent kétszer, *át ne menjék a birka a szomszédba*, a szomszéd legelőjére. A dereka visszafordult, *de a tökéletlenek ott vannak elől*. A délután ilyen kínládással telt. Ment a birka, lelassítottuk, majd evett, de megint nekiindult, mi meg lassítottuk. De azért végül is jóllakott. Gyula bácsi pászortudománya megoldotta a kérdést. Hazafele menet, negyed 9-kor, a hodálytól fél kilométerre elhagytuk a birkát azon a helyen, ahol már sokszor rövidre rágt a gypet, de most megint zöld. Nagyon idevágnyik, *le vót étetve földig, újult, most tiszta, szereti a nyomorult*. Ezt azért sugoratom (tartalék), *ha este 9-kor iszik, utána itt lél valamit 11-ig*, meg tud még vacsorázni.*

Kis József gulyás, 12 gazda 170 marháját legelteti. 2013. október 8-a van. *Öt hete nagyon rossz vót a helyzet, nagy szárazság vót, nem vót hol egyen a marha*. Az egész legelőjét lejártá már, sehol sem volt már

etethető fű. *Költözzünk vagy ne?* Tavalý ilyenkor más legelőre mentek át, ahol több fű volt. Idén a gazdák úgy döntöttek, nem költöznek. *Rágassam a laposokat!* – mondták. *De nem ette a marha. Jött egy kis eső, megújult a fű. Megnyertünk ezzel két hónapot! A zóddel megeszi az avar is! Ha teljesen lerágtuk vóna nyáron, most fosna. Így nem fosik, van avar. Jó kondiban van, nem panaszkodunk. A dér után (reggel egy-két órát deres volt a legelő), egy kis zódet szed a tippanon. Ha behajtanám őket egyből a laposba, nem enne! Félgyomorral már eszi, mintha oda lenne ragasztva a laposba. Találnak még mit enni egy hónap után is. Jóska a helyzetet elemzi: többre számítottunk ennyi esőtől, de kevés vót mégis. Hiába vót napos idő, nem tudott úgy nőni, az éjszaka fagyott. Most a tippan megállt (a növényben), de azért erősödött. A marha javult, jól tud lakni.*

Kota István gulyás a Génmegörző Kht. szürkemarháját legelteti. 2012. augusztus 6-a, dél van. A porosálláson a marhák verték fel a száraz ganét az oldalukra, de utána kiálltak a gyeprre, talán az nem olyan meleg. *A fedél alá csak hideg esőben állnak be ősszel.* Délután 2-kor itattunk. A jószág utána még elhevert, lekezelünk két beteget. Negyed 4-kor indult el az eleje magától. A szokásosnál korábban – mondta Pista. *Nem baj, hamarabb lesz este, nem kell fél 11-ig legeltetni, mert hamarabb jóllaknak.* Háromnegyedkor már mind elindult. Szépen legeltek lefelé a Nyugati-főcsatorna felé zömmel leszáradt tippanos, tarackos, pipaszurkálós legelőn. Messzebről figyeltük őket, majd megkerülve a gulyát a mezsgyén elébük álltunk. Órákig a mezsgyén sétáltunk fel s alá, ne menjenek tovább. Nézelődtünk. *A szomszéd komám nagyon fél a gulyától..* – mondta Pista, *pecázik!* A jószág szépen terült, legelt, a selymékből csipegettek, a zsombok száraz fűvét ették, harapdálták a *vasvirág* és *cickafark* virágját, de a szúrós fajokat is csipegették (útszéli bogáncs, kispészku aszat). Jót ettek a kopogóson, az avarost kevésbé kedvelték. *Ne bögi, egyél! Ha korán (8-9-re) bemennénk, nem állna éjjel, még így se! Elpákászolna.* Este kilenc után megmozdítottuk őket: *bőgjön, szoptasson, ne hazafele álljon meg szoptatni.* Szépen lassan legelt a gulya hazafelé, mi hátulról kísértük. Az állás előtt kb.

egy kilométerre már csak hajtottuk őket a sötétben, a legelő úgyis kopár volt. Jobbról és balról volt két-két kisebb kutyáztatás, hogy tartás az irányt, vagy ne maradozzanak el: *Szólj neki! Neee! Fityúú!* (kerüld, tereld), *Tyüü* (gyere ide!), *eridjete vissza!* (a terelést befejezni). Amúgy ma a kutyákra nem volt szükség. Este fél 11-re értünk vissza – mégiscsak későn. Már jócskán sötét volt: *az Őreg elbújt, de emerről jön a másik, a telihold* – mondta Pista.

A PUSZTA LEGELTETÉS RENDJE REGGELTŐL ESTIG

Sokan mondják, hogy a hagyományt kell őrizni.

Nem a hagyományt kell őrizni, hanem a jószágot kell őrizni.

A hagyományt, azt szeretni kell, meg tisztelni kell, de én szerintem a jószágot kell őrizni. (Barta Sándor, gulyás)

A legelőn minden nap más és más, mégis van egyféle rend a legeltetésben, megvan a *jószág járása*. Nézzük, hogyan is zajlik egy nap!

A jószágot reggel a pásztor indítja vagy ha úgy van szoktatva, magától indul. Ha időben indul magától, a pásztor hagyja, ha túl korán indulna, akkor gyakran visszatartja, ha nem akar indulni, indítja. *Ha túl korán kihajtod, lehever!* Ködben, harmatban, dében később indítanak, vagy éppen – meleg napokon – harmatban legeltetik a száraz *típpant*, *ne törje*. A reggelit a pásztor gyakran már a legelőn fogyasztja el, amikor a jószág megnyugodott, megterült. A pásztor vagy megadja az aznapi irányt, vagy a jószágnak engedi át a döntést: *reggel arra megy, amerre akar, aztán ha fordítani kell, megfordítom* (pl. a mezsgyén). / *Itt forgolódik a laposban, szánt szándékkal nem akarom zavargászni, vagy erre indul vagy arra* (aztán egy harmadik irányba indult...). / *Ahol jól érzi magát, oda engedjük, ha dél felé megy, megyünk oda, ha észak felé, akkor oda.*

A legeltetés közben a pásztornak sok mindenre kell figyelnie – miközben ‘csak’ áll vagy sétál a legelőn. Többek között, hogy nyugodtan

legeljen a jószág, terüljön, ne rohanjon, lakjon jól, olyat egyen, hogy igyon rá. Szokja meg a járást, lehetőleg magától menjen, ne kelljen zavarni, kutyaztatni, minél kevesebb energiával lehessen irányítani. A pásztor szakaszoja a legelőt, odatereli a jószágot, ahol a legjobb neki, vagy amit feltétlen le kell legeltetni. Közben figyeli, monitorozza őket, mit szeret éppen enni, van-e beteg, megfigyeli az egyes egyedeket. Figyel arra, hogy ne csak a friss újulást, hanem az avaros gyepet is egye, de a bodorkását csak óvatosan – azaz összeállítja a napi-heti menüt (Meuret és Provenza, 2014). Ha nincs jó legelő, megkeresi a jobbabbat, de közben tilosba ne menjen, vagy éppen menjen..., de a jószág el ne vesszen. Igyon időben, de ne túl korán, ne túl későn, és lehetőleg megfelelő vízből. Deleljen nyugodtan, de ne túl sokat, ne is túl keveset. Éjszaka nyugodtan pihenhessen, ne csípje a szúnyog, ne pákászojon el. Vegyük ezeket sorra!

Mivel a pásztor fő célja, hogy hízzon a jószág, nagyon fontos, hogy nyugodtan legeljen, lakjon jól. *A legelést kell megúnatni vele, meg a vizet, mindig csömrben legyen! / Ahol fogja a hely, oda ment az ember. / Régen egy bojtár elől ment, ne siessen, legeljen, furulyázva ment elől a juhász.*

A nyugodt legelést többféleképpen jellemezték a pásztorok. *Akkor legel jól a marha, ha úgy szét van terülve, hogy nyulat hajkúrászhatsz közötté, s nem ijed meg. / Na, kiterült, szélnek legel, milyen szépen nekiterültek a birkák! / Félholdra legel a juh. / Elborult úgy, de szépen vannak, mint a felhő. Akkor legel nyugodtan, amikor már jól van lakva, éhesen csak megy. Ha nyugodt, úgy legel, mint az óra, minden lépéssel a marha körbelegeli magát, a birka elforog, akár egész nap. / Nyugodt helyzetben a marha szinte állva legel, lassan lépkedve legel, majd lép 5-10-et, majd megint legel, a gulya így szép lassan halad, mind eszik, esetleg néhány kérődzik vagy lefekszik, egyik sem rohan, a borjak olykor szopnak, ilyenkor néha lemaradnak a gulyától. / Most felszopnak, megcsendülnek (ha kutyaival fordítanánk, összeforogna, nem enne, keresné a borját). / A birka fel, majd alá legel a Hortobágyaliban szép lassan haladva-terülve, negyven perc egy oda-vissza menet. / Lábunkig legel a juh, nem fél, nyugodtan legel.*

9. ábra. Amikor terülve legel a jószág, nem látszik a feje, mindegyik nyugodtan eszik. Ha a jószág stresszelt, sokat zavarják, akkor kevesebbet eszik, kevesebb tejet ad, kevésbé hízik. (fénykép Molnár Ábel)

A pásztor legeltetés közben folyamatosan figyeli, monitorozza a jószágot, nézi, mit eszik, éppen aktuálisan mire mekkora az étvágya. Ez a tudás kell ahhoz, hogy a legelő kihasználását és a jószág hizását harmonizálni lehessen, be lehessen állítani a napi menüt. *A tippán hányja a fejét, a marha most nem eszi nagyon, elvan inkább a laposban, ott zódebb a mező. / A laposban most elvan, jól érzi magát, nem vót víz, a pipaszúrkáló nem tudott megnőni, marják a gyepet. / Most ebben a meleg időben nem szeret a tippanon lenni, nem fogta a hely, bár nem volt száraz. Néhány héttel később: most már van harmat, reggel elvan a jószág a vizes tippanon, volt egy kis eső – csinált egy kis újulást. Mi nem látjuk, de a jószág érezheti. Délután is jól elvan a tippanon, a meleg ellenére. Elengedtem, felmentek a partosra, a tippanra, de fél óra után lementek a tippanosról. / Harmaton ott is elvan, ahol nem szokott annyit időzni. /*

Vizes időben lekente a birka a tippant, amíg nem esett az eső, nem evett belőle. / Rámennek erre, ahol el van dúrva (csatorna helye, többféle növénnyő rajta), aztán mennek rajta, gondolom, mer' zödebb, ilyen porcsinos. A napi menü sokféle lehet. Például egyetlen délután az alábbi foltokat rakta sorba a jószág és a pásztor aktuális közös döntéssorozata: először a löszgyepet járta a marha, majd lementek a szíkre, onnan a laposba. A laposban 2-3 órát legeltek, majd visszamentek a szíkre, és este 7 és fél 9 között a löszgyepen fejezték be a napot, szépen lassan az állásra legelve.

Nyugodt legelés közben figyeli meg a pásztor az egyes egyedek viselkedését is. *Mind egyéniség! Egyik a társaságot szereti, a másik fél a többitől... / Ez szíllel – mindig szélén jár, nem eszi le az előljáró előle. / Ez egy egyéniség! Ha van olyan, hogy egy hely tilos, mindig van bátorsága megpróbálni, hátha jönnek utána. / Elöl jár az élelmesebbje, lekapkodja a javát, ami hátul szeret járni, az lustább. / Van, ami mindig elől vagy hátul jár, a csálé/kaszka mindig a gulya közepin van, valamelyik mindig a gulya szélén, de azt most nem látom... / Ha sokat esik az eső: akkor mind első akar lenni, szalad, lekap néhány falatot, megint szalad, azt hiszi, máshol nem vizes. Főleg akkor, ha az ember nem áll elébe. Ha a kutyaival eléállunk, akkor csendesedik. / A hétszáz gulyánál nem látok közé – azaz túl nagyszámú a jószág, nem lehet őket egyesével megfigyelni. / Kétszáz birkát még megjegyeztek egyesével, többet már nem lehet.*

A pásztor célja, hogy minél inkább magától menjen a legelés, ne kelljen a jószágot zavarni, kutyáztatni, minimálisan kelljen irányítani, fordítani. A stresszelt jószág kevesebbet eszik, kevesebbet hízik, miközben a pásztoroknak is több baja van vele. A jó pásztor gyakrabban terel sétálással, elébeállással, előttejárással, mint kutyával. A marha és a juh is közösségi állat, nemigen hagyják el egymást. Sokszor lehet abban bízni, hogy a csapat egyik része magához vonzza a másik, rossz irányba menő másik részt (*nem baj, majd a hátulja idehozza őket*). A pásztor próbálja úgy csinálni, hogy a legkevesebbet avatkozzon be. *Ha nem akarnak megállni, megyünk arra, amerre jobban elvannak. /*

Eléálltunk: rálép a papucsomra, annyira igyekszik (sarjút eszik). / *Nem szeretem itt (kicsi a hely), mire elterül, meg kell fordítani. / Itt nem háborgassuk (ellegel), sajnálom a kutyát, meg a marha lábát (nem kutyáztattunk). Fontos, hogy a váltórendszerben dolgozó pásztorpáros formáján legeltessen. / Ha nagyon orrra vágja az ember (kutyával), megindul visszafele, ez meg emerre (kettészakad a nyáj). / Ha most kiengedem az oldalát a partra, kirántja a többit az aljból, ahol amúgy szépen legel. Juhászoknál előfordul a botra ugattatás, amikor a kutya hangja terel, anélkül, hogy ő maga megkerülné a nyáját.*

Olykor elég néhány határozott fütyty vagy kiáltás a rossz irányba mozgók irányítására, és az a néhány marha vagy birka, amelyik a tilos felé tart vagy nagyon siet, megáll, visszafordul, de legalább lelassul (*hé, vissza! gyere csak! / a fütyty iderántsa, capon idejön / nee! (erre kicsit lassul vagy visszafordul)*). A magyar tarka megfordul, és már le is üti a fejét, ez a szürke menetel, mint a katona. Megyek, fordítok rajta (azaz erősebb beavatkozásra lett szükség, oda kellett menni lóháton). / Ha a gulya mégis kettéválik, kutyáztatni kell. A zavartabb jószág, amelyik még nem szokta meg tavasszal a járást, érzékenyebb. Ha rákiált a pásztor, nem csak 5-10 mozdul meg, hanem akár az egész percekig rohan! Ilyenkor óvatosabban kell beavatkozni.

Délután magától indul a jószág vagy indítani kell. A legeltetés hasonlóan zajlik, mint délelőtt, de gyakran a legelő más részére mennek legelni. *Délután jövünk árnyéknak, nem süti a fejit a nap. / Délután el van a gyengébb mezőn is, éhgyomorral keresi a minél jobbat.*

Ilyenkor már arra is nagyon figyelnie kell a pásztoroknak, hogy estére jóllakjon a jószág. *Ha későn engedjük ki, este leragad. / Gyomoridegen van, nem lakik jól estig, tudja, hogy nincs otthon semmi, mégsem eszi meg a sást, rohan, mintha a víz tetejéről enne – csak egy-egy szálát eszik – válogat. Kétfőfára ehetné, de nem, csak egy-egy szálát eszik... Ez nem legeltetés, ez csülkölés! / Caplat, nem teszi hozzá a fogát, pedig este van. Azt hiszi, arrébb jobbat talál. / Este egy óra alatt összeszedi magát (mert fél, hogy éhenmarad). / Egész nap szalad, este lecsendesedik, tudja, hogy jól kell laknia. / Na, vacsoráznak, be vannak szarva!*

A behajtás előtt lassan az állás felé fordul a csapat vagy odafordítja a pásztor, és hazalegeltet. Ha nincs már legelő az állás környékén, ott már csak hajtja a jószágot (*kutyával összeszedjük, capon hazamegy*). Sötétedés előtt vagy után érnek az állásra, tavasszal és kora ősszel 7-8 óra között, aszályos nyárban 9-11 között.

A PÁSZTOR VISZONYA A JÓSZÁGHOZ

Aki nem szereti a jószágot, ne álljon mellé.

Mint a fenti idézetek is gyakran hangsúlyozták, a pásztor számára a jószág a megélhetést jelenti: *a papnak az oltárról, kerülőnek a határból, juhásznak a hodályból kell megélnie / a birkának a szara is arany! / Mindenki azon vót, minél több tej legyen, akkor kaptak több pénzt / a pásztor arra vigyázott, egyből kettő legyék (öszre szaporodjon a jószág) / (az volt a fontos, hogy) ősszel minden darab kötélre jusson jószág (ne pusztuljon el nyáron) / a rendes pásztornak érdeke is vót, azok a szívügyiben tartották az állatot. A gazdák úgy is igyekeztek a pásztor érdekét növelni, hogy tarthatott saját jószágot a gulyában, nyájban. Ha nem volt saját jószága, adtak neki tizet: *a pásztor úgy pásztor, ha neki is van közte, amúgy csak kényszerből vót mellette, akko' mi köti oda az embert, ha (neki) nincsen közte?**

A jószág szeretete a legfontosabb. Ha rákérdezzünk, hogy mitől jó egy jó pásztor, legelőször azt válaszolják: *szeresse a jószágot! A pásztorok szerint a juhot úgy kell szeretni, mint a gyereket / ez a jószág mitőlünk vár (élelmet, odafigyelést) / a birka még nem tette csúffá az embert, ha vigyáz rá (az ember) / még nem született olyan jószág, hogy a juhot csúffá tegye (azaz hasznosabb lenne) / ha a gazda nem szereti tiszta szívvel, (hanem) első a család, második a birka, (akkor baj van). Akkor jó a pásztor-jószág viszony, ha a pásztor úgy közé tud nézni (mennni) a józágnak legeltetés közben, hogy nem zavarja őket, nem kelt bennük félelmet.*

A pásztor fő feladata a jószág jóltartása: *a jószágot jól el kell látni / a szájáról szép a jószág! A jóltartásnak része, hogy szükség esetén tilosban is legeltetnek, a szomszéd legelőjén, szántók szélében, lucernásban (mentem a szomszédba, az enyémet spóroltam / éjjel mentünk lopni a lucernafődre. Fontos az is, hogy télre elegendő és jó minőségű széna készüljön: a takarmányszédéstől csak a temetés az első / minden jószág a szájáról szép, a szénát nem kettévágni kell, tegyen mellé, meg tengerít, ne csak csutkát (kukorica szarat), sőt, meg hordja a vizet.*

A pásztorok szerint a jószággal együtt kell érezni: *ezt meg kellett tanulni, a jószággal vele kellett érezni (a jó legeltetéshez) / én bízok abba a jószágba, én neveltem! / sok esetben keresi az ember közelségét a beteg jószág. A pásztor-jószág viszonyról fontos az is, hogy a pásztor ne féljen a jószágtól, pl. az erős bikáktól.*

A pásztor tanul a jószágtól a jószágért: *mi úgy beszélgettünk velük, mint én most magával. A pásztor érti a jószág viselkedését (a pásztorembernek megmutassa a jószág az időjárást, alig lehet vele bírni, azzal áruja el, hogy bolond idő lesz).*

A kutyához kettős a viszonyuk: egyrészt munkaeszköz (addig tartják, amíg érdemes, amúgy eladják, felakasztják), másrészt a jó kutyanak öreg korában örökkenyér jár (*borzasztó jó kutya vót, örök kenyér vót neki adva*). A pásztorkutyát nem illik simogatni, kényeztetni (*az ennivalót a számból is odaadom, de nem szeretem fogdosni*), bár sokszor van kedvenc... Egyes pásztoroknak a szakmájuk kapcsán a kutya lett a legfontosabb. Ez a hobbijuk, erről beszélgetnek legtöbbször pásztortársaikkal. Nevelik, cserélik őket, díszes nyakörvet készítenek nekik.

A pásztorok szeretik foglalkozásukat. Ezt ki is mondják: *szép vót a pásztorság, (de) a viselet nem vót könnyű / a pásztor, ez egy külön felfogás (szemlélet), élveztem / régen sok jószág vót, nyugodtabb vót az élet, vót pásztor, rendbe vót tartva minden, meg vótak becsülve a pásztorok / én nagyon szerettem azt a hivatást! (kondás volt). Sok pásztor a mai napig büszke arra, hogy ő pásztor.*

Az utóbbi 10-15 év agrártámogatásainak egyik fontos mellékhatása, hogy rontják a pásztor-jószág viszonyt. A pásztor ma már sokszor nem

a jószágból, annak húsból, tejéből él, hanem a létszám számít. Már nem annyira fontos, hogy jóllakott-e, hízik-e. Az a fontos, hogy darabra meglegyen (*fedje le a területet*) (pl. 0.5 állategység / hektár). A jószágseretet, igaz lassan, de múlik, kopik.

A TÁJHOZ, IDŐJÁRÁSHOZ, LEGELŐHÖZ, NÖVÉNYEKHEZ VALÓ VISZONYUK

Én is sokszor el vótam keseredve. Itthagytam a pusztát! Megszökök inkább! De aztán, ződült a mező, szípen kikerekedett a gulya a jó fűvön, az ember elfelejtette a keservit: mégiscsak ez a legszebb ílet, ez a szabadság!
(Kis János, gulyás, in: Taar Ferenc: A másik Hortobágy, 1984)

A pásztor benne él a tájban. Ez nem közhely, még a mai pásztorok is évente 100-200 napot töltenek el a pusztán, megtapasztalják a természetet, annak változásait. A pásztorok általában büszkék arra, hogy a Hortobágyra születtek: *én is a Hortobágy lelke vagyok, a Hortobágy pártján vagyok*. Szeretnek a Hortobágyon élni: *a Hortobágyra születni kellett, aki nem ott született, 1-2 hónapra elment / a Hortobágyon van liba, daru, mindig gágognak, kurjongatnak, az embernek ez tölti ki a kedvet / reggel 3-kor kihajtás, az vót a legszebb, azt szerettem, ha nem vót szűnyog, szundítottam, kelt a nap, énekeltek a pacsirták / pirítottam a lebbencset, olyan illata vót, mint a Henkelnek! Olykor szomorúan nézik, hogy szülőföldjük periferián van (itt, ez, Isten földje – itt nem figyelnek az emberre, nem irtják a szűnyogot...)*. A várost, főleg a fővárost nem szeretik: *nem bírom az otthoni kényelmet és nyugalmat / a város olyan nekem, mint a börtön / na, felbúttál, Te is fenn vagy Öreg (Nap)? De jó vóna, ha már sütnél, Öreg! Pesten emeletes házban nem látnak őket ott (ilyet), nem mutatja a Természet, elbúvik a végtelenségben*. A pusztaszeretetéhez kapcsolódik, hogy igyekeznek tisztán tartani: *a Föld napján (ápr. 22-én) összeszedtem a téglát (ami szemét a legelőn)*. Egy másik pásztor, ha kisebb szemetet talál, botjával lenyomkodja a föld alá.

A Hortobágyon nem könnyű az élet, mint láttuk, gyakran sújtja aszály vagy éppen sok víz. A Hortobággal, természettel, időjárással szemben a pásztorokra a nagy elfogadás, türelem a jellemző: *az idő a gazda / mindig kihúztuk valahogy... / egészség legyen és jó idő, a többi elmegy a maga útján / rossz idő után jó következik, de hogy mikor, azt nem tudom. Ha sok a csapadék, szárazság jön. Nem tudom, reménykedem, talán igazodik, nem okos itt a római pápa sem / kéne egy kis eső, le van sülve a mező, (de) majd csak lesz / a Természetet nem lehet, csak ideig-óráig átalakítani / a Természetnek is pihenni kell (télien)*. A táji adottságokat a pásztorok legtöbbször tiszteletben tartják. Egy belvizes szántót a TSZ beszántott. *Azt mondta az öreg, majd megjön annak a gazdája! De az a miénk (mondta a TSZ-elnök). Nem, az a vízé!* A szikes, kopár legelőket nem szívelik a pásztorok, de eltűrik őket. Úgy fogalmaznak: *azért teremtette az Isten, hogy lyuk ne legyen; hasznavehetetlen, mer' nem termőföld*.

A hortobágyi legelő állapota gyakran nem ideális. Vagy sok víz van rajta, vagy száraz, kopár. Ez az alapja az egyik legelterjedtebb pásztormondásnak: *Nekünk két Isten kell, az egyik csepegtesse, a másik szárítgassa*. Abban azonban biztosak, hogy hosszú távon megfelelő lesz a legelő (*a legelő nem tud leromolni / mindig vót valahogy*). Úgy tartják azonban, hogy a pásztor is tehet azért, hogy a legelő hosszú távon is megfelelő állapotban maradjon (*kíméltük, szakaszos legeltetést folytattunk / szarattunk magunknak legelőt*). Sajnos ez az odafigyelés is csökken az utóbbi évtizedekben (lásd alább).

A pásztorokban van egy alapvető szeretet az élővilág felé (*két évig nem tudtuk áthozni a vályút! mire kiértünk, aláfészkelte a banka, felemeltük..., na, már megint... / (az ugartyúkot) naponta felvettem, hogy mennyit nőtt / illatos kis virág, belefeküdtem, nem bírtam annyit szívni... / vótam az unokákkal virágozni (virágot szedni), szarkaláb, pipacs, szépek! / átkozott számártövisk (itt: útszéli bogács), milyen szépen virít!)*. Egyszer egy pásztor egy addig nem látott, szép növényt védett a legelés elől (selyemkóró, amúgy egy most megjelent, veszélyes inváziós faj): *viszek ki vizet, meglocsolgattam, a kecske nem eszi, szedtem, ha jön majd*

tanár úr, megmutatom (és megkérdezte a nevét). Ugyanez a pásztor egy másik inváziós fajt is terjesztett: *végigszórtam a (legelő) szélét olaj-fatermással* (ezüstoffa).

A pásztoroknak a legelő növényeihez jellemzően haszonelvű a viszonya: *addig ismerem, amíg nekem jó, amíg engem érdekel, addig vagyok benne otthon / minden kismadárkának megvan a haszna* (elképzeltető, hogy ezt a gondolatot az iskolában tanulta az illető). A haszonelvűség úgy is jelentkezik, hogy egyes káros állatokat lelkiismeretfurdalás nélkül elpusztítanak: *na, ez eszi le nekünk a gypet, a szöcske (=sáska) / ő is azt a füvet eszi, mint a birka* (és botjával elnyomott egy amúgy védett sisakos sáskát – bár tudta, hogy védett!). A vetési varjút többek között azért nem szeretik, mert belepiszkít a vályúba.

A haszonelvűség olykor jól megfér a védelemmel: *novemberben, decemberben, mikor a hó leesett, hurokkal fogtuk a nyulat, később (januárban-februárban) már sovány, nem fogtuk, lucernát hánytunk neki, jövőre is legyen (elég nyúl)! Meglepődve tapasztaltam, hogy a vadnyúl olykor személyes tulajdon volt: tavasszal a kicsi nyúlnak kivágtuk a fülit, mint a birkánál, ha a szomszéd megfogta, mondtuk: ide a nyulat, az enyém!*

A nemzeti park és a TV, iskola hatására megjelent, és lassan terjed a modern természetvédelmi szemlélet is (*a nemzeti parkban nem permeteznek, eltömték a csatornákat, unokáinknak is maradjon (természeti érték) / (a nemzeti park) meg akarja őrizni az ősi pusztai életet / 50 év múlva nem lesz egy fa, hogy a hűvösébe álljunk, a Kékbolygót hallgatom a rádióban, Mangel Gyöngyit. A ganéval (ezzel tüzel) legalább 15 fa életét megmentem – erre büszke*). A legtöbb pásztor azonban nem érti az új szemléletet: *egy madár többet ér (nekik), mint egy csapat tehén!* Egy kiskunsági pásztor gondolata jól mutatja a kétféle világnézet nehéz összeegyeztethetőségét: *azt megértem, hogy a tűzok védett, a húsa fogyasztható, de ez? (és rámutat egy olyan védett fajra, aminek népi neve nincs, a jószág nem eszi, Sadler-imola)*. A tűzokot évtizedek óta védi a magyar természetvédelem. A TV-ben, újságban, szórólapokon sokszor kerül szóba, jelentős agrártámogatás jár akkor, ha a gazda tűzok-

barát módon gazdálkodik. Mégis, a védelem céljaként a pásztor nem a faj ritkaságát, veszélyeztetettségét élte meg. Abban reménykedik, ha majd egyszer sok lesz belőle, lehet majd megint vadászni, enni.

Arra a kérdésre, hogy gyerekkorukban volt-e természetvédelem, a pásztorok így válaszoltak: *akkor az ember még vigyázott a földre / nem volt szükség természetvédelemre*. Ezek a mondatot azonban nem a mai értelemben vett természetvédelemre, hanem a helyi ember helyi erőforrásainak tudatos védelmére utalnak (Imreh 1993).

Egyes jólelkű pásztorok azonban segítik az értelmetlennek tartott természetvédelmet is. Például a pozsgás zsázsa egy apró állományának védelméről ezt mondta egy pásztor: *odaállok, ott van az a kis békanyelv (sic, én mondtam neki ezt a népi nevet egy évvel ezelőtt), ha erőt kap, hadd nőjön; gallyakkal betakartam, ne egye le a birka, három kis bokor van a gally alatt*.

A pásztorság értékrendje az idős pásztorok szerint az utóbbi évtizedekben sokat romlott: (*a mai pásztorok*) *magukat tették fontosnak, nem a jószágot / a 70-es években (bejött a) Riga motor, apám mondta, vége a pásztorkodásnak / szakaszosan kéne legeltetni, de ki foglalkozik véle! / gyakran megkutyáztatja (azaz nem kíméli a jószágot) / nem megy vele, hodályból legeltet (nem áll a birka mellett, nem követi, nem irányítja)*. Többen sajnálják, hogy ma már nem a régi rend szerint pásztorkodnak a fiatalabb pásztorok: *ez a múlté, mer' a múlté! / a mostani juhászok nem tudják (olyan jól), mint a régi juhászok*. Az egyik ok, hogy *ma nincsenek megbecsülve a pásztorok, a pásztoréletet csúffá tették / melegben 3-4-szer itattunk, az is jó vót! / most mán nincs itt semmi, amiért meg lehet dolgozni!*

Ezen állításokban sok igazság lehet, ugyanakkor egy fiatal pásztor így fogalmazott: *én itt érzem jól magam, itt a pusztán, nem adnám semmiért ezt a földet!* (a Hortobágyot), pedig 470 ezret kerestem Salzburchban.

ZÁRÓGONDOLAT

Zárásként álljanak itt Gojdár István orosházi juhász szavai a szikes puszta illatairól (1997, akkor 50 éves volt): *Amikor itten löszáll a köd, mög az este, mög az a végtelen csönd, oszt akkor hatalmas nagy pelyhekben elkezdd a hó hullani, az egy külön világ. Akkor az is egy külön világ, amikor tavasszal mindezt fölcseréli a napnak az az enyhe kis melege, amire ebből a kőkemény földből kis apró csíráként a fű előbújik, és amikor a kamillának legelőször megérzik az illata vagy magának a fűnek ezt mögin nem tudnám fölcserélni semmivel. Akkor, amikor utána kihánnya a veresnadrág a kalászát, oszt amikor az esti szellőbe a harmat löszáll, oszt akkor megborzolja a pusztát, oszt akkor annak a millió illatnak a keverékét hozza az embör felé, nincs az a dezodor a világon, ami ezt túltenné, ez mögin egy külön világ. Akkor az is egy külön világ, amikor lesül a mező, oly kopár, hogy amikor leesik a tízfilléres vagy az a gombostű, möglátni, úgy lesül, oszt amikor erre a lesült mezőre mögin leszáll a harmat, oszt ennek a lesült mezőnek az illata előgyűn a megpuhult avarral, amit a harmat idéz elő, annak mögin van egy olyan varázslatos illata, hogy azt mögin nem tudnám odaadni semmiért, olyan, mint egy mesebeli álom. Hát ez mindig ilyen, ez mindig ilyen.*

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönöm az alföldi pásztoroknak, hogy csatlakozhattam hozzájuk legeltetésük során, hogy türelmesen válaszoltak kérdéseimre, és hogy olyanokra tanítottak, amiket *könyvből nem lehet* megtanulni. Különösen köszönöm Barta Sándor (Kunmadaras), Berczi Imre és fia Imre (Kunmadaras), Kis József (Balmazújváros), Kota István (Ohat), Máté János és felesége Margit (Bököny, Sarlópuszta), Molnár József (Nádudvar), Nagy Imre (Hortobágy-Máta), Nagy István (Püspökladány), Sáfian László és Lajos, feleségük Ibolya és Erika (Hajdúsámson),

Szalai Imre és felesége Erzsébet (Kunmadaras), illetve Tóth Gyula és felesége Mária (Hajdúszoboszló) segítségét, vendégszeretetét, barátságát.

HIVATKOZÁSOK

- BABAI Dániel – MOLNÁR Ábel – MOLNÁR Zsolt, „Ahogy gondolja, úgy veszi hasznát” Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben, (Traditional ecological knowledge and land use in Gyimes), (Traditional ecological knowledge and land use in Gyimes (Eastern Carpathians), MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet, Budapest-Vácrátót, 2014, 173.
- BABAI Dániel – MOLNÁR Zsolt, *Small-scale traditional management of highly species-rich grasslands in the Carpathians*, Agriculture Eco-systems & Environment, 2014, 182., 123–130.
- BAKÓ E. ndre, *A Hortobágy a magyar irodalomban*, Hortobágyi Kht., Hortobágy, 2002.
- BERKES, Fikret, *Sacred Ecology*, Harmadik kiadás, Routledge, New York, 2012.
- BERKES, Fikret – COLDING, Johan – FOLKE, Carl, *Rediscovery of traditional ecological knowledge as adaptive management*, Ecological Applications 10, 2000/10., 1251–1262.
- BIRÓ Éva – BABAI Dániel – BÓDIS Judit – Molnár Zsolt, *Lack of knowledge or loss of knowledge? Traditional ecological knowledge of population dynamics of threatened plant species in East-Central Europe*, Journal For Nature Conservation 2014/22., 318–325.
- GUGIČ, Goran, *Managing sustainability in conditions of change and unpredictability – the living landscape and floodplain ecosystem of the Central Sava River Basin*, Lonjsko Polje Nature Park Public Service, Krapje, Croatia, 2009.
- HERMAN Ottó, *A magyar pásztorok nyelvkincse*, Királyi Magyar Természettudományi Társulat Budapest, 1914.

- IMREH István, *A természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban = Európa híres kertje, Történeti ökológia, Tanulmányok Magyarországról*, (szerk.) R. VÁRKONYI Ágnes – KÓSA László, Orpheusz, Budapest, 1993, 122–140.
- JOHNSON, Leslie Main – HUNN, Eugene, *Landscape ethnoecology. Concepts of biotic and physical space*, Berghahn, New York – Oxford, 2010.
- LUBY Margit, *Fogyó legelőkön*, Athenaeum, Budapest, 1942.
- MEURET, Michel – PROVENZA, Fred, *The art & science of shepherding. Tapping the wisdom of French herders*, Acres – Austin, France – USA, 2014.
- Magyar Népzene Tára VII. Népdaltípusok 2.* (XV–XXXV. típus. 1–434. sz. dallam.), JÁRDÁNYI Pál rendszerében szerkesztette [és a bevezető tanulmányt írta] OLSVAI Imre, munkatársak BERECZKY János, DOMOKOS Mária, PAKSA Katalin, PÁL Máté, TARI Lujza, [angolra] fordította GOMBOS Imre, Akadémiai, Budapest, 1987.
- Magyar Népzene Tára VIII. Népdaltípusok 3. A, B.* (XXXVI–LXV. típus. 1–1109 sz. dallam.), sajtó alá rendezte [és a bevezető tanulmányt írta] VARGYAS Lajos, főmunkatársak DOMOKOS Mária, PAKSA Katalin, munkatársak BERECZKY János, RUDASNÉ BAJCSAY Márta, SZALAY Olga, lektorálta VIKÁR László, [angolra] fordította GOMBOS Imre és POKOLY Judit, Akadémiai – Balassi, Budapest, 1992.
- Magyar Népzene Tára IX. Népdaltípusok 4.* (LXVI–XCI típus. 1–764. sz. dallam.), sajtó alá rendezte [és a bevezető tanulmányt írta] DOMOKOS Mária, főmunkatárs OLSVAI Imre, munkatársak PAKSA Katalin, RUDASNÉ BAJCSAY Márta, SZALAY Olga, lektorálta VARGYAS Lajos, [angolra] fordította POKOLY Judit, kottarajz KOVÁCS Donát, Balassi, Budapest, 1995.
- Magyar Népzene Tára X. Népdaltípusok 5.* (XCII–CXXV típus. 1–826. sz. dallam.), szerkesztette [és a bevezető tanulmányt írta] PAKSA Katalin, főmunkatárs OLSVAI Imre, munkatársak DOMOKOS Mária, RUDASNÉ BAJCSAY Márta, SZALAY Olga, BERECZKY János, lektorálta VARGYAS Lajos, angolra fordította POKOLY Judit, kottarajz KOVÁCS Donát, Balassi, Budapest, 1997.

- MOLNÁR Zsolt, *A hazai (elsősorban a tiszántúli szolonyec) szíkes növényzet magyar nyelvű tudományos szakszókincsének változása az elmúlt másfél évszázadban*, Kanitzia 2011a/ 18., 29–52.
- MOLNÁR Zsolt, *A hortobágyi pásztorok növényzetismerete*, Botanikai Közlemények 2011b/98., 133–172.
- MOLNÁR Zsolt, *Hortobágyi pásztorok hagyományos ökológiai tudása a legeltetésről, kaszálásról és ennek természetvédelmi vonatkozásai*, Természetvédelmi Közlemények 2011c/17., 12–30.
- MOLNÁR Zsolt, *A Hortobágy pásztor szemmel. A puszta növényvilága*, Hortobágy Természetvédelmi Közalapítvány, Debrecen, 2012a.
- MOLNÁR Zsolt, *A hortobágyi pásztorok növényosztályozása, a vadon termő növények ismertsége és néven nevezettsége*, Crisicum 2012b/7., 153–207.
- MOLNÁR Zsolt, *Classification of Pasture Habitats by Hungarian Herders in a Steppe Landscape (Hungary)*, Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine 2012c/8., 28.
- MOLNÁR Zsolt, *Hortobágyi pásztorok tájtörténeti és vegetációdinamikai ismeretei*, Botanikai Közlemények 2012d/99., 103–119.
- Molnár Zsolt, *Szik és szik – Növényzeti és talajtani tudományos fogalmak változása az elmúlt 150 évben*, E-nyelvmagazin, 2012. március 6., <http://e-nyelvmagazin.hu/2012/03/06/szik-es-szik-novenyzeti-es-talajtani-tudomanyos-fogalmak-valtozasa-az-elmult-150-evben/>
- MOLNÁR Zsolt, *Adatok a hortobágyi eheto vadnövények és más érdekebb növényfelhasználások ismeretéhez*, Dunántúli Dolgozatok, Természetudományi Sorozat 2013/13., 77–82.
- MOLNÁR Zsolt, *A mai tiszántúli szolonyec szíkesek növényzete a folyószabályozások előtt: egy új elmélet rövid története = A táj kutatás szolgáltatásban. 40 éves a Hortobágyi Természetvédelmi Kutatótábor*, szerk. TÓTH Albert., Geopont '95 Bt., Alföldkutatásért Alapítvány, Kisújszállás, 2014a 166–191.
- MOLNÁR Zsolt, *Pásztoroktól tanul a botanikus = A táj kutatás szolgáltatásban. 40 éves a Hortobágyi Természetvédelmi Kutatótábor*, szerk.

TÓTH Albert., Geopont '95 Bt., Alföldkutatásért Alapítvány, Kisújszállás, 2014b, 192–200.

MOLNÁR Zsolt, *Perception and Management of Spatio-Temporal Pasture Heterogeneity by Hungarian Herders*, Rangeland Ecology & Management 2014c/ 67., 107–118.

MOLNÁR Zsolt, *Ethnoecology – The Best Medicine Against Allergy?* Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine 2015/11., 34.

MOLNÁR Zsolt – BARTHA Sándor – BABAI Dániel, *A népi növényzetismeret és az etnogobotanikai, ökológiai antropológiai megközelítés szerepe napjaink vegetáció- és táj kutatásában*, Botanikai Közlemények 2009/96., 95–116.

MOLNÁR Zsolt – KOVÁCS Gábor, *Egy pásztoroktól tanult élőhelytípus: a marikkal rakott föld a Hortobágyon, táji környezete, geomorfológiája, növényzete és madárvilága = A táj kutatás szolgálatában. 40 éves a Hortobágyi Természetvédelmi Kutatótábor*, szerk. TÓTH Albert, Geopont '95 Bt., Alföldkutatásért Alapítvány, Kisújszállás, 2014, 201–223.

MOLNÁR Zsolt – MÁTÉ András, *Pannon szikes sztyeppek és mocsarak (1530) = Natura 2000 fajok és élőhelyek Magyarországon*, szerk. HARASZTHY László, Pro Vértes Természetvédelmi Közalapítvány, Csákvár, 2014, 761–766.

MORACZEWSKI, I R., *Fuzzy logic for phytosociology 1.*, Syntaxa as vague concepts, Vegetatio 1993/ 106., 1–11.

SINKA István, *Fekete bojtár vallomásai*, Püski-Csokonai, Budapest, 1989.

SÜMEGI Pál – SZILÁGYI Gábor – GULYÁS Sándor – JAKAB Gusztáv – MOLNÁR Attila, *The Late Quaternary Paleoecology and Environmental History of Hortobágy. A Unique Mosaic Alkaline Steppe, Steppe Ecosystems*, 2013/8., 165–193.

SÜMEGI Pál – MOLNÁR Attila, – SZILÁGYI Gábor, *Szikesedés a Hortobágyon*, Természet Világa 2000/131., 213–216.

TAAR Ferenc, *A másik Hortobágy*, Kossuth, Budapest, 1884.

TIKOS Béla, *Növénynevek a Hortobágyról*, Magyar Nyelvőr 1950/74., 368–371, 1951/75., 268–272, 341–347, 425–431.

HARANGOZÓ IMRE

A PÁSZTOROK OLYAN TITKOS EMBEREK VÓTAK...

Pásztoraink hagyományáról Deák Antal visszaemlékezéseinek tükrében.

„Csonka- Bihar megye délkeleti szögletében, már közel a trianoni határhoz - ugyan, hol nem vagyunk közel a határhoz? – aszott, szikes legelők, zsíros fekete szántóföldek, nyílegyenes fasorok, gondozott majorságok között zakatol velünk a motoros. (...) Egy kicsiny állomáson - Nagygyanté a neve - magunk is kiszállunk. Kiterjesztjük a térképet, hogy megbeszéljük: melyik dűlőút vezet az Orosipusztára, ahol az a bizonyos Deák Sándor uradalmi kondás, a nehézsorok fonásának és az ostornyelek cifrázásának nagymestere lakik.” (Madarassy 1935).

Bizony sok változást hozott az a nyolc évtized, mióta ezeket a sorokat leírta Madarassy László, vesző-félben lévő értékeink tudós kutatója. Sok minden megváltozott, de ezt a hangulatot átélheti ma is az utas, ha az országnak erre az elfeledett vidékére téved. Pedig sok kincset őriznek ma is a békési és bihari tanyák, a napszitta szikesek, a gyér erdők és a szántók, de leginkább az itt élő nép emlékezete. Hégely Mihály gerlai kanász már az 1930-as évek végén így vallott az őt faggató jeles kutatonak, Linder Lászlónak: „El vagyok én nagyon a város nélkül. Nem kell nekem színház, mozi, se mulatság. El vagyok én nélküle. Nekem csak az kell, hogy legyen meg a családomnak a kenyere. Tessék elhinni, sokszor vágyat érzek magamban úgy élni, mint valamikor a régi pásztorok. De úgy valahogy van most, hogy ránk, pásztorokra is nagyon rossz

idő jár. Nem mintha nem volna meg a megélhetésem, csak sajnálom ezt a nyájakat, mert mindég szűkebb helyre szorítják. Valamikor régen, ahogy az öregek beszéltek, ez az egész környék csupa erdő és legelő volt. Aztán elkezdtek a legelőket szántani. Mindég többet vettek el a szegény állatoktól. Most már alig van hely, ahol meglegyenek. Mi lesz a szegény nyájjal, ha még ezt is elveszik?” (Linder 1940).

A nyájakat féltő Hégely Mihály, aki máskülönben finom kezű alkotó volt, úgymint a környék többi pásztorja is, többek között Molnár Lajos csikós, Békési László kanász és Szolnok János juhász számadó is a nagy hatású Deák Sándor tanítványai közé tartozott. E vidék pásztoraik zenei, tárgyi, életmódbeli hagyományai a rég letűnt hatalmas pásztorbirodalmak emlékét őrzik. Talán nem véletlen az sem, hogy Bartók Béla népdalgyűjtői útja is épp innét, egészen pontosan Dobozról indult el. Szinte hihetetlen, hogy még ma is, a XXI. század küszöbén, elevenen bukkan elénk egy-egy dallam, technika, mozdulat, amely csak a régészek ásója nyomán előkerült tárgyak hatására, képzeletünkben elevenedett meg eddig.

A karcolt szarusótartók, rühzsírtartók, csontberakásos ostoronyelek, gulyásbotok jelei ősi hitvilágunk rendjét őrzik. (Makoldi 2001)

Az eget a földdel összekötő, a gyökereit az alsó világba eresztő világfa, a mindenség tengelye. Rajta közlekedik, ég és föld között a táltos, végezve rendteremtő hivatását. (Bosnyák 1992).

Természetes, hogy ezek az ábrázolások telis- tel vannak csillagokkal verve. Régi ridegpásztoraink életük java részét Isten szabad ege alatt töltötték. Ismerték hát a csillagos eget, ősi mondaviláguk nyitott könyvét. Tárgyaikat, melyeknek gyakorlati szerepük mellett fontos szakrális funkciójuk is volt, a mindig előttük levő, változásaiban is állandó kozmikus valóságba illesztették. Ezt akkor értjük meg igazán, ha ismerjük régi magyar csillagneveinket, amelyek közül néhány, vidékünkön ma is élőt írunk most ide: Óracsillag, Rúzsáskert, Ustoros, Krisztus Urunk asztala, Ökörhajtó, Salló... Persze ősi világképünkben, s így pásztoraik művészetében is, az eget uraló két fő égitest a legfontosabb szereplő, a Nap és a Hold. (Toroczka 1914)

Mindebben nem az a csodálatos, hogy van, hanem az, hogy ma is él. Karnyújtásnyira van tőlünk, nagyapáink eleven öröksége. A XIX. század magyar írói keresték az elveszettnek hitt magyar őseposzt. A finnek csodálatos Kalevalájához, a németek Nibelung-énekéhez hasonló kerestek. Persze nem találtak, hiszen ezeket az eposzokat már akkor, holtukból, írott emlékek alapján támasztották föl, az ébredő nemzeti szellem írástudói. Nekünk, magyaroknak élő mitológiánk van! Mellette pedig mindez megvan képi formában is, népművészetünkben. Ekkora örökséggel kevés nép büszkélkedhet Európában! Ez a hagyomány őrzött meg bennünket magyarnak az elmúlt évszázadok viharaiiban. Ezért vált legendássá az európai népek gondolkodásában a magyar huszár és betyár alakja. Szomorú, hogy a történelem ezen a téren adta népünk fiainak a legtöbb bizonyítási lehetőséget. Mégis arra a tartásra, amit hagyományainkból meríthetünk, ma is szükségünk lenne! A tartásra, amit az okányi születésű ókigyósi pásztor-asszony Tóth Józsefné, Papp Juliska néni így énekel, visszaidézve gyermekkorai pásztorvilágát:

*Csendőrhadnagy emeli a korbácsát,
Juhászlegény kirántja a kampóját,
Csendőrhadnagy úgy próbáljon megütni,
Istenuccse a nyeregéből ütöm ki...¹*

Az alábbiakban Deák Sándor fia, az 1923-ban született Deák Antal vall a családról, a pásztorok életéről, tudományáról e sorok írójának mikrofonja előtt. A felvételt 2010 karácsonyán ifj. Deák Antal újkígyósi otthonában nyugodt, kényelmes körülmények között rögzítettük. A felvétel anyagát téma szerint csoportosítva és szerkesztve, az élőbeszéd estlegességeit alkalmakként pontosítva – ám az eredeti tartalomhoz szigorúan ragaszkodva – adjuk közre.

SZÖVEGKÖZLÉS

I. A CSALÁD:

I./1. Az én elődöm mind pásztordinasztia vót. Az ükapámtul visszamenőlegesen is. Én az vótam, az apámék is azok vótak, a bátyám is az vót, pásztoreMBER vót... Hát így éltünk tovább!²

I./2. Az elődeink, úgy apai, mint anyai ágrúl mind mezőgyániak, csak Tiszánál akadt az apám... Egy időbe átment Körösújfaluba, így hívják most, de akkor Nagyiráz vót, ami káptalani birtok vót. Ott, amikor az árvíz vót a húszas évekbe', akkor az anyám nagyon félt, és ájtottunk ide Orosiba, akkor alakult ez a gazdaság, már ez a terület, mondjam nevén, hogy kerület. Ez Nagyszalontáé vót, a magyar részről pedig a Barmodi rész odaálta, az meg magyar terület vót, már magyar államé vót. Most megegyeztek Nagyszalontával államilag, hogy cserélnek, így fejlődött ki az orosi állami gazdaság. Annyira kifejlődött, hogy mondjam aztat, hogy mintagazdaság lett. Sőt állami gazdaság lett, hogy hadiüzemnek is minősítették, már mikor a háború kitört. De ott a – mondjam – az istálló ajtóig járda vót, virágos park része, kétfelől virágoskert vót, virágos park vót, mályva meg annak idején milyen virág vót...

I./3. Édesapámék tizenketten vótak testvérek. Ebből hatan férfiak vótak, egy kint az I. világháborúba meghalt, a többi tizenegy, hat lány meg az öt fiú mind pásztor vót. Csak szíjjel szóródtak az ország területin. Egy lakik most Kaposváron, egy utód, a másik meg Somogy megyébe' valahun. Sose jártam arra. A testvéreket, az unokaöccségeinket még olyan két-három éves korukba láttuk, azóta nem. Mer' még akkor nem vót ez az utazási lehetőség, oszt nem tanálkoztunk. A másik bátyám, azok is pásztorok vótak, de hogy átalakult a rendszer egyik ilyen helyen helyezkedett el, a másik olyan helyen. Feri bátyám Kelebián pásztor vót, kanász vót az is. Akkor Károly bátyám, – ő vót a legöregebb – a világháborúba meghalt. Józsi bátyámnak a fia van Kaposváron.³

I./4. Édesapám Deák Sándor 1896-os születés vót. Hogy mikor halt meg, eztet pontosan nem tudom megmondani száz százalékosan, a hatvanas évekbe halt meg...

I./5. Édesanyám Papp Zsuzsánna vót. Az én anyámnak az elődje Aradon belül lakott. *Olyanformán* nézett ki a dolog, hogy az övéké vót az a nagy terület ott, mán az elődöké. És hárman vótak testvérek, és akkor kezdett átformálódni a bú gatyá szűk nadrággá. De az öreg Papp nem engedte, hogy a fiúk szűk nadrágba' járjanak, csak bú gatyába. Oszt a három fiú meg a lány elszökött. Kutatás után a nagybátyám, – a keresztapám is vót –, az el kezdett kutatni utána, hogy űk honnan származtak, és hogy hova kerültek. Mezőgyánba került belőlök egy, egy meg Dobozra, egy meg Sarkadkeresztúrra került, egy meg erre, Szeghalom környékére került. Hogy mi lett belőlök, mi nem lett belőlök. Egy párat ösmerek belőle...

I./6. Arra bent, Aradon belül, egész arra fenn a hegyekben. Hogy mondjam, Radna, onnen származtak az én anyámék. Az öreg Papp Bálint bátyámnak vót egy pár hold földje is – mer' anyám ugye Papp Zsuzsánna vót –. Bálint bátyánk is ugye juhászféle ember vót. Úgy hogy állattenyésztéssel foglalkozott, már ez az egész család, mondjam azt, mint az apám végig visszamenőlegesen ilyen pásztordinasztia vót. De az anyámnak az ágazataiba is az vót, ilyen pásztor... Nagyapámnak az anyám részről mindig vót ötven-hatvan darab birkája meg vót egy-két-három vagy öt hold földje annak idején, mikor még holddal beszélünk...

II. ÁLLATTARTÁS – PÁSZTORKODÁS:

II./7. Még annak idején, mikor vót ez a mangalica sertés tenyésztés, jártak a hegyekbe makkoltatni, még kint a Tisza birtoknak a Radványi erdőre, még ott is jártak ki. Úgyhogy mikor úgy karácsony felé, akkor mikor teljesen már nem tudott a jószág kidúrni a levél alól makkot, akkor jöttek haza. Akkorra hajtották haza a sertéseiket. De kint vótak

egész idő óta, mióta a makk meg kezdett érni. És ez marad firól fira, mint szentesieknél a kubikus talicska.

II./8. A régi disznó ez a szalontai fecskehasú vót, ezt a Tisza gróf sokáig tartotta, az utolsó percig tartotta, ezt a fecskehasút. Csak a gazdaság, hát Mezőhegyes, Bábolna, Kisbér, ezek mind egy gazdaság vót, és egy valamit akartak tartani a kiszállítás, export miatt...

II./9. Na, vót a szalontai fecskehasú. Azután keresztetkék evvel a mezőhegyesi mangalicával. Fehér szürke mangalicával. Akkor lett ilyen murga-szerűség, olyan se szürke, se nem vörös, hanem olyan barnás, szürke, murgának nevezték. Azután annak a tenyésztésre állott rá a gazdaság. Olyan nyolcvan-kilencven kilós közötti súlyba. Mikor felnevelődött, Angliába szállítottuk le, Győrre. Győrbe vette által tőlünk Anglia, az angol kereskedő...

II./10. Negyvennyócba' nősültem Mezőgyánba', addig mindig a murga fajta vót. Aztán egy időben fellépett a lépfene veszély és ki kellett pusztítani a murgákat. Áttértek a fehér húsertésre. Hogy honnan szereztek be, ezt pontosan nem tudom megmondani, csak egyszer nyócvan darab, ilyen, mondjuk azt, szűz süldőket hoztak oda, és így fejlődött tovább, olyan kétezer-ötszáz darabig. Addigra annyi állomány vót, akkor mikor ott hagytuk, mikor bejöttek...

II./11. Ha éccaka vót vagy kint lakós vót, kint hálós, addig, míg a jószágot körüljárta, míg körülnézte, melyik, hogy vagy mint fekszik. Mer' a jószágnak vót egy olyan tulajdonsága, hogy éjjélbe az felkél, még a disznó az ólba is, az is kijön, elvégzi a dógát, azután vissza megyen lefeküdni. Az a csapat jószág is, a kinn háló jószág a fekvő helyéről felkelt, kiment félre, és egy bizonyos kotoró részbe elvégezte a dógát, visszament és lefeküdt. A sertésnek is az vót a tulajdonsága...

II./12. Például a 41-es esztendőbe, 42-re kelvén vót az az esős idő. Akkor a jószág kint vót. Elmaradt egy elletés, de úgy, hogy nyáron vót. De mihelyst a nap lement, azonnal hozzá fogott esni az eső, az reggelig esett. A sertésnek vót egy olyan tulajdonsága, egy nagy tölgyfa alatt megfér 120 darab anyakoca. Magának dúrt egy fészket, abba bele-

feküdt, közel egymáshoz, de éjjélbe azok is felkeltek, elvégezték az ő munkájokat, dógokat, visszament arra a helyre feküdni. Nem vót víz benne, nyugodtan feküdt bene reggelig. Ott nem vót mozgás, annyira megszokta a jószág. Nem azt mondom, hogy nem vót benne olyan amék nem vót kicsapongó, hogy szeretett szédelegni. De azért' vót az embernek a pásztorkutyája, hogy az észrevette, az visszatérítette, hogy másnap éccaka biztos nem vót kedve elmenni.

II./13. Tölgyfás az külön vót, két és fél, három kilométerre vót Orositúl, itt csak szarvasmarha vót az állatállomány, nevezve úgy, hogy szűzűsző gulya meg volt tehenészet, százhusz darab fejőstehenet fejtek. Ott készítették a vaját a minisztériumba, öt kilós csomagokba, ládákba szállították fel Pestre lefagyasztva. Úgy hogy vót csinálva egy nagy jégverem, le mélyen a földbe. A tetején ilyen nádfedő vót, mind a nádtetős ház, arra pedig olyan két méteres vastag szalmaréteg vót téve, úgy hogy abszolút nem tudott felmelegedni, az tartotta egyforma hőmérsékleten. Télen jéggel meghordták, ami a ki-bemáskálással csak kapott egy kis levegőt, izzadt, azzal lefojtva onnan, mert ilyen dombra tessék elképzelni. Kifagyasztották, feltették a gyors postára, ment a minisztériumba fel a vaj, meg minden ilyesmi. Ami mellékterméke vót, író vagy savó, azt pedig a sertéstenyésztésnek, a pecsenyesértés tenyésztésnek a takarmánya közé keverték.

III. GYÓGYÁSZAT

III./13. Mint ezelőtt azt mondtuk, a mi gyerekkorunkba' valami kiütés vót, tályog vagy ilyen megduzzadt gilvának mondták, mézes tészát tettek ránk.

III./14. Ilyen szarukupa vót, úgy mondták rühöszsírtartó. Ebbe tartották oszt a kékküvel elkészített zsírt. Mikor körmőzték a birkát, valamelyiknek kipállott a körme. Bűdös sánta vót, vagy úgynevezett cigánybúza közé ment így a lába ujjá közé. Ezzel a kékköves zsírral kenték be, és nem tudom én, az összehúzta vagy összerántotta azt

a bizonyos sebet, és hamarabb javult és fertőtlenített. Meg hát ezelőtt vót, nem tudom, mi az a bizonyos, úgy nevezett kreolin.

III./15. Az a féregtelenítés vót, hogy a kutya harapástúl vagy valami által megszakadt a búr, olyankor, hogy a légy meg ne döngje, bekenték kreolinnal. Az a szaga által eltávolította onnét ezt a hogy hívjákot. Gyógyító hatása is vót néki, csak kellemetlen szaga vót, nem ment oda a légy...

III./16. Például mondjam azt, hogy vótak olyanok, amiknek valami daganata vót. Úgy nevezett tályoggyökér kint a mezőn. Az megnőtt olyan hatvan–nyócvan centi magosra, fehér virággal, és azt, mikor kezdett a virág halványodni vagy beérni, hogy a gyökér érjen, akkor a pásztorok azt megjegyzték. Még ha ott legeltettek is, leszúrtak valamit, és azt, mikor beért a gyökér, kivették, megszáritották. Vót egy árjuk, az mindig náluk vót az iszájba. Belészúrták az állat bűribe, befűzték azt a gyökeret s annak vót valami gyógyító hatása vagy kiszívó hatása. Amilyen hosszú vót az ár, azt belényomták, és annak a nyomán nyomták oda vissza be a tályoggyökeret, akkor a végén összeszorították a bűrnek, ahogy befele ment. Benne is hagyták, mer' utójára, mikor ű azt a bizonyos sárvizet vagy amitől megfertőződött, összeszedte, az ott kifakadt olyan sűrűvé vált, fehéres vacakká. És így gyógyígtatták annak idején.

III./17. Általában mind olyannál történt, ez meg jobban, a fülinél, mer' hát a másik megharapta, elfertőzött, mer' sárba vótak, mer' a disznónak a sár az istene, hogy sárba fürdik. Osztán ezáltal ott megdagadt. Vót amelyik úgy lógott lent, hogy így állott a feje. Osztán megfogtuk, belészúrtuk a tályoggyökeret néki, és az kiszította. De úgy csináltuk mindig, hogy lefelé jöjjék, alulról szűrűtünk felfelé, hogy lefelé jöjjék ki belőle, kifelé az a bizonyos akármí. Meggyógyult. Ez vót a pásztor tudománya, az ilyen rejtett tudományokat nem árulta el a másíknak, még véletlenül se.

IV. TÖRTÉNELEM:

IV./18. Mikor osztán bejöttek az atyámíai, az oroszok, akkor szíjjelszórtak mindent, úgy a fafaragást, mint bármilyen művészeti dolgot. Nem maradt belőlle, csak amit magunkkal közvetlen el tudtunk előlük vinni. Mert ők lefoglalták a gazdasági lakásunkat, a tiszték abba laktak. Mer' hogy az apám számadó vót, kanász számadó. Űk a mi lakásunkat kiválasztották maguknak, mert az pados vót. A tiszték ott laktak. Se bútorzatot, se ágyneműt nem lehetett vinni. Majd mikor elmentek két hét múlva, – mert két hétig Komádnál a Körösnél fent tartották űket – akkor begyűtt hozzánk egy magos, szőke bajuszú fiatal, olyan negyven-negyvenöt éves forma ember. Akkor nyolc cseléd lakott a Tölgyfásba, akik az állattenyésztésnek az alkalmazottjai vótak és családósak. Együtt odamenekültek mihozzánk, ki a tanyára, mer' csak négy kilométerre van Tölgyfához. Na, ez a tiszt oszt simogatta a kisgyerekeknek a fejét, osztán kicsordult a könny a szemiből. Kérdeztem tőlle, úgy ahogy én tudtam vagy hallottam, hogy mit jelent, hogy jesztye málinkij kraptye. Oszt magyarul felelt, ilyen tisztán vissza, mint én, hogy „nekem is van otthon három”. Akkor kérdeztem rá, hogy: Te is magyar vagy? Igen – aszongya. Nagyváradon vót az apámnak a Körös hídjánál cipész üzlete, csak a tizennégyes háborúba visszamaradt. Ezt vót a szerencsénk. A házunkra írt valamit, oda hozzánk szovjet katoná be nem merte tenni a lábát. Mikor meglátta a krétával felírt, zöld krétával, zsírkrétával írhatott vagy mivel rá... Mentek tovább. De nem sokat értünk vele, mert hárman vótak, míg ezzel kint foglalkoztunk a gyerekekkel, valamelyik másík az apám Doxa óráját, – fel vót akasztva a falra –, leakaszthatta, mer' csak elvitték. Azután kizavarta űket az a tiszt, mert kapitányi rangba vót, olyan piros csíkos nadrágja vót. Vissza akartak kötöztetni bennünket, hogy menjünk vissza a lakásunkba, már akkorára az ilyen-olyan apró-cseprő dolgok mind eltűntek, mert biztos űk is loptak egymástúl.

V. PÁSZTORMŰVÉSZET

V./19. Édesapám Deák Sándor ostornyélfaragással foglalkozott jobban. Mer' míg azokat a kis apró figurákat, állatfigurákat kifaragta, olyan keresetlen zsebkéssel, mert még nem vótak ezek a mostani finomabb műszerek vagy akármí. Mindent zsebkéssel csinált meg gőzeke drótból csinált olyan hegyes végű árat. Először kirajzolta, belevéste és belül rögzítette formába ezeket a bizonyos figurákat, állatfigurákat. Így nézett ki. Csak a nyéllel foglalkozott meg annak a bekötésével, beszíjázással, mondjuk a mi nyelvünkön sallangozással vagy pillangózással.

V./20. Ennek a varrása, felkötése, mint ahogy ezen is tetszik látni, macskabűrből vót. A bojtárnak, segédnek mondta az apám, hogy kéne macskabőr, amelyik macskát meg tudták fogni, levették róla a kérget, mésszel lepuculták, kiszárították, víkonyra kipuculták, olyan szélesre, amilyen szélesre kellett, vékony, éles kis, általuk élezett bicskával elvágták, tű nélkül, ár után, és úgy húzták rajta ezt a bizonyos keresztetű, kis kötés varrásokat, fonás vót.

V./21. Tessék idefigyelni, a pásztorok, azok, titkos emberek vótak. Azok nem árulták egyik a másikának a titkát, a tudományát. Ők amit kitanáltak, addig fúrták, faragták, míg abból valamit nem tudtak alkotni. Ű saját maga találta eztet, vagy formálta ki aztat, ami itt látható is, meg ennek van még formája is valahol. Mindet ű csinálta, benne ugyanezekkel a figurákkal, ami van.

V./22. Nézze, olyan jelentése van, hogy annak idején a környékbe nem minden ember csinálta, sőt még mondjam azt, hogy csak a kanászok csinálták az ilyesmiket, már a csikós, gulyás vagy ehhez hasonló az másfajttával foglalkozott. Például a juhászok mivel foglalkoztak? Ezelőtt ugye pipáltak az emberek, hát azok bizonyos sallangokkal kidíszítve kostökcacsót csináltak, meg pipaszurkálót vagy ehhez hasonlókat. De az én apám mindig csak ilyesmivel, ilyen ostornyél faragással foglalkozott. Mindig a berzencei szilvának a völgyiből csinálta. Addig mászkált, addig ment akármerre, hogy míg ű azt a bizo-

nyos, űmagának jónak nem látott faanyagot. Bizonyos méretre elvágta, és abból faragta ki. Mer' az megtartja a sajátmaga színét, nem kellett festeni vagy lakkozni, vagy ehhez hasonló. Varrógépölajjal végighúzta, leitatta, belédörzsölte száraz ruhával, beitatta mindenütt, hogy az védje mindenütt, az a színt megtartja, míg az létezik. Azt a bizonyos barna-vörösest.

V./23. Vót egy olyan is, hogy gulyásbot, az is szilvafákból vót, vagy vót egy másik, úgynevezett árvalölgyfa. Az a bizonyos embermagaságú vót, hogy mikor felállt az ember így, az állat rá tudja tenni, hogy támaszkodott kint a határon. Mert nem ült a pásztoember le sose. Annak a külseje, mikor lejött a kéreg róla, olyan sodrotszerű, gyufaszár vastagságú rétegben egymás mellett, úgy ment körbe, körbe, de a hegyitűl a végéig. Olyat választott ki magának, olyat csinált. Még az is megvót, mikor a szovjetek jöttek. Na, de hát az ember nem azon vót, hogy a botot meg ehhez hasonlólt vigyen magával: ott maradt. Ott maradt az is a kamrába, annak idején nem spájznak, kamrának mondtuk, oszt ki tudja, az hová lett vagy merre lett.

V./24. Jöttek oszt a környékbeli pásztorok. Vót ott Fancsika, Bölcsi pusztá, okányi Shwarcz pusztá, zsidó pusztá, vót három zsidó testvér, a nagyszalontai Tisza birtok pásztorai, ezek mind jöttek: Sándor bátyám, nem csinálna nekem egyet, vagy ehhez hasonlólt? – De. Sok időbe telt. Egy esztendőbe telt, míg egy ilyen hogy híjákot kifaragot meg minden, mert nem mindig csak az vót a dolga.

V./25. Apám a nyéllel foglalkozott, így a hozzávaló ostort az meg én fontam. A bátyám az más faragással foglalkozott, mer' az is ilyen fúró-faragó ember vót. A csinált olyan dobozokat, négyszögletes hosszúkat is meg mindenféle alakzatba. Hétszer kellett megmoccantani, oldalát, tetejét, alját, hogy ki tudja nyitni egy oldalát. Szeg nem vót benne sehun. Mind ilyen nűtszerű, kis egyszerű nűttal, egyiket egy fél milliméterrel, a másikat egy fél centivel, a harmadikat meg egy nagyon picit kellett megmoccantani, hogy egyik a másikat engedje, hogy szabaduljon föl.

VI. ZENE:

VI./26. Vót a pásztoroknál klarinét meg tárogató. Furulya az a juhászoknál vót, a kanászoknál a tárogató, a kanászok így mondták fidi-hornyai, ami klarinét is vót egyúttal. Vót még harmonika is. Ilyen nyári estéken, mikor elpihent a jószág, az egyik itt, a másik ott, a borjút bezárták, – nálunk vótak ezek az őserdők, vótak olyan tölgyek, hogy hat ember érte át a törzsét – kiültek, csináltak ilyen összejövetelt, nótaestétet, együtt szalonnát sütöttek, furulyáztak vagy klarinétoztak, harmonikáztak.

VII. VISELET:

VII./27. Tessék idefigyelni. Mondjam azt, a juhászok hordták a szűrt. Jártak Nagyváradra meg ahunnen be tudták szerezni, mer' még akkor a vásárokbá is árulták. A juhászok hordták a bundát. Az, ha éppen csak hogy mikor nyáron az az égető meleg nem vót, akkor nem vót rajtok egyik-másikon. De vót, amikor rajtok vót, rájuk vót terítve, szőrivel kifele vót, mikor meleg vót; szőrivel befele, mikor hideg vót. Mer' aszonták, a szőre tartja vissza az égető meleg napnak a sugarát, a bőr pedig tartja vissza a meleget, a szőrön keresztül melegíti az emberi testet.

VII./28. A kanászemberek, mondjam, vót az a strussz nadrág ezelőtt, vót abba is több fajta minőségbe. Azok meg olyat hordtak, nem priccses nadrág, aki priccses nadrágba vót, az csak mester lehetett, kerékgyártó vagy ehhez hasonló.

VII./29. Különböztek a ruházatok, úgy öltözkébe, mint kalapviselésbe is. A pásztorkalapot Békésen Kovács Károly kalaposmester készítette az egész családnak, nekünk. Meg az egész pásztornak ott a tölgyfási részen. Az eljött az a bizonyos esztendőbe egyszer, kétszer. Mert a kanász embereknek az vót a tulajdonsága, hogy mikor kiment, az bakót vitt magával, ű maga készített vagy disznóbürből vagy akár-

milyen bürből bakót. Víz mindig vót benne. Annak ugye a teteje be vót ütve, letette a kutyának, annak a tetejibe, annak kis behajlott részibe, abba öntött vizet és onnét itatta a kutyáját meg. Ezzel szemben a gulyásokénak meg ki vót ütve a teteje, az már nem olyan vót, mint a kanászoké. A juhászoké az is kerek vót, csak az még szélesebb kalapszéllal vót. Így nézett ki, mint a debreceni csikósoknál, annak meg olyan libegős a kalapja széle, hogy mikor lovagol, akkor is mozog, de annak is szélesebb a karimája.

VII./30. A juhászok hordták a gatyát. A disznóknál azért nem lehetett bő gatyát hordani, mert hogyha netalántán, – teszek fel egy példát –, nálunk is vót a pecsenyenevelés, hízlalás, úgy neveztük mi akkor, sonkasüldő nevelés, a közé, ha közé ment bő gatyába, ott két-három alábújt vóna a bőgatyának, az elvitte vóna a világba. Ugye azért nem lehetett csak ilyen nadrágot.

VII./31. Emlékszek, az öregek, a juhászok hordtak ilyen szíles bürovet. Vótak benne bizonyos tokok, részekre vót felosztva. Az egyik vót az állatgyógyászati rész, a másikba ment egy másik gyógyászati rész, a másikba vót néki a pipatartója, azután vót a dohányzacskó, kostök zacskó, azután vót azon a pipaszurkáló, sallangok meg mindenféle... Ezek azért vótak szíles övvel, hogy minél több férjen rajta, mindig a szűr alatt vót.

VII./32. Vót a nyári csizmába az a sima, fekete bőr. Téli csizmába meg vót az a fordított bürcsizma, térdig érő szárral. Nyáron pedig bakancs, mint a katonáknak vót. Az is vót ilyen kifordított bakancsok, mert az is azért vót, hogy keményebb vót, hogy ha a disznó rálépett, ne közvetlen fájdalmas legyen az ember lábának. A csizmat hátul varrták. Vót két oldalt, két felül felhúzó, amit vissza lehetett bújtatni a csizmaszárhoz. De vót olyan pár fajta csizma, úgy forgatható. Egy kaptafára ment, mindegy vót, hogy ha a bal lábat a jobb lábra húzta vagy fordítva. Az olyan is vót. Azt már az öregebb pásztoremberek hordták, már csupán azért, hogy a láboknak deformálása miatt, vagy ehhez hasonló dolgok miatt. Így nézett ki a dolog. Annak idején, a mi életünkben.

VIII. A PÁSZTOROK TUDOMÁNYA:

VIII./33. Hallottam, mer' az öregebbek sokat beszéltek ezekről a tátosokról valamit. De fogalmam nincs, hogy mi lett ennek a következménye, mer' én is, mint annak idein gyerek meg fiatalember vótam nem nagyon foglalkoztam azokkal a dógokkal, mert el vótam a saját környezetemmel foglalta.

VIII./34. Nálunk vót egy öreg román, Gulyás Jánosnak hitták, olyan csendes beszédű ember vót. Ugye az mondta néki az ember – reggel ment ki, mikor a jószágot étették –, hogy: „Jó reggel János bátyám.” Délután három órakor mondta, hogy: – Adjon Isten. Csendes ember vót. De az semmit el nem árult. De azt kérdeztük túle kint a határba: „Hány óra lehet mán, János bátyám?” Az megfordult naplementnek, kitette a botját, így, amennyire elérte. Pár perc differenciával megmondta pontosan, hogy hány óra.

VIII./35. Minden pásztornak, mondjam azt, hogy egy tudománya vót. Erre Körösladányba vót az a Kádár János bácsi, gulyás vót az. Az vót még olyan nagy tudományos. Nádsíp meg minden tudománnyal rendelkezett. Ezek a pásztoremberek, akik ilyen dolgokkal foglalkoztak, kapcsolatok vót egymással.

VIII./36. Az apám is járt mindenfelé, mert foglalkozott sertés-herüléssel, bikaherüléssel is, amit énrám hagyott. Mert énnékem megvan mindenféle, amit az apám hagyott ránk. Osztán hordták sokfelé és az vót benne az érdekesség, hogy olyankor mindig eszmecserét fojtattak. Mer' egyik tanult a másikatól.

VIII./37. Én visszaemlékezve több esztendőkön keresztül több százat kiherélte. Egyetlenegy pusztult el, de megmondta az apám, mán akkor, mikor kiherélte, hogy – Török Olivérnek hitták a bölcsi gazdálkodót, egy huszárszázados vót –, hogy: „*Naccságos úr, ez meg fog dögleni, el fog pusztulni.*” – „*Sándor, telik belőle.*” Ennyit mondott az apámnak. Mer' észrevette az apám a here kivágásánál, hogy ott már elődi viszonyból, a vérből maradt vissza valami fertőzés. És megmondta, éppen úgy, mint az állatorvos.

VIII./38. Tessék csak idefigyelni, vót minálunk egy gulyás, Gazda Jánosnak hitták. Mint csinált, mit nem csinált, ezt sose tudtuk. De az apám se tudta meg. Az mikor olyat gondolt, hogy ki akart tolni a másik gulyással, – mer' kinn háló jószág vót – akkor iccaka majd megzavarodott a gulyájával, úgy szaladgált szanaszíjjel. Hogy mit csinált véle, fogalmam nincs hozzá. De sose árulta el. Az övéinek semmi baja nem vót, nyugodtan aludtak iccaka. Egy családja se örökölte azt a tudományt, nem lett pásztorok egy se.

VIII./39. Nem nagyon foglalkoztunk mink a pásztortudománnyal annak idején, mi még fiatalok vótunk. Nem nagyon komolyan foglalkoztunk az ilyen gondolatokkal. De attúl függetlenül, mikor a szovjetek bejöttek, azután vége lett az egész tudománynak. Nem vót tovább pásztoreMBER, meg a fene se tudja, minek nevezték. Olyan ki mit tudott, hun, merre tanált meg...

IX. VALLÁS:

IX./40. Reformátusok vótak általában'. Vót állami iskola is. Létesített a gazdaság. Mer' negyvennégy cseléd lakott bent a központba, akkor négy lakott a juhásztanyán kint. Ez az egész család benne vót, ez mind juhászdinasztia vót. Akkor kint a sertéstelepen, itt nyóc család lakott, ennek szinte az egész család ott vót alkalmazva. Meg, még ha kellett, hónaposok vótak hozzá fogadva, ha több vót a jószág és nagyobb vót a kiterjedés, több vót a munka.

IX./41. A pásztorok este magokba imádkoztak, mikor bezárták a jószágot, a jószág elpihent, addig ű még elment a kunyhóhoz, kint a szabadba... Olyan imádságosok vótak, ahogy a hold járt. Azok a holdjárása módjára vót nekik egy bizonyos fogadott szójárása vagy imádsága. Holdtölte vagy holdfogyatkozás, vagy a fene se tudja, hogy ottan telt a hold, azok a szerint, és az időjárást bekapcsolták az akkori estéli imájokba vagy beszédjekbe. Ilyen is vót...

X. A CSILLAGOKRÓL:

X./42. Csillagjárásról mindent megtudtunk. Kaszás csillagot mindig figyeltük, az Esthajnalt figyeltük, este, mikor feljön a csillag, a legelső csillag, már akkor megfigyeltük, hogy hogy halad? Akkor meg tudtuk mondani, már annak a sütésiből, világításából, sugarából, hogy hónap körülbelül milyen idő lesz. Vagy naplement felé, mikor beveresedett az ég: „*A fene megette, hónap bolond szél lesz.*” Így mondtuk annak idején. És meg is vált mindig. Tudta az ember, hogy mikor mi vár rá. Meg maga a jószágnak a viselkedése is megmutatta.

X./43. Kaszáscsillagnak van egy bizonyos útja. Van, ami kíséri három csillag, a három csillag között ott van a Fiastyúk, így neveztük annak idején. Középen egy világosabb, meg körülötte olyan bozót-szerű apró kis csillag, a három csillag, a Kaszás csillaggal együtt a Fiastyúkot nyomta mindig le, úgy a Nap járásával, csak lejjebbi oldalon nyomta lejjebb. De már akkor is, ha feljebb ment, akkor is tudta az ember, hogy: Na, ez az esztendő ilyen lesz vagy az az esztendő olyan lesz.

XI. MADARASSY EMLÉKE:

XI./44. Akkor tájba, mikor Madarassy kint vót itt Orosiba' kivágtak egy tölgyfát. Olyan vót a tölgy, hogy négy ember érte így körül a törzsét. Hozzá kezdett egy család vágni, két fia meg az apja. Hát az olyan fa vót, hogy 120 darab tehén nyugodtan delelt alatta, nem vót kint az árnyékból. És amikor vágták az első gyökerét, tanáltak egy ilyen szil-két, – ezelőtt lekvárt tettek bele –, gyöngy vót benne. Többfajta színbe lévő gyöngy vót, mind ki vót furkászva, de hogy milyen gyöngy vót, nem tudom. Madarassy szemenkint összeszedette és elvitte múzeumba. Hogy micsoda kutatást vittek azok végbe. Ott mindig vót egy ember, két ember belüle, minden csákánycsapás vagy vágást, minden gyökérvágást figyeltek, de nem tanáltak osztán semmi mást. Hogy oszt mi lett véle?

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOSNYÁK Sándor, *Égbe vivő út; Örökség* 1992/1.
 LINDER László, *Doboz és környékének pászterművészete; Városi Múzeum, Békéscsaba*, 1940.
 MADARASSY László, *Művészkedő magyar pásztorok*, Magyar Könyvtárak, Budapest, 1935.
 MAKOLDI Sándor, *A világ képe alföldi pásztor-szarukon*, Főnix Könyvek, Debrecen, 2001.
 TOROCZKAI WIGAND Ede, *Öreg csillagok*, Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya, Budapest, 1914.

JEGYZETEK

- ¹ TÓTH JÓZSEFNÉ PAPP Julianna. Szül.: 1916. Szabadkígyós. Gyűjtötte és lejegyezte: Harangozó Imre; 1989. szeptember 10.
- ² A folytonosság fontosságának nyomtatékosítására álljon itt a már egy nóta erejéig megszólaltatott Tóth Józsefné Papp Julianna ókigyósi pásztorasszony visszaemlékezésének ide vonatkozó részlete: „*Juhász lány vótam, juhászné vótam, még az uramnak is az összes ivadéka juhász vót mind, mind... Az én szüleimnek az eleje úgy, hogy a dédöregapjának a dédöregapja is mind juhász vót...*”
- ³ Figyelemre méltó, hogy adatközlőnk a családot számba vevő felsorolása számos ponton egyezik, de eltéréseket is mutat LINDER László idézett művének 27. oldalán található felsorolásával: „Deák Sándor (jelenleg Orosiban van), öccse, Deák Ferenc (Okányban), Unokaöccsei, Papp Antal és János (Mágoriban), Szekeres János (Jász-Nagy-Kun-Szolnok megyében), Szekeres András (Pesten), Gál Bálint (Kelebián, Bácskában) Vári János (ugyanott), Hágely Mihály (Gerlán) és Békési László (Dobozon) Deák Antal volt az utolsó, aki közülük megmaradt, de azóta ő is Somogyba költözött.”

JUHÁSZ ZOLTÁN

népzenész

A MAGYAR PÁSZTOROK ZENEI HAGYOMÁNYA

BEVEZETÉS

A falu hagyományos társadalmában a földtelen, az állattartás speciális ismereteivel viszont jóval az átlag fölött rendelkező pásztorok külön réteget képeztek. A pásztorcsaládok fiai, lányai rendszerint egymás közt is házasodtak, és a különleges ismereteket családon belül örökítették, vigyázva, hogy egyetlen kenyerük, a tudás mindig megkülönböztesse és nélkülözhetetlenné tegye őket és leszármazottaikat. Az ilyen „*törzspásztorok*” állattartási ismereteihez szervesen kapcsolódott sajátos művészetük, hiedelemviláguk is, melyet a pásztorság jelképének tekintettek. Pál István 1919-es születésű nógrádi pásztor születésekor apja dudasípszárat és sallangos dohányzacskót – a pásztorságot jelképező tárgyakat – adott a kezébe, hogy jó pásztor váljon belőle. Halála előtt a duda és a dohányzacskó mellé még azt a furulyáját hagyta örökül, amelyet maga is jelképes ajándékként kapott egy nála öregebb pásztor-rokontól. A furulya és a duda Pál Istvánnak haláláig a legbecsesebb kincse volt. Testvéreinek a cifraszűr és a kanász-kürt jutott. A hagyaték tárgyai is jelképek – a pásztorművészet alkotásai a megélhetést nyújtó tényleges apai örökség, a tudás szimbólumai. A kőmörői Szim Andrásnak – aki maga is „*törzspásztor*”, és apjától tanulta a furulyajátékot – legény korában egy idős juhász adta át furulyáját, szép játéka elismerésül. A hangszer Szim Andrást haláláig

elkísérte. Az örökítés helyett sokan rendelkeznek úgy ma is, hogy a furulyát temessék el velük. Az ismert moldvai balladában a csobánlegény halála után *“magát havajgatja”* – siratja, egyben éleszti – a vele eltemetett furulyákon.

A duda Magyarországon a XVIII. században még a nagy közös ünneplések zeneszolgáltató hangszere volt, és csak a modern hangszereken játszó vonósbandák megjelenése után szorult ki a legelőre (Manga 1939, 1979, Sárosi 1999, Vargyas 1956). A furulya közösségi szerepéről kevesebb forrás tanúskodik, de hogy az utóbbi időkben szintén a legelőn használatos a leginkább, az bizonyos (Sárosi 1962, 1999). Könnyű ebből arra következtetni, hogy a duda és a furulya a sokat magányos és tétlen pásztor unaloműző eszköze. De miért pont ezek? Milyen az a szelektív unalom, ami kizárólag furulyálással, dudálással és fafaragással űzhető el tartósan? Beérhetjük-e azzal, hogy a pásztorok zenélése egy letűnt virágkorból visszamaradt zárványa a néphagyománynak, amelyben ugyan sok érték megőrződött, de az idő még a hagyomány szempontjából is eljárt fölötté?

A mai szemlélettel nehezen megválaszolható az a kérdés, hogy vajon miért ragaszkodik zenei hagyományához a pásztorság, amikor annak „piaci” értéke megszűnt, mivel maga a falusi közösség sem tart rá igényt már sok-sok évtizede. Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a furulyás-dudás pásztorság sajátos kultúrájában keresse meg azokat a szempontokat, melyek mégis arra mutatnak, hogy ezt a hagyományt megőrizték, amíg csak lehet. Az elhangzott sajátos szempontokat pedig elsősorban maguk az érintettek nyilatkozatai alapján próbáljuk megállni.

A válasz keresésében segíthet, hogy az erdélyi és moldvai furulyások tudnak kifejezetten az állatoknak „címzett” dallamokat, és általános az a meggyőződésük, hogy furulyaszóval célirányosan lehet befolyásolni az állatok viselkedését. Ez már ad némi magyarázatot arra, miért a furulyaszó és nem a kártyatrükkök gyakorlása az a bizonyos unaloműző.

A pásztorok hangszerei a hagyományos szertartásokban még tovább őrizték fontos szerepüket, mint a mulattatásban. A palóc kará-

csonyi dudálás, a székely betlehemes furulyadallamai a legjobb példák erre, már csak azért is, mert jelenlegi hiányukat sem tölti be semmilyen más hangszer, hacsak nem Karádon talán még mostanában is megszólaló dudautánzó orgonaszó az éjféli misén.

A duda és furulya eredetével kapcsolatos mondák arra utalnak, hogy nem véletlenül ezek a szertartások legfőbb hangszerei. Az okot a pásztorság ősidőkbe nyúló kiemelkedő rangjával próbáljuk magyarázni: az ókori felfogás szerint az állatai sorsát felügyelő pásztor a népe sorsát felügyelő uralkodóval, sőt a világ sorsát felügyelő pásztor-istenekkel is egylényegű.

A ZENE MINT JÁTÉK

Ha furulyás és dudás pásztoroknak feltesszük azt a kérdést, milyen alkalommal a legjobb furulyázni, a válasz egyöntetűen az, hogy az állatok mellett, a legelőn. Pál István szavai minden okfejtésnél jobban megvilágítják, miért:

„Mikor kiálltam juhásznak, akkor az elletést leszámítva, meg a fejést, mikor vége lett a fejésnek és a kosok föl voltak erisztve, akkor csináltam a furulyákat. Otthon kifúrtam, kicsit megnagyoltam, oszt odakint ki a bicskát oszt legyalulgattam, volt smirgli meg üveg a tarisznyában, aztán otthon gáligoztam. Akkor aztán úgy hordtam ki cifrázásra. Egész nap... Ledobtam a nagykabátot, ráültem, jaj, mentek azok a tizenötösök (kolompok) egymás mellett, úgy sírtak, mint az élet. Ment az a sok juh, leültem, cifráztam... No, hű, már messze van. Már most odább megyek. Féloldadra a kabátot, tarisznyát a válamra, osztán míg oda nem értem, ami nóta jött, mindent, mindent, mindent végig, míg csak le nem értem. No, akkor most elejbe kell mennem, mert már határ jön, vagy kukorica jön, vagy valami. Elejbe küldtem, a kutyák mellém feküdtek, a juh meg szépen legelve visszafordult, oszt újból. Rengeteget furulyáztam.” (1995. XI. 17.)

1. kép. Pál István „100 éves furulyája”, melyet apjától kapott örökségként. Az egész hangszert borító hálózata a „cifra”.

Az idézetből látjuk, hogy a zenélés mellett a hangszer készítése, főleg az egész furulyát beborító kígyóbőrt utánzó mintázat kialakítása (a „cifrázás”) is az állatok mellett történt (Schram 1960). A legelőn tehát nagyon jó dolog furulyázni, és ezt a tudományukat apáról fiúra örökítő törzspásztorok világában már az apja munkáját segítő és egyben tanuló gyerek is megtapasztalta. A következő idézetben ezt az élményt mesélte el Pál István:

„Az volt annak a nagy hegyoldalnak a neve, hogy Bokak, disznó-legelő volt. Kiállt oda, azok a disznók ott szét, a laposban legeltek... Olyan nótákat ott a hegy tetején, kérem...! (A kenderben kapáló emberek) mikor elhallgatott: Pista bácsi, még, akkor jobban kapálunk. No, akkor aztán délben: Menjetek Anyátok elé, segítsétek kihozni az ebédet! Hozzátok ki a dudát! Aztán akkor ... elindított már délután, úgy hívtuk, Jakus Paskom, arra le, a pergők úgy szóltak a disznón... Felfújta azt a dudát, oszt ott dudálgatott magának. Passziózott. Kipassziózta magát, odavetette – na, csavard össze! Akkor oszt én is elkezdtem oááá, oááá, fújdogáltam.” (1995. IX. 17.)

Az apai minta tehát igen csábító volt, és a 8-10 éves pásztor-ivadékok minden rábeszélés nélkül, maguktól, mintegy játszva kezdtek el tanulni a hangszeren. Ennek fényében meglepőnek tűnhet a megkérdezett pásztorok válasza arra a kérdésre, hogy akkor hát kitől tanulták tudományukat: „magamtól”. Valóban nem ismerünk példát bármiféle módszeres, elemző tanításra apa és fia, idősebb és fiatalabb pásztor között. Amellett, hogy önként és határozottan édesapja mintáját igyekezett követni, Pál István határozottan cáfolta is, hogy ilyen oktatásban részesült volna:

„Nem kellett. Ahogy csinálta, úgy figyeltem, és az embernek a fülében volt az a hang. Akinek van zenehallása, az tudja, hogy ejtse ki a duda azt a hangot.”

A megkérdezett pásztorok szintén egyöntetű válaszaik megerősítik a fenti idézetben is benne foglalt körülményt, nevezetesen, hogy a „magától” tanulás módszerének elengedhetetlen alapfeltétele az, hogy a 8–10 éves gyerek az eljátszandó nótákat és dallamokat a hangszerral való ismerkedés előtt már anyanyelvi módon magába szívta és tudta – „az embernek a fülében volt az a hang”.

A falu, vagy az uradalom állataiból összegyűjtött nagy nyájakat legeltető alföldi, felföldi, dunántúli „törzspásztorok” világa mellett azonban talán még szélesebb körben élt a legelőn való zenélés hagyománya az erdélyi Gyimesben és a Mezőségen, ahol a birtokviszonyok nem kedveztek a nagy nyájak tartásának, mivel nemigen lehetett ehhez megfelelő méretű összefüggő legelőterületeket biztosítani. Ezért a családok állataikat kisebb legelőkön tartották, és nyári őrzsűket a család fiúgyermekére bízta. Az 1946-os születésű kiváló gyimesi furulyás Tankó Dezső így beszélt arról, hogyan következett ebből a furulyatanulás:

„Régen úgy volt, hogy mindenkinek külön legelője volt, mindenki tartott 2-3 marhát, 10-15 juhát, kinek ahogy volt a lehetősége. Akkor

a gyerekeknek az volt a foglalkozás, pláne nyári időszakban, hogy a juhokra kellett ügyeljünk. Egyebtől nem kellett (örizni), mert kerítés volt, csak a farkastól. Meg kellett védeni, na... S akkor a gyerekeknek, hogy legyen foglalkozása, a vásárban vettek egy furulyát, s egész nap volt ideje ott fúvogatni. Egyrészt azért is jó volt, mert zajt csinált, úgyhogy a vad nem ment közelebb."

Ő is 8 évesen kezdett el furulyázni, amikor a család először bízta meg a nyári szálláson az állatok felügyeletével. Az, hogy ilyen alkalmakkor a gyerekek furulyát kaptak ajándékba, szintén általános szokás volt, és erre a szokásra nemcsak Gyimesben, de a Székelyföldön és Mezőségben is számos adatot találtunk. Idős, vicei (Mezőség) furulyások mesélték, hogy gyerekkorukban édesanyjuk külön hosszú furulyazsebet varrt a lajbijukba, hogy a feladattal és életkorukkal egyaránt járó nagy futkározás közben ne csússzon ki az övükből – amely pedig a furulya felnőttkori rendes tartási helye.

A legelőn tehát a furulya időtlen idők óta szólhat. A dolog önfenntartó, hiszen a felnőtt pásztor örömmel fogalmazza meg zenéjében azt a harmóniát, amit környezetében a Teremtés rendjeként érzékel, a gyerekek pedig olyan mintát talál a felnőtt játékában, melyet játszva követhet. Így a hagyomány mindaddig szakadatlan, amíg a felnőtt érzi a Teremtés nagyszerűségét, a gyerek pedig szeret játszani.

A ZENE MINT MUNKAESZKÖZ

A furulya azonban nemcsak jó játékszer, amelyről igazi avatott mestere felnőtt korában sem képes leszokni. Tankó Dezső fenti beszámolójából az is kiderül, hogy az állattörzés és legeltetés hasznos munkaeszköz is, hiszen a vadállatok távoltartására is alkalmas. Gyimesi furulyások azt is állítják, hogy a háziállatok viszont éppenséggel rászoknak a hangjára, és maguktól is köréje gyűlnek, ha a pásztor úgy kívánja. Erdély több vidékén is, de Gyimesben különösen ismert egy

olyan, furulyához kötődő zenei műfaj, mely megnevezése szerint is ezt a célt szolgálja: „A juhok nótája”. A hét előadótól több alkalommal is felvett változatok egy rendkívül változatos, kötetlen ritmusú és szerkezetű, erősen rögtönzött zenei műfajt rajzolnak ki. A műfajba tartozó dallamok másik elnevezése Gyimesben „A bábaé” (1. kottapélda). Az egyes előadók az – alkalomról alkalomra változó dallamot egy-egy, egyénenként erősen különböző, de azon belül jól körülírható motívumkincsből rögtönzik. Bizonyos változatok énekes keserves dallamokra is visszavezethetők, amint azt a 2. kottapéldával való összevetés mutatja.

A Bábaé

Tímár András
Hidegség
2009. IX.

1. kottapélda. A bábaé. Gyimes.

Keserves

Bodor Györgyné

2. kottapélda. A „Bábáé”-val rokon énekes keserves dallama. Gyimes.

Egy másik, a magyar néphagyományban csak Gyimesből előkerült furulyás műfaj a „bucsinozás”, vagy „kürtölés”. Bucsinak a hosszú, kivájt fenyőfából, vagy manapság már fémlemezéből is készített havasi kürtöt hívják Gyimesben és Székelyföldön. Gyakorlati hasznát a havasi pásztrok a munkafolyamatokat irányító, időzítő jeladásban nevezik meg, de egy klézsei (Moldva) pásztor, Bezsán Pál mágikus, rontás-elhárító szerepéről is tud. A kürt jellegzetes hangsorához igazodó, sajátos motívumokból épülő dallamokat utánczó furulyadarab a „bucsinozás”. Gyimesben szinte minden furulyás játszik ilyen, egyénekenként változó, de mindig kürt-szerű motívumkészletből rögtönzött kürt-utánczást (lásd a harmadik kottapéldát).

Kürtölés

Karácsony Lázár

3. kottapélda. Bucsinozás (kürtölés) utánczása furulyán, Gyimes.

A két műfaj megszólalásának kiemelt alkalmat ad a nyájak tavaszi kihajtása. A fenti képet, mely a kisszámú állat családokénti legeltetését hangsúlyozta Gyimesben, most ki kell egészíteni azzal, hogy emellett azért nagy, sok gazda által „összecsapott”, egész nyáron kint háló nyájakat – un. „seregeket” – is tartanak a havasi legelőkön. A sereg összeceapása napján a gazdák és a pásztorok mulatsággal szentelik meg a szerződést. A gyimesbükki Györgyice András elmondása szerint:

„Ilyenkor tavasszal, mikor összeceapják a juhokat egy olyan bögés, s egy olyan kavár (alakul ki), hogy azok (a pásztorok) se tudják, melyik merre fog... Addig, amíg aztán meghálnak, s aztán később már lecsendül.”

A „*juhok nótáját*” éppen az ilyen összeszokatlan „*seregek*”, a kihajtás estéjén fújja a pásztor. E mellé még a bucsint utánzó darabot is elfújja, és az így kialakult folyamat két része jó zenész megformálásában igen szépen és szervesen illeszkedik össze. Később szólunk majd a „*a juhait kereső pásztor*” műfajáról is, és akkor látni fogjuk, hogy a három műfaj nem azonos, bár szoros kapcsolatban állnak egymással.

A klézsei Bezsán Pál még szertartásosabb „*összezsapásról*” számol be, és ismeri a „*Mikor a pásztor Szent György napján megy fel a hegyre, ezt furulyázza*” megnevezésű dallamot, valamint egy olyan táncdallamot, melyre a pásztorok kifejezetten a kiköltözés napján táncolnak.

Látjuk tehát, hogy a furulyaszót a gyimesiek egyértelműen az állatok irányítására alkalmas eszköznek is tekintik, olyannyira, hogy még erre való zenei műfajaik is vannak. Hasonlóan alkalmasnak tartják a furulyát az állatok befolyásolására más vidékeken is. A kalotaszegi Nagykapuson a bivalypásztor Rác János és a helyi asszonyok egyetértően mondták, hogy a fejésre hazahajtott bivaly jobban tejel, ha pásztora a falu szélén furulyázik, míg a fejés tart. Ugyanezt állítja Székely József széki furulyás is.

„A PÁSZTORSÁG EGY TUDOMÁNY”

Az alábbi idézetben egy széki csordás, Kocsis János lényegesen tovább lép, és az állatokra ható eszköz fogalmánál jóval tágabb keretbe helyezi a furulya szerepét ember és állat kapcsolatában:

„Az állat, mikor hallja a zenét, áll és gyűl a zene után. Okos az állat... Én a csorda közt egy dombra leültem, és a furulyám melléhúzódtott a csorda. Én csak úgy néztem az én kicsi csordámat. A csorda közt voltam, ezt kacagta úgy a nép. Ugye, ezek a pásztorságok is – művészség. Művészség, tehát az állattal tud beszélni az ember, úgy tehát a pásztorság egy tudomány. A szép legeltetés! Hogy minden állat ott állt és szépen-szépen legelt. És hallgatta a furulyaszót.”

Amikor Kocsis János azt mondja, hogy a furulya „nyelvén” a pásztor képes beszélgetni az állatokkal, akkor a „*művészség*” mellett a „*tudomány*” kifejezést is használja. A hagyományos értelmezés szerint pedig a „*tudományos pásztor*” mágikus tudással rendelkező pásztort jelent. A továbbiakban példák, idézetek és történelmi analógiák segítségével megkíséreljük kimutatni, hogy a pásztorság valóban általánosan is ilyen mágikus eszköznek tekintette hagyományos hangszereit – a dudát és a furulyát.

Az állatokat irányító furulyaszó történetét mondja el az a dunántúli mese, amelyben a molnár az életére törő duhajoktól azt kéri, hadd furulyázzon „még egy utolsót”. Furulyaszavára kutyái betörték a csukott ajtó mellett a falon át, és a kéménykürtben széttépték a menekülő duhajokat. A mese egy jellegzetes ötfokú hosszúfurulya-dallam, a molnár nótájának értelmezése – ezt fújta a molnár a kutyáinak, először lassan, majd gyorsabban (lásd pl. „A molnár és kutyái” Markaf József, Karád, Somogy megye: Dávid Gyula, Kodály Zoltán. Patria 2001) Itt már teljes mértékben igazat kell adnunk Kocsis Jánosnak: a falon áttörő és a kéménykürtbe felmászó kutyákat csak tudományos ember és mágikus erejű zene tudja rávenni erre a teljesítményre.

A *juhait kereső pásztor* furulyaszóval szerzi vissza állatait abban a zenei műfajban, melyben rögtönzött, keserves, siratozó furulyadallam szól a nyáj elvesztét siratva, majd szabályos strófikus, vagy ütempáros táncdallam, amikor azt hiszi, megtalálta őket. A lassú-gyors rész visszatérően ismétlődik, míg csak tényleg meg nem lesz a nyáj. Topán György bálványosváraljai furulyás szerint olyan verbunkot járt örömeiben a pásztor, „*hogy hét évig nem nőtt fű azon a helyen, ahol táncolt*”.

Bartók Béla gyűjtései a műfaj nagyszámú román változatát tartalmazták (Bartók 1913, 1968). Pesovár Ferenc és Faragó József viszont az egész magyar nyelvterületet lefedő adatokat mutatott ki, melyek közt a táncos-dramatikus változatok szerepe kiemelkedő, kisebb részben az erdélyi, de főleg az attól Nyugatra eső területeken (Pesovár 1980): Biharkeresztes (Bihar), Penészlek (Szabolcs-Szatmár), Kunszentmiklós (Kunság), Madocsa (Tolna), Sárkeresztúr (Fejér), Perkáta

(Fejér), Olad (Vas). Erdélyi magyar adataik: Gyergyó, Jobbágytelke, Nyárádmagyarós (Marosszék), Szék (Mezőség), Magyarlóna (Kalotaszeg). Magyar furulyásoktól emellett Bartók négy Nyárád-menti és Kodály két bukovinai felvételén kívül a mezősegi Visáról, Magyar-szovátról, Bálványosváraljáról, Szásznyíresről, Buzából, a kalotaszegi Mérából, a székelyföldi Kászonfeltízről, Szentegyházáról, Orotváról, Magyaróról, Csíkszenttamásról is vannak gyűjtések. Gyimesben szinte minden furulyásnak van saját változata, és a moldvai csángók közt is elterjedt.

Pozsony Ferenc egy háromszéki faluban, Lemhényben bukkant rá egy hegedűn játszott változatra, melyet előadója egy már nem élő furulyástól tanult. A kerettörténet itt a fentiekkel rokon Szent György-napi kihajtási pásztorünnepről szól – ennek másnapi folyománya, hogy a pásztorlegény kihajtás közben elalszik, és mire felébred, a juhait eltűnnek. Ezt a pásztorünnepet pedig Gottfried Habenicht nyomán egy, főleg a Kárpátok román pásztortársadalmában elterjedt Szent György napi tisztasági szertartással hozza kapcsolatba (Pozsony 1998).

Pozsony Ferenc Pesovár nyomán azt is megállapítja, hogy „Az újabb gyűjtések a zenével együtt mind gyakrabban felszínre hozták, a pantomimikus-táncos mozzanatok is. Különösen ott, ahol a vonós hangszereken játszó, tánczenét szolgáltató muzsikuskok ismerik a dallamot.” A pantomimikus-táncos változatok jellemzően a lakodalom részei, és rendszerint a cigány zenészek játsszák és mondják a történetet, a dramatikus előadás pedig pásztorok dolga. Következésképp ezekben a változatokban nyilvánvalóan a násznép szórakoztatása lehet az elsődleges cél, így előtérbe kerül a pásztor bánatának-örömének gyakran paródiába hajló, tréfás hangsúlyozása. Ezzel szemben a nagyszámú furulyás változat szöveges magyarázatai sokkal szikárabbak, a legtöbbször csak a „most keresi őket”, „most megtalálta”, „most szidja őket” megjegyzésekre szorítkozik, vagy még arra sem. Ennek okát a gyimesi furulyások magyarázataiból érthetjük meg.

A gyimesi furulyások között többen is elmagyarázták, hogy a „juhait kereső pásztor” keserves része nem egyéb, mint a „juhok nótája”, és

ez egészül ki egy gyors táncdallammal. A „juhok nótájáról” mondtak alapján tehát a „juhait kereső pásztor” kötetlen ritmusú, rögtönzött része teljes joggal tekinthető a juhokkal való kapcsolat keresésének, az állatok fölött való uralom érvényesítésének, és nem feltétlen a pásztor bánata kifejezésének. A kötetlen ritmusú részben gyakran feltűnő „bucsinozások” és az olyan megjegyzések, hogy „most szidja a juhokat, hogy miért szöktek el” is az állatokkal való „beszélgetés” értelmezését erősítik a pásztor hangulatfestésével szemben. A kétféle értelmezés természetesen ettől még nem is zárja ki egymást.

A tagolatlan, rubato előadású, rögtönzött keserves és a mind ritmikailag, mind szerkezetileg teljesen szabályos táncnóta váltakozása voltaképpen az egyszólamú zenében megfogalmazható legteljesebb ellentétpárt foglalja egybe, ugyanúgy, ahogy a pásztor kesergése és tomboló öröme az emberi érzelmek ellentéteit. A keserves improvizatív volta és a vidékenként, sőt egyénenként változó táncnóták miatt a műfaj tulajdonképpen furulyásonként egy önálló darabot jelent. Ez egyben arra is figyelmeztet, hogy nem a konkrét dallamok a fontosak itt, hanem az őket összekapcsoló viszony. A moldvai Klézsén gyűjtöttünk olyan kaval-dallamot, mely a „Mikor a juhok szépen terülve legelnek” címet viseli, sőt, ugyanonnan ismert a „Mikor a juhok isznak” című dallam is.

Ezeknek a furulyadallamoknak nyilvánvalóan mágikus hatást tulajdonítanak, erről számolnak be a hozzájuk kapcsolódó történetek, címek. Sipos János egy török pásztortól, az Adana megye Saimbeyli járásának Baypinari falvában élő Veli Özgünertől gyűjtött egy olyan ciklikusan visszatérő keserves-gyors tánc felépítésű kaval-darabot, mellyel szintén az állatok feletti mágikus uralom érhető el – ha ezt fújja a pásztor, a szomszjas állatok ivás nélkül térnek vissza a tőről (Sipos 1994, 2000).

Csuvások mesélik a tatár kán történetét, aki, amikor az oroszok elfogták, utolsó kívánságaként még azt kérte, hadd énekelhessen egyet – ő is váltakozó keserves-gyors énekével rikatta-táncoltatta az oroszokat a fogságba esett tatárokkal együtt, majd végül a minaret

falához csapta kobzát, hattyúvá változott és elrepült (Mészáros 1912). Az oroszok nyilván nem ismerték a dunántúli molnár történetét, sem Lehel kürtje legendáját, különben jobban meggondolták volna, engedik-e *“még egy utolsót”* zenélni és hangszerével csapkodni a halálra ítélt vezért. A visszatérő keserves-gyors zenei forma, mely, mint említettük, a tagolatlanság és a teljes rendezettség ellentétpárjának-egységének zenei megfogalmazása, a példák szerint nem egyszerűen illusztrálja csak a pásztor, a molnár, vagy a kán lelkiállapotát, hanem éppen ebből az összekapcsolódó ellentétpárból fakad a segítő mágikus erő.

Tovább erősíti a furulya mágikus erejéről mondottakat Pál István története, amelyben a tudós pásztor körülfurulyázta a hodályt, és erre a patkányok mind követték őt, – *“mint a csirkék”* – sohasem tértek vissza a hodályba (Juhász 1998). Az *Aranyszőrű bárány* és a *Csillag-szemű juhász* meséjében a furulyászó vég nélküli táncra kényszerít embert és állatot, így menekül meg a juhászlegény a veszedelemből. Egy harmadik mesében pedig a furulya és három okos, furulyászóra táncoló kismalac segítségével alakít ki a kanászlegény igen bizalmas kapcsolatot a királykisasszonnyal...

PÁSZTORHANGSZEREK A HAGYOMÁNY SZERTARTÁSAIBAN

Az unalmában furulyázgató-dudálgató, *“passziózó”* pásztor képétől elég messze jutottunk, a mágikus erőt adó furulyázásig. Nem lehet véletlen, hogy a másik jellegzetes pásztorhangszer, a duda mellett éppen a furulyának jut a legtöbb szerep a hagyományos rítusokban. Zala megyei adatok szerint a téli napfordulót ünneplő regösök egyik hangszere is furulya, méghozzá kettősfurulya volt (Sebestyén 1902). A regölés moldvai megfelelőjében a *hejgetésben* is furulyán, vagy dudán játszanak csak erre az alkalomra való rituális dallamokat, egyfenekű, korong alakú *dobbal*, vagy ún. *bikával* kísérve.

A fonóházak farsangi maskarait – a *betyárt*, a *kisasszonyt* és a *kecskét* – is furulyán, erre az alkalomra való saját dallamaikkal kísérte

Topán György Bálványosváralján. A farsangi kecsketáncoltatás Bihar-tól Moldváig elterjedt szokás, melyben a *kecsketánc* nótáját rendszerint furulya szolgáltatja. Nógrádban, Magyarágén a farsangi bál első felére még az 50-es években is Kukucska Ernő dudás-furulyás juhászt hívták zenélni, és csak a második felére a cigánybandát (Juhász 1994). A kecskefejes, kecskebőrből készült magyar duda a farsangi maskarát is idézheti, – talán részben ezért is ragaszkodtak hozzá ilyen kitartóan. A duda használatára egyébként a többi felsorolt rítusban is van adat.

A tilinkót a húsvéti nagyböjtben fújják Klézsén. Nagypénteken a temetőben szöveges tilinkó-dallamokkal *“havajgatják”* halottaikat, mert *“aki ekkor tilinkózik, azt Jézus is meghallgatja”*. *“A hóttak is onnan hallják, nekünk tavaszunk jött / Kicsi bárány bögéséről, tilinkó-szólásról”* – így szól egyszerre a holtak és az égi Bárány feltámadásáról a havajgatás szövege. A tilinkót manapság műanyagcsőből is készítik, és ezt az immár nem elszáradó hangszert a minden házban ott lévő Mária-kép keretére fektetve tartják egész évben.

Pál István emlékei között élénken éltek a karácsonyi ünnepekörhöz tartozó palóc pásztorszertartások: *„Édesapám szokott kísélni bennünket, mikor Ádám-Éva estéjén virrasztottunk, mert a község népét ébreszteni kellett éjfél misére. És mikor mi, a család a szülői háznál összejöttünk, és így énekelünk, Apám meg olyan szépen dudán kísért bennünket, ezeket a szent énekeket.”*

Az éjfél misé előtt a pásztorok kolompokkal, csengőkkel, ostorokkal, dudával és furulyával járták végig a falut, hogy *“ébredszék”* a népet az éjfél misére. Sajátos munkaeszközeik tehát a gonosz erők elűzésének szertartási eszközei is egyben. A miséről kivonuló népet pedig dudaszóval fogadta a templom előtt a pásztor, a betlehemesek énekeit játszva.

Furulyás játszik a székely karácsonyi betlehemes-játékokban is. Keserves rubato dallam jelzi a *betlehemesek úti indulóját* – ezt fújjá az öreg pásztor, amikor felkerekednek, hogy a következő házban is megkeressék a Kisjézust. Amikor pedig megtalálják, örömeikben táncolják el a *betlehemesek táncát*, szintén furulyászóra. Lövétén a betlehemes-

ben játszott úti indulót és a két ütempáros táncdallamot külön erre az alkalomra való, rituális daraboknak tekintik (Juhász 2010). Még érdekesebb, hogy a bukovinai betlehemesek úti indulója éppen a juhait vesztett pásztor keserves dallama, az ütempáros táncdallam pedig a juhok megtalálásakor fújt táncdal azonos. Mindez két oldalról is igazolható: Kodály ui. két külön furulyástól vette fonográfra még Bukovinában, Istensegítsen és Józseffalván *a juhait kereső pásztor nótáját*. Ebből az istensegítsi közeli változatát Kiss Lajos az áttelepült György Antaltól is felvette 1961-ben, – majd magam is 1988-ban, – mint *a betlehemesek úti indulóját és táncát*. Másrészt a józseffalvi, Kodály-gyűjtötte változat adatközlője maga mondta el, hogy a betlehemesben a pásztor nótáját szokás játszani (MNT 2). A szentegyházaskfalui (Udvarhely m.) Elekes Albert a „Kecskénóta” címet viselő, a juhait kereső pásztor műfajába tartozó darabról ezt mondja a felvételen: „Ezt a nótát Édesapámtól, Elekes Páltól hallattam, mikor a betlehembe’ játszott. Kérdeztem, hogy ez milyen nóta, és azt mondotta, hogy ez az, hogy elvesztettem a kecskéket.” (Szentegyházaskfalui, Elekes Albert (1883), gy: Lajtha László 1942 10. 18. Pátria 2001)

Ezek az adatok meggyőzően igazolják, hogy a juhokat kereső és a Kisjézust kereső pásztorok helyzete analóg a hagyományos gondolkodás szerint. A mágikus erejű „tagolatlan keserves-szabályos gyors” szerkezet ott munkál a betlehemes játékban is.

Ennek alátámasztását Lukács Evangéliumában is megtaláljuk, amikor Jézus a keresztséget sem Jánostól, sem tőle magától el nem fogadó farizeusokat egy hasonlóan építkező zenés játék résztvevőikhez hasonlítja – olyanokhoz, akik látszólag játszanak ugyan, de valójában elutasítják a játékszabályokat, és erre mindig találnak valami magyarázatot:

7:30 *A farizeusok pedig és a törvénytudók az Isten tanácsát megveték ő magokra nézve, nem keresztkedvén meg ő tőle.*

7:31 *Monda pedig az Úr: Mihez hasonlítsam azért e nemzetségnek embereit? és mihez hasonlók?*

7:32 *Hasonlók a piacon ülő gyermekekhez, kik egymásnak kiáltanak, és ezt mondják: Sípoltunk néktek, és nem tánczoltatok; siralmas énekeket énekeltünk néktek, és nem sírtatok.*

7:33 *Mert eljött Keresztelő János, a ki kenyeret sem eszik, bort sem iszik, és ezt mondjátok: Ördög van benne.*

7:34 *Eljött az embernek Fia, a ki eszik és iszik, és ezt mondjátok: Ímé a falánk és borivó ember, a vámszedők és bűnösök barátja. (Lukács 7/30-34)*

Látjuk, hogy a pásztorok hangszerei számos fontos szertartás (regölés, hejgetés, farsang, Szent György napi kihajtás, húsvéti havajgatás, karácsonyi dudálás, betlehemezés) tartozékai a néphagyományban. Ilyenkor tehát ezek a hangszerek Isten és ember találkozásának segítői a szertartásban rájuk osztott szerep szerint, legyen az egyházi vagy ösvallási eredetű, komoly vagy vidám. De van még ennél is meggyőzőbb adatunk arról, hogy a furulya lehet ez ember közvetlen Istenhez fordulásának eszköze. A klézsei Bezsán Páltól gyűjtöttünk egy furulyán (ötlyukú un. *kavalon*) játszott dallamot, melyet ő egy idősebb pásztor-tól tanult, aki minden hajnalban kiment a hegytetőre, és ott a felkelő Nappal szembefordulva játszott el. Ezt a dallamot „*Napkeleti köszöntésnek*” nevezte. Az egyszemélyes szertartás ilyen módja pontosan megfelel Moldvából és Csíkból ismert népi imákénak és ráolvasásokénak, így semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a „*Napkeleti köszöntés*” egy hangszeres dallamként „elmondott” imádság. Takács Györgynek így magyarázta a felkelő Nap felé imádkozást a gyimesi Sánta Erzsébet: „*Kelet felé. Mert ott az Úr Jézus, aszmondták. Ahol a Nap feljő, ott van a Jézus es.*” (Takács 2015.)

PÁSZTORHANGSZEREK EREDETMONDÁI

Miért éppen a furulya az imádság hangszere? Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy más hangszerekről is fel lehet mutatni hasonló szerepeket, de ókori források is megerősítik a furulya-szerű hangszerek természetfeletti kapcsolatait. Ennek valószínű oka, hogy az ókori ember gyakran fogalmazta meg Istent az emberiség és a világ „pásztoraként”. Az akkád közvetítéssel fennmaradt Kr. e. 3. évezredből származó sumér Gilgames-eposzban Gilgamesen már a nép pásztorához méltó viselkedést kérk számon. Egyiptomban pedig a Kr. e. 2. évezredtől tudunk pásztoraként jellemzett istenekről, uralkodókról, a Kr. előtti 14. sz.-ból pedig a „jó pásztor” fogalma is datálható (Kónya 2008), melyet majd Krisztus is használ: „Én vagyok a jó pásztor: a jó pásztor életét adja a juhokért.” (János 9/11.). A pásztorok hangszere pedig, mint látni fogjuk, már abban az időben is a furulya volt. Ezért nem ritka, hogy ezek a pásztor-istenek, vagy isteni eredetű személyek is furulyáznak a különböző mítoszokban. Kónya Franciska tanulmányában idézi a sumér-akkád pásztor-isten Dumuzi nevezetes furulyázását: „Az akkád Tammúzáról (sumér Dumuzi) a siratókban, dalokban furulyával a kezében emlékeznek meg. Egyik mítosz szerint fuvalójával szelídítette meg Ereskigált, az alvilág királynőjét: Ereskigál látja Tammúzt, hallja flótája zenéjét, / Nézi a víg táncosnőket – és szíve öröme gyűl”.

Tény ugyanakkor, hogy más isteneknek viszont húros hangszereket is tulajdonítottak, mint pl. Hermésznek, aki a lantot és pástorsípöt is megalkotta, de utóbbi már a pásztor-jelkép Pán attribútuma lett: „A görög Apollón (róm. Apollo) zeneszerető (pásztor)isten volt, a műzsák karvezetőjének tartották. Napsugarakkal felhúrozott lantjával lakomáikon szórakoztatta az isteneket. Hermészt Árkádiában pásztoristenként is tisztelték. A mítoszok szerint ő készítette az első lantot (békateknőből) és pástorsípöt. Hermész tanította meg Apollónt lanton játszani. Hermész fiának, Pánnak (Faunus) a pánsíp az attribútuma. Abból a nádból készítette, amivé a szerelme elől menekülő Szürinx nimfa változott.” (Kónya 2008).

Pál István családi hagyományában is ott van a furulya eredetmondája, mely szerint az első furulyát Jézus adta egy juhásznak, amikor az neki és Szent Péternek inni adott a kiskútból, pedig ehhez őrizetlenül kellett hagynia a nyáját. Ekkor Jézus lecsillapította az addig szerteszét futkározó juhokat, és elmondta a juhásznak, hogyan készítsen bodzafából furulyát. Így lett a juhászból is „jó pásztor” – a furulya pedig elmaradhatatlan társa.

A duda viszont ugyanezen családi hagyomány szerint minden elemében az ördögtől származik (Juhász 1998). A kecskét formázó palóc dudafej Pál Istvántól származó eredetmondája szerint a kecskepásztorokdó ördög a juhásztor Jézussal kívánt versenyezni. Ezért felgyújtotta mindkettőjük aklát, és azt mondta Jézusnak: az a jobb pásztor, akinek kevesebb állata ég bent. Jézus az ajtón ment be az égő akolba, és egyetlen intésére kiment utána az összes juh. Az ördög viszont hiába próbálkozott ugyanezzel, a kecskéi rémülten húzódtak előre az égő akolba. Ezért az ablakon ugrott be, és azon keresztül hajigálta ki a kecskéket. Egy bakkecskéje még így is bent égett. A szenesre égett kecskefejet meglátva az ördögnek ötlete támadt és így szólt: „Na ott a dudafej a’!’ .. Így hát a sípszárnak feje is lett, de kecskefej.” Így zárul a palóc dudafej eredetmondája Pál István elmondásában. Az ördögtől származó dudafej nyilvánvalóan magára az ördögre hasonlít, így alkalmas arra, amire a sámán tükre is: a beteg arca elé tartva a betegség meglátja saját magát, és magától megrémülve elmenekül. Így tükrözi vissza az ördögöt a duda kecskefeje is, mely rendszerint tükröt is visel a homlokán. A védelem azért nagyon fontos, mert egy harmadik történet szerint az ördögös dudatudomány fejében a dudásnak ki kellett állnia az ördögök próbáját. A próbatétel tüzes állatokkal vívott küzdelme a táltos-beavatásával azonos. Végül a dudás a saját lelke fejében kapta meg a dudatudományt, mely arra is jó, hogy a duda magától is szóljon, ha gazdája úgy akarja.

2. kép Pál István „öreg dudájának” feje a beleillesztett sípszárral.
Az ördöghöz hasonló kecskefej, a homlokán levő tükrös és az ónozásból kirajzolódó fekvő kereszték a rontás elhárítását szolgálják.
A tükrös ugyanakkor egy emberalak fejéül is szolgál.

A juhok aklának példázatát János Evangéliumában így olvashatjuk:

¹ „Bizony, bizony mondom néktek: A ki nem az ajtón megy be a juhok aklába, hanem másunnan hág be, tolvaj az és rabló.

² A ki pedig az ajtón megy be, a juhok pásztora az.

³ Ennek az ajtónálló [ajtót] nyit; és a juhok hallgatnak annak szavára; és a maga juhait nevökön szólítja, és kivezeti őket.

⁴ És mikor kiereszti az ő juhait, elöttök megy; és a juhok követik őt, mert ismerik az ő hangját.

⁵ Idegent pedig nem követnek, hanem elfutnak attól: mert nem ismerik az idegenek hangját.

⁶ Ezt a példázatot mondá nékik Jézus; de ők nem értették, mi az, a mit szól vala nékik.

⁷ Újra monda azért nékik Jézus: Bizony, bizony mondom néktek, hogy én vagyok a juhoknak ajtaja.” (János 10/1-7.)

Itt áll előtünk tehát a pásztor, furulyájával, mely a Jó Pásztorhoz köti, és dudájával, mely egyszerre köti is az ördöghöz, meg védi is attól.

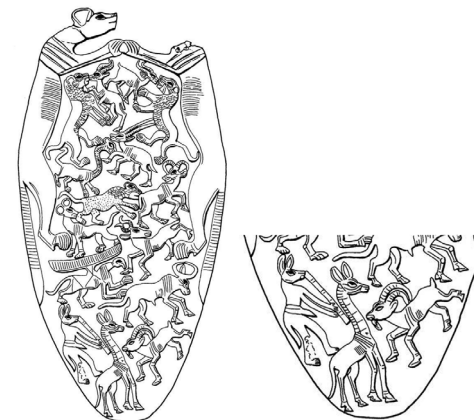
Ugyanezt a kettős szerepet tulajdonítja a moldvai csángók hagyománya is a két hangszernek (Pávai 1993, 1994). Ezzel válik világossá a furulya és duda mágikus erejébe vetett hit forrása: egy olyan duális világkép, melyben a pásztort két hangszerre kapcsolja a felső és az alsó világhoz, hasonlóan ahhoz, ahogy a „tudományos pásztort” a mágikus tudománya és eszközei. Pál István a zenetudást és a tudományt mégis határozottan megkülönböztette egymástól, annak ellenére, hogy szinte minden jellemzőjüket közösnek tartotta: az ördögös dudatudás ugyanúgy az ördöggel való szerződés, az ördög általi beavatás eredménye, mint a „tudomány”, és éppúgy nagyon nehéz megszabadulni e szerződés túlvilági következményeitől. A beavatott lelke az ördögé, hacsak valakinek át nem adja a beavatást, ami viszont megfosztja őt a tudománytól. A zeneszolgáltatásért éppúgy nem szabad elfogadni pénzt, mint a rontások elhárításáért, vagy gyógyításért, mivel „Krisztus Urunk sem tanított pénzért”. Talán az a fontos különbség a kétféle tudás között, hogy a zenetudást szívesen osztják meg egymással a pásztorok, míg a „tudományt” csak egy kiszemelt utód veheti át, – és ha ő egyszer átvette, az átadó már nem tudja használni. Ezért a zenetudás általában nem lehet igazi „tudomány”, – még ha az ördögös dudás különleges tudása, mely a szögre akasztott dudát is szólásra bírja, – olyan „tudomány” is.

Az eddigiek alapján kimondhatjuk, hogy a pásztorság zenével kapcsolatos hagyományában egyszerre és egymásra támaszkodva él a keresztény és a kereszténység előtti korok világképe. Ugyanezt természetesen a magyar néphagyomány egészére is megállapították már, de az eddigiek talán igazolják, hogy a pásztorság zenei hagyományára ez a megállapítás fokozottan érvényes. Olyannyira, hogy magát a zenét és annak a paraszti társadalomban betöltött szerepét sem érthetjük meg nélküle. Ennek alátámasztására a két legnagyobb ismert ókori kultúra egy-egy hangszeres ábrázolását mutatjuk be.

Az oxfordi Ashmolean Museumban őrzik azt az egyiptomi Hierakonpolisből származó faragott kőlapot Kr. e. 3200-3050-ből, melynek egyik oldalán kecskenyájra támadó ragadozó állatok, egy zsiráf és egy

furulyázó alak látható (3. kép). A furulyás kilétét illetően annak sakálfeje miatt Széth istenre, a viszályok kedvelőjére és keltőjére gyanakodhatunk. Hogy kelti, vagy éppen csillapítja a viszályt, az nem tudható, mivel a későbbi állapotokat mutató kőlap még nem került elő. Az mindenestre tény, hogy a domborművön ellentétes erők összecsapását látjuk, és joggal gondoljuk, hogy a furulyás is ennek megfelelő zenét játszik. A két erő ellentétét megfogalmazó zene pedig ismerős a juhait kereső pásztor műfajából, sőt már Lukács Evangéliumában is kimutattuk a sírás-vigadás ellentéteit megjelenítő zenés dramatikus játékra való utalást. Ráadásul azt is tudjuk már, hogy ez a zene a székelyeknél a sötétség és világosság küzdelmének tetőfokán, a téli napfordulón használatos, a fényt hozó Gyermek születését ünneplő betlehemes játékban. Alátámasztásul érdemes idézni a kőlapot ismertető cikk szerzőjének értelmezését, aki nyilvánvalóan sohasem hallott a juhait kereső pásztor és a betlehemes játék furulyazenéjéről: a faragvány „*az élet allegorikus ábrázolása, melyben az erő és a gyengeség egyenlőtlen küzdelmét egy Széthre emlékeztető furulyás jelenléte váltja ki a bal alsó sarokban.*” (Kemp 1991.)

Magyar szempontból nagyon érdekes maga a hangszer is. A furulyás kéztartásából egyértelműen látszik, hogy a hangszer játszólyukai az első és második átfújás közötti kvint, valamint a második és harmadik átfújás közötti kvart távolság áthidalására szolgálnak. Ez egyebek között pontosan megfelel a magyar hosszúfurulya hangrendszerének is. És, bár sakált még senki sem látott furulyázni (talán még az alkotó sem), a hangszer tartásából az is gyanítható, hogy végén fúvós, dugós furulyát látunk, ezzel pedig a kvint – átfújásos furulyák köre tovább szűkül, de a magyar hosszúfurulya még mindig ott van a lehetséges kései utódok között. A különleges hangszertartás szemléltetésére egy somogyi hosszúfurulyás képét is bemutatjuk (4. kép).

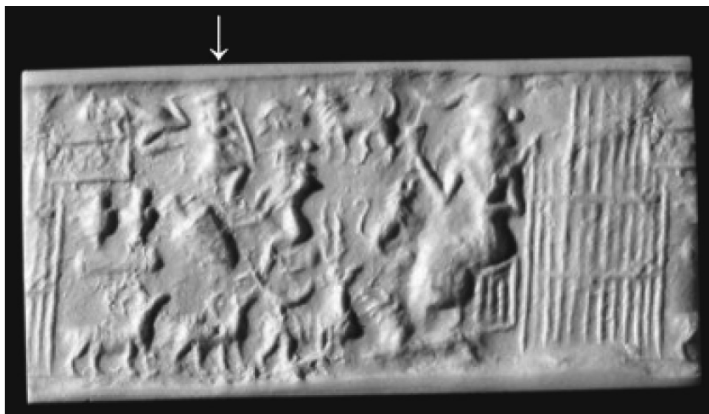

3. kép. Az egyiptomi Hierakonpolisből származó faragott kőlap Kr. e. 3200-3050-ből. Grafikai másolat. A hosszúfurulyás a bal alsó sarokban látható. Forrás: http://www.flutopedia.com/mesopotamian_flutes.htm

4. kép. Dunántúli hosszúfurulyás a XIX. sz. végéről. A kép eredetije a Néprajzi Múzeum tulajdona.

Mintha ugyanez a hangszer volna a sumér pásztor kezében egy Kr. e. 2400-2200-ból származó lenyomatkészítő hengeren (5. kép). A tárgy a British Museum tulajdona. A képen ábrázolt juhok és kecske nyilvánvalóan legelőre utalnak, a furulyás pedig egy oroszlánál szembe fordulva játszik. Akár a Tankó Dezső jóvoltából már ismerős gyimesi farkas űző furulyások elődjére is ismerhetünk benne. A kép tényleges jelentését természetesen most sem ismerjük, de a pásztor és a furulya ősi kapcsolatához újabb ókori igazolást kaptunk, valamint a magyar hosszúfurulya egy újabb őst is felismertük a hangszer tartása alapján. Az, hogy a hangszert ismertető dolgozat az ókori egyiptomi és kortárs észak-afrikai, közép-keleti és balkáni kapcsolatok ismertetése közben megfigyeli a magyar hosszúfurulyáról, nyilván csak annak a véletlennek a műve, amely oly sokszor megrétfálja a nyugati szerzőket (Rimmer 1969).

5. kép. Sumér lenyomatkészítő hengeren ábrázolt jelenet. A furulyást a nyíl mutatja. Forrás: http://www.flutopedia.com/mesopotamian_flutes.htm

ÖSSZEGZÉS

Az idézett pásztor-zenészek, furulyások és dudások nyilatkozataiból a pásztorság hangszeres zenélésének három fő helyszíne és alkalma rajzolódik ki: a legelő, a hagyományos szertartások és az olyan kisebb létszámú összejövetelek, melyekben nem fogadnak meg hivatásos zenészeket, a hangszeres zene mégis örömmel fogadott segítsége a mulatásnak. Mivel ez a harmadik szerep – az alkalmi zeneszolgáltatás – a mai szokások felől nézve is könnyen értelmezhető, mi a másik kettőre összpontosítottuk a legelőn való furulyázás, dudálás időtlen idők óta fennálló hagyományát önmagában is magyarázzák pásztoraink, amikor elmondják, hogy a pásztornak segítő gyerek a pásztor hangszerjátékát – éppen mivel játék, „passziózás” – mintának tekinti és követni szeretné. A néphagyomány pedig éppen olyan zenei szerkezeteket hoz létre és tart fenn, talán nem véletlenül, amilyeneket egy 8-12 éves gyerek kíván és megtanulni is képes, ugyanakkor a felnőtt zenei világát is tökéletesen kitöltik. Ezért a népzene kapcsán joggal beszélünk zenei anyanyelvről. A gyerek tehát játszva tanulja a hangszert, miközben magukat az eljátszandó nótákat már kisebb korában magába szívta – mint az anyanyelvét. A hangszer azonban mégsem olyan közönséges játék, mint azok, amelyeket felnőtt korában már nem használ az ember. Ez „igazibb” játék, és ezt éppen a furulyázó felnőtt pásztor bizonyítja a gyerekeknek; A hangszer olyan játék, amely egy életre szól. A furulyázó, dudáló gyerekből később furulyázó, dudáló felnőtt pásztor lesz, aki már az ő gyerekének is szolgáltat mintát. A tágas legelő pedig igen alkalmas helyszín arra, hogy szóljon is a zene eleget ahhoz, hogy a tanulás minden módszeres okítás nélkül is folyamatos lehessen.

A tudás adott, a gyakorlat megvan, így aztán, ha igény támad rá, nem okoz gondot a zeneszolgáltatás disznótorban, keresztelőn, katonabúcsúztatáskor. Régen Gyimesben rengeteg ilyen alkalom adódott a furulyázásra, a palócoknál pedig a dudálásra is. Ezzel be is érhetnénk, de ha közelebbről vizsgáljuk a sajátosan pásztorokhoz kapcsolódó

zenei műfajokat, felfedezhetjük, hogy hangszereik nem csak játékszerek, de munkaeszközök is, hiszen forrásaink arról is beszámolnak, hogy az állatok „értik” a hangszer szavát, és megtanulják, hogy ahol a furulya vagy dudu szól, oda érdemes odamenni. (E sorok írója egyszer a gyimesi Aranyos tetőre felhágván nagy késztetést érzett, hogy egyet furulyáljon. A zene hallatán a környéken legelő összes tehén köréje gyülekezett, és öt-tíz percig türelmesen várta a folytatást. Mivel azonban a folytatás csak további furulyaszó volt, és az, amit vártak, ti. a nyalni való sötömb, nem került elő, később kritikusan a farukat mutatva elsétáltak.)

Az erdélyi és moldvai furulyazenében még az állatoknak „címzett” műfajokat is megtaláltuk – ezek között a *juhok nótáját* és a *bucsinózást* inkább Gyimesben, a *juhait kereső pásztor* nótáját általában, a pásztorélet eseményeihez még közvetlenebbül kapcsolódókat inkább csak Moldvában (Szent György napi költözés nótája, mikor a juhok legelnek, isznak, stb.).

Ezek a műfajok és hangszerek azonban tovább is vezetnek minket az ünnepek és szertartások felé, hiszen a *juhait kereső pásztor nótáját* megtaláljuk a székely *betlehemes* fontos elemeként, a dudát, furulyát, tilinkót pedig számos más szertartás és ünnep kellékeként, a többi sajátos pásztoreszközzel – kolompokkal, csengőkkel, ostorokkal – együtt. A legerősebb igazolása annak, hogy hangszereit a pásztorság valóban az Istennel való kapcsolat lehetséges eszközének tartja a klézsei furulyás hangszeres imája, a „*Napkeleti köszöntés*”.

A palóc hagyomány ezt meg is erősíti, amikor a furulyát Jézus ajándékának tartja és közvetve a jó pásztor fogalmához köti. Ugyanakkor a dudát „*ördögmuzsikának*” tekinti, és ezt a hangszer számos eredetmondájával, ördögös dudások beavatási történeteivel ki is fejti. Így egy duális világkép zenei lenyomatát mutatja, melyben a pásztor az a személy, aki hangszerei és zenéje révén a felső és alsó világgal egyaránt kapcsolatban áll. Ezzel a zenét a mágikus *pásztortudománnyal* rokonítja, de nem tekinti igazi *tudománynak*. A „*tudomány*” ui. csak beavatással szerezhető meg, és ha birtokosa a sírba viszi magával,

a lelke az ördögé lesz. Ez elől úgy menekülhet, ha kiszemel egy utódot, és ha az hajlandó, átadja neki a tudományt. Ez viszont azzal jár, hogy az átadó megszabadul tudományától és többé nem tudja használni azt. A beavatott pedig kereshet majd magának utódot, hiszen immár őt nyomasztja a kárhozat veszélye. Mivel pedig a zenetudást nem titkolják egymás elől a pásztorok – hogy is tehetnék – a zene nem része az igazi „*tudományoknak*”. Kivétel az *ördögös dudatudás*, ami éppúgy kárhozatba visz, mint a *tudomány*.

A hangszerek természetfeletti kapcsolatai is, de ez a duális zenei világkép különösen is az ókorból eredő gondolatiságot tükröz, ezért felbátorít arra a feltételezésre, hogy az ókori pásztor-istenek – a sumér Dumuzi, a görög Hermész és Pán, az indiai Krisna – furulyáiban a mostaniak elődeire ismerhetünk, és a hangszerek mágikus erejébe vetett hit is valahonnan innen fakad. Ezt konkrét adatokkal bizonyítani igen nehéz volna, viszont az itt ismertetett adatokat szintén nehéz volna értelmezni ezen feltételezés nélkül. A mostani pásztoraink persze nem tudnak Gilgamesről, Dumuziról, Hermészről, Krisnáról és a többi ókori pásztor-istenről, de a hagyomány, mely rangjukat ma is kiemeli az Alföld és a Felföld nagy állattartó vidékein, közvetve lehet az ókori örököse.

A hagyományban a nagyobb paraszti munkákat mindig ünnepekhez rendelik: Húsvétkor tisztítják a határt, Péter-Pálkor aratnak, Szent György napján hajtanak ki és Szent Demeterkor, vagy Szent Mihálykor haza, stb. Ezzel az emberi munkát a Teremtővel való együttműködésként ajánlják fel. Minden ilyen munka tényleges ünnepléssel – lakomával, mulatsággal – jár együtt. Mondhatnánk, a parasztnak tudnia kell. De talán másról is szó van: az ember a magában a mulatás révén előidézett jó érzést, örömet is felajánlja a teremtésben való együttműködésként, és abban bízik, hogy ez az öröm hatással van magára a teremtet világra. Mondjuk, a szőlő is jobban terem, ha a kapások minden forduláskor táncolnak egyet, mint pl. a mezősegi Visán teszik. Ha a pásztor zenéjét ezzel a szemmel nézzük a legelőn, ő minden nap ünnepel. „*Ha még egyszer születnék, akkor is csak juhász lennék.*” – mondja Pál István, talán éppen ezért.

HIVATKOZÁSOK

- BARTÓK Béla, *Cantece populare Romanesti din comitatul Bihor (Ungaria)*, [kiadó ismeretlen] Bucuresti, 1913.
- BARTÓK Béla, *Rumanian Folk Music*, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1968.
- Jeles napok. A Magyar Népzene Tára II.*, (szerk.) BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán, (s.a.r.) KERÉNYI György, Zeneakadémia, Budapest, 1953, 354.sz.
- JUHÁSZ Zoltán, *Kukucska Ernő nógrádi dudás és furulyás hagyatéka*, Magyar Művelődési Intézet, Budapest, 1994.
- JUHÁSZ Zoltán, *Székelyföldi furulyaiskola és dallamgyűjtemény*, Hagyományok Háza, Budapest, 2010.
- JUHÁSZ Zoltán, *Az utolsó dudás. Pál István nógrádi pásztor zenei öröksége*, Hagyományok Háza, Budapest, 1998.
- KEMP, Barry John, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization*, Routledge, New York – London, 1991.
- KÓNYA Franciska, *A pásztor alakja a közel-keleti népek mítoszaiban*, Keresztény Szó, 2008/11.
- MANGA János, *Népi hangszerek a Felföldön*, Ethnographia L. (1939), 135–153.
- MANGA János, *Palócföld*, Gondolat, Budapest, 1979.
- MÉSZÁROS Gyula, *Csuvas népköltési gyűjtemény*, MTA, Budapest, 1912.
- Pátria. Magyar népzenei gramofonfelvételek*, (szerk.) SEBŐ Ferenc, CD ROM, FA–500-3, Fonó Records, 2001.
- PÁVAI István, *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1993.
- PÁVAI István, *Zenés-táncos hiedelmek a moldvai magyaroknál*, Néprajzi Látóhatár 1994/1–2., 171–189.
- PESOVÁR Ferenc, *Az elveszett juhait kereső pásztor története = Magyar néptánc-hagyományok*, (szerk.) LELKES Lajos, Zeneműkiadó, Budapest, 1980, 342–349.

- POZSONY Ferenc, *Az elveszett juhait kereső pásztor zenés-táncos változata a lemhényi Szent György-napi szokásokban*, Művelődés LI. 3. sz., (1998), 30–33.
- RIMMER, Joan, *Ancient Musical Instruments of Western Asia in the British Museum*, Trustees of the British Museum, London, 1969.
- SÁROSI Bálint, *A magyar népi furulya*, Ethnographia LXXII. 1962/1., 590–609.
- SÁROSI Bálint, *A hangszeres magyar népzene*, Püski, Budapest, 1996.
- SÁROSI Bálint, *Hangszerek a magyar néphagyományban*, Planétás, Budapest, 1999.
- SCHRAM Ferenc, *Egy bernecebaráti furulyakészítő*, Ethnographia LXXI. (1960), 117–120.
- SEBESTYÉN Gyula, *A regösök = Magyar Népköltési Gyűjtemény V. kötet*, gyűjtötte SEBESTYÉN Gyula, Kisfaludy Társaság, Budapest, 1902.
- SIPOS János, *Török népzene I–II.*, Műhelytanulmányok, Magyar Tudományos Akadémia – Zenetudományi Intézet, Budapest, 1994–1995.
- SIPOS János, *In the wake of Béla Bartók in Anatolia*, UNESCO European Folklore Institute, Budapest, 2000.
- TAKÁCS György, *„Angyalok csenditének...” Archaikus népi imádságok a régi Csíkszékről*, Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, Budapest, 2015.
- VARGYAS Lajos, *A duda hatása a magyar népi tánczenében*, Magyar Tudományos Akadémia I., Oszt. Közleményei, VIII. (1956), 241–291.

DÓRA ÁRON

népzenész, népzene kutató

HOLTTEGERI MARSZÜASZOK¹

A mezősegi magyar furulyazene társadalmi-gazdasági háttere és stilisztikai elemzése

MOTTÓ HELYETT

„Később Apollón megölte Marszüasz szatírt, Kübelé istennő kísérőjét. A dolog a következőképpen történt: Athéné egyszer kétágú sípot készített szarvascsontból, és az istenek egyik lakomáján elkezdett rajta játszani. Eleinte nem értette, hogy Héra és Aphrodité miért nevet titokban a markába, hiszen a többi istennek láthatólag tetszett a zene. Elment hát egymagában egy phrügiai erdőbe, egy folyó partján ajkához illesztette a sípot, és játék közben megnézte a víz tükrében az arcát. Rögtön rájött, milyen nevetségesen fest az erőlködéstől elkékvült, felfújtt képével, elhajította hát a sípot, és megátkozta azt, aki felveszi.

Az átoknak Marszüasz lett teljesen ártatlanul az áldozata. Belebotlott a sípba, s alig illesztette ajkához, a hangszer magától megszólalt: még nem felejtette el, hogyan játszott rajta Athéné. Marszüasz Kübelé kíséretében így járta be Phrugiát, s örvendeztette meg játékával a tudatlan parasztokat, akik elkezdtek kiabálni, hogy még Apollón sem játszik szebben a lantján. Marszüasz balga módon nem tiltakozott ellene. Persze hogy ezzel kihívta maga ellen Apollón haragját, aki felszólította Marszüaszt, hogy mérjék össze tudásukat, s aki győz, tetszése szerinti büntetéssel sújtsa a vesztest. Marszüasz belement a dologba, és Apollón a múzsákat hívta meg döntőbíráknak. A versenyen

kiderült, hogy egyformán szépen játszanak, a műsákat mind a két hangszer elbűvölte. Apollón erre odakiáltott Marszüasznak: – Lássuk, meg tudod-e ugyanazt csinálni a te hangszereddel, amit én az enyém-mel! Fordítsd meg, és játsszál meg énekelj egyszerre.

Egy sípjal ezt persze nem lehet megcsinálni, s Marszüasz nem is tudott eleget tenni a felszólításnak. Apollón viszont megfordította a lantját, és olyan gyönyörű himnuszokat énekelt az olümposzi istenek tiszteletére, hogy a műsák kénytelenek voltak őt nyilvánítani győztesnek. Mire Apollón – aki addig nyájasságot színlelt – kegyetlen bosszút állt Marszüaszon: elevenen megnyúzta, és bőrét egy fenyőfára (egyések szerint platánra) szögezte, annak a folyónak a forrása közelében, mely most Marszüasz nevét viseli.”²

BEVEZETÉS

Mezőségi magyar furulyazenével 2002 nyarán kezdtem foglalkozni, mint kezdő népzeneész. Egy népzenei táborban ekkor ismerkedtem meg a visai Papp Andrással, akivel a közös zenélésen, zenetanuláson kívül a szórványmagyarság helyzetéről, az elmúlt évtizedek visai történeleiről, magának és felmenőinek életéről is sokat beszélgettünk. Későbbi mezőségi gyűjtőutak alkalmával több furulyást is felkerestem, a velük való beszélgetések során, valamint mesteremnek, Juhász Zoltánnak szintén e területre vonatkozó gyűjtési beszámolóit is hallgatva, olvasva bontakozott ki előttem az a viszonylag egységes életpálya-kép, ami ennek a régiónak, az ezen hangszert használó zenészeit kivétel nélkül jellemezte. Ugyancsak ezen utak alakalmával találkoztam azokkal az attitűdökkel is, amik a furulyán játszó ember szűkebb és tágabb környezetét e területeken szintén meglepően egységes formában határozták meg. Tanuló népzeneesként pedig folyamatosan szembesültem azzal, hogy a mezőségi furulyajátékos egyéniségek jól elkülönülő játékmódja ellenére mégis léteznek közös jegyek, amelynek alapján félreismerhetetlenül, egységesen mezőségi furulyazenéről beszélhetünk.

A sok megegyező részlet, és a konkrétan érdeklődési körünkbe vágó szakirodalom hiánya miatt kezdtem a terület egyéb irányú néprajzi szakirodalmát olvasni, így találtam rá azokra a válaszokra, amelyek számomra magyarázatul szolgáltak egy némely kérdéses jelen- ségre.

Dolgozatomban a mezőségi magyar furulyazene társadalmi, s az ezzel véleményem szerint szorosan összefonódó gazdasági háttéréről kívántam észrevételeimet rendszerezni, valamint megkísérleltem a „jelenséget” egy sajátos esztétikai rendszerben elhelyezni, s néhány példa alapján bemutatni a mezőségi magyar furulyazene játéktílusának sajátosságait.

A dolgozat egyik fő kérdése, hogy a gazdasági rendszerek jellege, és azoknak változása befolyásolja-e, és ha igen milyen dimenziók mentén egy adott közösség, sőt azonos gazdasági struktúrák mentén szerveződő kis-, illetve nagytáj kultúrához, azon belül is konkrétan a zenéhez fűződő viszonyát. A gazdasági struktúrában viszonylag rövid időn belül bekövetkező gyökeres változások hogyan hatnak a korábbi állapotokra, a többszörös változás egyes állomásai létrehozhatnak-e maradandó, továbböröklődő kulturális elemeket, vagy azok nyomtalanul tűnnek el?

Meggyőződésem, hogy vizsgált területünkön nagyjából egy emberöltő alatti időszakot figyelembe véve megközelítőleg azonos gazdasági-társadalmi rendszerek közt felnövő egyének meglepően hasonló életpálya-modellek megvalósításakor nagyon hasonló kulturális és szociális rendszerekre predesztináltak, és ez részben meghatározta későbbi mentális helyzetüket is.

A fenti kérdések megválaszolását a szakirodalom szintézisének a recens adatgyűjtés eredményeivel való összevetése útján kívántam megvalósítani. A recens adatgyűjtés így az 1930-as és az 1990-es évek közti időintervallumra korlátozódott, minthogy adatközlőim, és a szíves közlések nyomán szerzett adatok közlői a jelzett időszakban tevékenykedtek. Az ezt megelőző időszakokból, minthogy konkrétan témánkhöz kapcsolódó gyűjtést nem találtam, csak következtetni tudtam,

az általánosító jellegű megállapításokat a néprajzi szakirodalomnak a területre vonatkozó egyéb kapcsolódó megállapításaiból kívántam átemelni.

A teljes dolgozat két, egymástól első ránézésre meglehetősen erősen elkülönülő nagy tematikai egységre oszlik. Az első részben a Mezőség táji, ökológiai környezetéről, településtörténetéről, népességéről és gazdasági viszonyairól adtam ismertetést, oly mértékben, amennyiben a dolgozatban felállított elgondolások megértéséhez és igazolásához ezt szükségesnek láttam. Ennek a fejezetnek végén külön egységben részletekbe menően foglalkoztam a mezőségi juhtartással, abból a megfontolásból, hogy ennek a gazdálkodási rendszernek társadalmi vetülete vezet minket át dolgozatunk egyik fő kérdésének megválaszolásához.

Az alább olvasható fejezet pedig a második egységnek szemelvényeit tartalmazza. Ebben szeretném bemutatni területünk folklorisztikai felfedezésének következtében felhalmozódott ismeretek szintézisét, oly mértékben, ami szorosabban kapcsolódik jelen konferencia tematikájához. Így nem közlöm a néptánc kutatás területünkre vonatkozó eredményeinek kivonatát, úgy ahogy a táji tagolódás ugyanilyen szempontú mikrorégiókra való szétbontását, vagy a mezőségi furulyazene stilisztikai sajátosságait sem. Rá kívánok mutatni azonban azokra a jelenségekre, amelyek véleményem szerint az első tematikai egység függvényében egyes jelenségeknek új értelmezési lehetőségeket is kínálnak.

A táncház-mozgalom nyomán kibontakozó, az eleven folklórhagyományok iránti érdeklődés talán a legintenzívebben az általam is vizsgált terület néptánc hagyománya, és népzeneje felé fordult. Mind a revival mozgalmak, mind a szakkutatás erről a területről rengeteg adatot gyűjtött és dolgozott fel, ám szinte kivétel nélkül a vonószenei anyagból. A mezőségi magyar furulyazenéről mai napig sem önálló tanulmány, sem kottával ellátott dallamgyűjtemény nem jelent meg.³

Elemzésemhez Juhász Zoltán zenei lejegyzéseit és hangfelvételeit, Keszei Tivadar és Sáringer Kálmán videofelvételeit, a Fonó népzenei gyűjtéseit, a Hagyományok Háza és a Fonó Budai Zeneház Utolsó

Óra program keretében megjelentetett Új Pátria sorozatának ide vonatkozó felvételeit, a diszkográfia egyéb ide vonatkozó tételeit, és saját 2002 és 2010 között végzett helyszíni gyűjtéseimet használtam fel.

I. KUTATÁSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

I/1. A furulyazene iránti tudományos érdeklődés

Bartók Béla 1907-ben írja, hogy Felsőíregen valószínűleg az utolsó magyar furulyások egyikétől sikerült gyűjtenie.⁴ Az azóta eltelt több mint száz év eredményei ennek az elhamarkodott kijelentésnek szerencsére teljes mértékben ellent mondanak. Bartók későbbi munkássága nyomán is megcáfolta saját magát, hiszen ő maga is gyűjtött magyar furulyazenét 1908-ban Kőrösfőn /Kolozs m./, 1910-ben Magyaryenőmonostoron /Kolozs m./, Lukanényén és Ipolyság környékén /Hont m./, 1912-ben Gyergyócsomafalván /Csík m./ és Kőröstárkányban /Bihar m./, és 1914-ben a Nyárad-mente számos településén.⁵

Azóta zenefolklorista kutatók, néprajzi szakemberek, lelkes amatőrök hosszú sorának sikerült magyar furulyásokkal találkozni, zenéjüket rögzíteni vagy legalább leírást adni dalkészletükről, hangszereikről, egyéb tudományukról.⁶

Mi több, mára nem csak a szakkutatás intézményeinek archívumaiban találhatók felvételek magyar furulyásoktól, de egyre több nagyközönségnek szánt hanghordozó jelenik meg, melyeken hagyományörző előadók hangszerjátéka hallható, de olyanok is, melyek a táncház-mozgalom kísérőjelenségeként fellépő zenei folklorizmus szellemében munkálkodó városi értelmiség hagyományápoló munkássága nyomán jöttek létre, törekedve az eredeti hangzás, játékmód hiteles megszólaltatására.⁷

„A néhány hagyományos furulyásnak [...] pusztá létezése is rendkívüli öröm számunkra, akkor is, ha csak közepes szinten őrzik a hagyományt.”⁸

A zenei hagyományörzés „szintjének” megállapítása furulyajátékosok esetében korántsem könnyű. Az előrehaladott életkor, a komoly fizikai munka, amelyet ezek az emberek legtöbbször végeznek,⁹ mind befolyásolja a hangszerkezelést, ezért nem áll feltétlen egyenes arányban a folklóranyag ismerete a megszólaltatás képességével, mint az a hivatásos zenészeknél optimális esetben megfigyelhető. Ezért kell a hagyományörzés „szintjéhez” relatív módon viszonyulnunk. Amennyiben a hangszer technikai kezelése kielégítőnek mondható, a dallamok felismerhetőek, a ritmika saját törvényszerűségei mentén következetes, akkor okvetlenül hozzá kell vennünk ezt a tudást is a teljes közösségi folklórtudáshoz, néprajzi, zenefolklorisztikai fontosságát, értékességét észre kell vennünk, és vizsgálnunk kell.

Sárosi fenti megállapításának igazán akkor láthatjuk jelentőségét, ha belátjuk, hogy elhibázott gyakorlat néhány igazán reprezentáns letéteményes kimagasló szintű előadásával azonosítani egy közösség teljes zenei folklórkincsét. Vitathatatlan, hogy az állandó változásban lévő folklórra legnagyobb alakító befolyással ők bírnak, sőt szintén ők lehetnek az állandóság legkövetkezetesebb képviselői is, de a befogadottság mértéke a kevésbé tehetséges személyeknek az övékével azonosulni kívánó előadásaiban érhető tetten.

A mezőszégi népzene egészével foglalkozó elméleti és gyakorlati – értsd: hangszertechnikai, stíluselemző, stb.– munkák meg sem említik a furulyát, mint hangszert, elemzéseiből úgy tűnhet, Mezőségen csak vonószene található. Természetesen egy vonókezelésről, vonósbanda harmonizálásáról szóló tanulmány tárgyából következően nem foglalkozhat témánkkal, de ami hiányolható, hogy az egyik legkiemelkedőbb mezőszégi falu, Szék zenei életéről szóló legátfogóbb gyűjtemény,¹⁰ amely címe alapján törekedni látszik a teljességre, szintén nem tesz említést a furulyamuzsikáról, noha a településen nem csak egy furulyás volt ismert. Ennek a hiányosságnak magyarázatát a kötetben megtaláljuk: „A széki hangszeres népzeneről szóló könyv tartalmilag és felépítésében nagymértékben hasonlít a „Szék táncai,

táncélete és tánczenéje” c. monográfiatervezethez, amelyet Martin György kéziratot hagyatékában találtunk.”¹¹

Az alábbiakból kitűnik, hogy a szaktudományos kutatás szinte azonos tartalmi lefedettséget tételezett, ill. tételez fel máig a mezőszégi instrumentális népzene és a mezőszégi vonószenei tánczene között. Amint azt látni fogjuk, ebben a szemléletében megegyezik vizsgált közegének szemléletmódjával.

I/2. A zeneszociológiai irodalom és a tradicionális népzene

A zeneszociológia ismeret a zenehallgatók, mint társadalmiasodott egyének és a zene viszonyáról.¹² Ebből a látszólag egyszerű feltevésekből indul ki vizsgálatunk, melynek kitűzött célja, hogy elhelyezze a mezőszégi magyar furulyazenét a vizsgált falvak saját rendszerében. Kérdésünk elsősorban az, hogy egy kvázi hagyományos közösség kollektív folklórkincsében milyen szerepe van a furulyának, a furulyazenének, milyen szerepük van a furulyásoknak, hogyan értékeli tevékenységüket a „hallgatók” és maguk a játékosok.

Nehéz helyzetben vagyunk, lévén, hogy a szakirodalomban fellelhető zeneszociológiai – és ennek kapcsán zeneesztétikai – elgondolások, eredmények szinte semmiféle kapaszkodót nem nyújtanak a tradicionális folklór jellegű zene¹³ ilyen irányú vizsgálatához. Több klasszikus zenével foglalkozó zeneszociológiai és esztétikai tanulmány metodológiája a zeneelméleti eredmények történeti-társadalmi tényezőkkel való összevetése és magyarázata. Jellemző gyakorlat a „zenefogyasztás” szokásának vizsgálata. Az ilyen jellegű munkálatok azonban főként a modern kori társadalom tendenciáit méltatják figyelemre, legtöbbször urbánus közegben vizsgálódnak, ami viszont kifejezetten hiányosságuként értékelhető, hogy a zenei műfajok rendkívül színes palettájának csak egy-egy ismertebb, társadalmilag is széles körűen „alkalmazott” részletét vonják elemzés alá. Szociológiai megállapításaik így nem fedik le a társadalom egészét, zenei és esztétikai megállapításaik pedig szintén hiányosak.

„A zene esztétikai és társadalmi kérdései szétbonthatatlanul, konstitutív módon fonódnak egybe. Persze nem oly módon, ahogy bizonyos vulgáris szociológiai felfogások szeretnék, vagyis hogy csak annak van esztétikai értéke, ami társadalmilag széles bázist tudott teremteni magának.”¹⁴Ezen tétel bizonyítására talán a legkitűnőbb példa vizsgálatunk tárgya.

II. A FURULYAZENE HELYE A MEZŐSÉGI FALVAK ZENEI ÉS TÁRSADALMI ÉLETÉBEN

II/1. Vizsgált falvak és adatközlők

Vizsgálatomhoz a mezőségi nagytáj különböző régióiban élő- élt- magyar furulyások életútjainak elemzését és rögzített zenei örökségét használtam fel. A dolgozat társadalmi-gazdasági jellegű téziseit azoknak az adatközlőknek információi alapján igyekeztem megrajzolni, akiktől személyes találkozás során is sikerült adatokat gyűjtenem, illetve akikkel más gyűjtők találkoztak, és a minket érdeklő tematikában tőlük hiteles anyagot bocsájtottak rendelkezésemre. A zenei elemzéshez több adatközlő anyagát is felhasználtam, az ő szociális profiljuk megrajzolásához azonban nem állt rendelkezésemre elegendő adat.¹⁵

Település	Adatközlők
Bálványosvára	Topán György Molnár András Réti Imre
Magyarszovát	Csete Árpád
Ördögősfüzes	Kisláposi András
Szék	Székely József Kocsis János
Visa	Papp András

Település	Adatközlők
Vice	Baskó Márton Kertész János
Magyardécse	Mátyás Miklós
Szásznyíres	Füleki Sándor, David Dumitru ¹⁶

II/2. Instrumentális zene a Mezőségen

Az eddigi tudományos eredmények azt a képzetet kelthetik bennünk, hogy területünkön instrumentális zenének csak a funkcionális tánczene¹⁷ tekinthető. Ennek a megállapításnak legkézenfekvőbb bizonyítása az, ha áttekintjük a fontosabb ünnepeket, és az ezeken való megnyilatkozási lehetőségét a furulyazenének. A kiemelkedő ünnepek felosztását más hasonló publikáció hiányában Novák nyomán¹⁸ végeztük el, kiegészítve rendszerét néhány általánosan ismert, területünkön is jellemző szokással.¹⁹

A jeles napokhoz kapcsolódó szokások, és a furulyazene megjelenési alkalmai:

	Bálványosvára	Magyarszovát	Ördögősfüzes	Szék	Visa	Vice	Magyardécse
A „tánc”	-	-	-	-	-	-	-
Bál	-	-	-	-	-	+	-
Szilveszter	+	+	+	+	+	+	-
Farsang	+	+	+	?	?	+	-
Húsvét	?	?	?	?	?	?	?
Jelentős névnapok	+	+	+	+	?	+	+

Az emberélet fordulói és a furulyazene megjelenési alkalmai:

	Bálványosvára	Magyarszovát	Ördögősfüzes	Szék	Visa	Vice	Magyardécse
Keresztelő	-	~	~	-	-	-	-
Lakodalom	-	-	-	+	-	-	-
Temetés	-	-	-	-	-	+	-

Egyéb ünnepek, közösségi rendezvények, és a furulyazene megjelenési alkalmai:

	Bálványosvára	Magyarszovát	Ördögősfüzes	Szék	Visa	Vice	Magyardécse
Fonó	! ²⁰	!	!	!	!	+	+
Sorozás	!	?	?	?	-	-	-
Kocsmázás	+	+	+	+	+	+	+
Juhbemérés	?	+	?	?	+ ²¹	-	-
Aprók tánca	-	?	?	-	-	-	-

Táblázatunkból világosan látszik, hogy a vizsgált területeken a furulya szerepe a nagyobb közösségi alkalmakon nem jelentős, leginkább spontán előfordulással számolhatunk, szinte egyedüli fontos és rendszeres alkalomként a fonó említhető meg. Az alkalmoszerű megjelenéshez számítottam még azokat a lehetőségeket is, hogyha voltak olyan dallamok, melyek egy-egy szokáshoz (pl.: kecskealakoskodás)

kapcsolódtak, és kifejezetten furulyára valók, ezek némelyike még él a furulyások emlékezetében, de már ők sem használták őket funkciójukban. A viszonylag sok kérdőjel ellenére megfogalmazott következtetés hitelességének igazolását abban látom, hogy számos gyűjtés ellenére nem kerültek felszínre ezek az adatok, ezért valószínűleg nem tartoztak az adatközlők szempontjából releváns tényezőknek. Feltételezem szerint a kérdőjelek többsége negatív jellel helyettesíthető volna, ezt további kutatásokkal kell igazolni. Ezeknek szükségességét avval is alátámaszthatjuk, hogy eddig egyetlen mondatnyi szakirodalmi hivatkozást találtam a furulyazene életéről területünkön, ami azonban szinte semmivel sem visz közelebb a jelenség megismeréséhez.²²

II/3. A furulyáról, furulyazenéről alkotott kép²³

A mezőszégi magyar furulyazene közösségeken belüli értékelésében sajátos kettősség alakult ki, és gyökeresedett meg annyira, hogy azon az értelmiség felől jövő érdeklődés és pozitív visszacsatolás sem tudott szinte semmit változtatni. Egyfelől kiemelkedő zenei tehetségként, különleges tudással bíró emberként ítélik meg a furulyást, és saját közösségük kollektív hagyományának részeként tekintenek zenéjére, másfelől nem tartják reprezentatívnak a közösség zenei tradíciójának megrajzolásában. Míg tudása tartalmi jegyek alapján illeszkedik a közösség hagyományaiba, addig formai megjelenése révén – magának a hangszernek alacsony fokú társadalmi elismertsége miatt – nem.²⁴

A kollektív zenei tradíciónak természetesen a Mezőszégen is része a furulyazene, hiszen a „komplex instrumentális tánczene” és az énekelt dallamok közötti köztes állapotot képviseli, dallamanyaga ezekből táplálkozik, ezekhez idomul, eltérő hangsúlyok mentén, de utánozza mindkét előadásmódot. Előbbinél a közösség esztétikai értékelésében alacsonyabb rangú – értsd: összhangzat hiánya, funkcionális alkalmatlanság a nagyközönségnek való zenélésre, stb. – utóbbival körülbelül megegyező szintű.

A vonósbandákban kiteljesedő „komplex instrumentális tánczene” válik a közösség reprezentatív értékévé. Specialistákat igényel, akik

kizárólag ezzel foglalkoznak, s az, hogy egy közösség egy ilyen csoportot el tud tartani, már önmagában is reprezentációs értékű, különösen, ha a zenészek foglalkoztatottsága oly mértékű, hogy már nem is kell a környék más falvait kiszolgálniuk. Minthogy a közösség tartja el a csoportot, annak teljes mértékben alkalmazkodnia kell a fenntartói igényekhez. A zenész alárendeltsége és önállósága valóságos ellentmondás, mely a helyi hagyomány állandóságában és változandóságában ölt testet.²⁵ A közösség tagjai fogyasztói lesznek a zenének, szolgáltatást vásárolnak, a javakat élvezik, de közvetve van módjuk alakításra, hiszen a funkcionális tánczene részben az ő igényeik szerint változik.

A specialisták közt a hangszeren játszás tudománya apáról fiúra öröklődik, a tanulási folyamatok hosszú időn át tartanak, az oktatásnak sajátos rendszere van.

A furulyazene teljesen más társadalmi és esztétikai dimenziók mentén alakul. Specialistái vannak, de ezek nem kizárólag ezzel foglalkoznak. A közösség nem is tartja el őket, illeszkednek a falu hagyományos többségi gazdasági struktúrájába. Egyáltalán nem foglalkoztatják őket zenészként, saját örömeikre furulyáznak, kedvtelésből, legtöbbször egyedül, vagy alkalmi hallgatósággal. Ily módon játékkukra a közösség szinte semmilyen kontrollt nem gyakorol, pusztán a saját, kollektív ízlésnek megfelelő cenzúrájuk alakítja játékmódjukat. A hangszeren való tanulás javarészt önfelfedezés útján történik. A hangszer ismerete egyáltalán nem öröklődik.

Ha a teljes közösségi folklórantanyagot a bogatirjovi rendszerben²⁶ próbálnánk elhelyezni, a furulyazene és a „komplex instrumentális tánczene” kapcsán nehézségekbe ütközhetnénk. Ezért gondoltam a rendszer további árnyalását egy új fogalom hozzáadásával kiegészíteni:

1. Az énekes hagyomány aktívan kollektív néprajzi tény. Meglátásom szerint ezek között meg kell különböztetnünk a reprezentáns és nem reprezentáns jelenségeket, melyek elkülönítőleg egy-egy közösséget, de azon belül a közösség minden tagját jellemzik. Az

énekes tradíciót annak minden tulajdonságával – tehát nem csak a szövegeket és a dallamokat tekintve – az egyes falvakra reprezentációs értékűnek tartom. Ebben a megítélésben a közösség belső kategóriáit, véleményét kell figyelembe venni.

2. A „komplex instrumentális tánczene” passzívan kollektív néprajzi tény. Szintén reprezentáns, annak ellenére, hogy több község kiszolgálása ugyanahhoz a zenekarhoz is köthető. Itt is megvannak az egyes dallamoknak apró elhatároló jellegzetességei, melyek elkülönítő-értékűek, ezért szintén ide kell sorolnunk.
3. A mezősegi magyar furulyazene ebben a rendszerben passzívan kollektív néprajzi tény, de ellentétben az előző kettővel nem reprezentáns. A közösség egy-egy tagjának szinte saját tulajdonát képezi, mely tartalmi megjelenésében azonos a reprezentációs értékű javakkal, de attól a formai jegyeinek egyedisége miatt eltér. „A maga nemében a népi furulya és a cigányzenekar is jellegzetes dolog: félreérthetetlen szimbóluma egy-egy egymástól meglehetősen idegen kultúrának.”²⁷ Sárosi ezen megállapítását úgy árnyalhatjuk, hogy egy-egy falu, kistáj, nagytáj, régió furulyás zenei tradíciója és „komplex instrumentális tánczenéje” – értsd jelen esetekben a cigányzenekart – ugyanannak a közösség történetileg is rétegzett, összetett zenei tradíciójának néha eltérő, néha azonban azonos tartalmú, formai jegyeinek különbözősége miatt társadalmilag többre, ill. kevesebbre értékelt megnyilvánulási formája. Az értékelés jellegének megvannak a maga sajátos történeti okai, ezt a recens anyagból azonban csak feltételeken tudjuk kimutatni.

II/4. A szűkebb és tágabb szociális környezet viszonyulása a furulyazenéhez a Mezőségen

A furulya, mint hangszer területünkön kétféle asszociációs képet indukál: egyfelől elválaszthatatlanul kapcsolódik a közösségtől időszakosan távollevő gyermek, kamasz képhez, másfelől attribútumszerű védjegye a valóban marginális helyzetű, gyakran idegen nemzetiségű-értsd: román- pásztorok. Míg gyermekkorban, legénykorban elné-

zett, sőt hagyományosan támogatott szórakozásnak tekintették a furulyán való játékot, addig a házasság után sokszor kifejezetten ellene voltak használatának, amit leginkább az első asszociációs kép generálta devianciának, a társadalmi szerepmegfelelés ellentétjének tekintettek. Míg az eladó sorban lévő, fonóba járó, udvarló legényt tartó leányok még értékelték a szerelmes üzenet értékű furulyaszót, addig megházasodván, asszonyként rendszeresen tiltják férjüket a furulyától, gyakran eldugják a hangszert.²⁸

Kevésbé összetett, nem annyira közösségi, mint inkább családi szintű, de szintén nem elhanyagolható okok a férfiember korban történő furulyázás ellen az idő „eltékozlása” a munkavégzés rovására, továbbá az emelkedett hangulattal gyakran együtt járó alkoholfogyasztás. Utóbbi körülmény kifejezetten hangsúlyos jellegére több játékos felesége, egyéb családtagja is nyomatékosan felhívja a gyűjtők figyelmét, sőt néha kifejezetten a gyűjtés megvalósítása ellen lépnek fel, hogy elkerüljék a családi viszálykodást. A tradicionális ünnepelésnek, de bármely mulatságnak Kárpát-medence szerte szerves része az alkoholfogyasztás. A nem specialista zenészek fizetségképpen gyakran részesülnek meghívásban, „tiszteletben”. A spontán zenélési alkalmak, amennyiben közönség előtt játszódnak, megmutatkozási lehetőségek a furulyások számára, ilyenkor gyakran előfordul, hogy megtisztelik őket itallal. Az emelkedett lelki állapotokhoz hozzájáruló „serkentő technikáknak” ez a formája a világ meglehetősen sok pontján bevett és gyakorlott, úgy a hagyományos társadalom adatközlői között, mint az őket felkereső, modernkori társadalom értelmiségi rétegének képviselői közt. Sarkosan fogalmazva: sem a spontán zenélési alkalom, sem a gyűjtési szituáció nem kedvez a munkának.

III. PSZICHO-ESZTÉTIKAI ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLET

III/1. A mintakövetés lehetőségei és akadályai a személyiségfejlődésben

Elgondolásom szerint a gyermeki fejlődésnek legalább három olyan alapvető dimenziója létezik, amelyek bizonyos életszakaszokban legintenzívebben az utánzás és a mintakövetés technikájával jönnek létre, illetve csiszolódnak, tökéletesednek. Tágabb fejlődéslélektani kategóriákból most szűkítve három, általam meghatározott szegmensre koncentrálhatunk: a hangképzésre, a mozgásra és a fogalmi apparátusra. Nézetem szerint a szociokulturális környezet hatásai egy tradicionális társadalomban e három szegmensre több dimenzió mentén is kihatnak, a kapott minták mindhárom terület mentén létrehozzák azt a „tudást”, ami egy közösségen belüli kommunikációhoz szükséges. Jelen esetben két szinten is értelmezhetjük a dimenziókat:

1. A beszédfejlődés, nyelvhasználat szűken értelmezett részleteként a hangképzés technikája alatt érthetjük egyfelől a közösség dialektológiai sajátosságainak létrejöttét,²⁹ ugyanakkor kifejezetten zene-folklorisztikai szempontból érthetjük rajta itt az énekes tradíciónak, hangszínnak, hangképzésnek az egy-egy közösségre jellemző technikáját, megvalósításának ideálját is.³⁰
2. A mozgás dimenziója jelentheti egyfelől a legalapvetőbb – de már nem elemi, hanem mozgásreprodukciós szinten megvalósuló – mozgási technikák sajátosságait- pl. a járás, a munkavégzés bonyolult formáinak közösségre jellemző ideálját, kifejezetten táncfolklorisztikai szempontból pedig egy adott közösség sajátos komplex rendszerét, mely a legösszetettebb szinten szerveződik a kollektív ideák mentén.
3. Az értelmi fejlődés szintjén belül pedig a fogalmi apparátusra koncentrálna a fejlődését értelmezhetjük egyfelől a közösség erkölcsi- vallási-identitásbeli, stb. élményeinek verbális leképzésében, szűkebben értelmezve pedig ezeknek sémákban megjelenő megfogalmazásában.

Mindhárom esetben a fejlődés metódusa szempontjából – az egyes életszakaszokban természetesen időben eltolódva – a mintakövetés az elsődleges, melynek megvalósulásához nagymértékben járult hozzá – nem csak vizsgált területünkön és vizsgált korszakunkban a falusi társadalom zárt rendszere és átlátható közössége.

A dolgozat első fejezetében ismertetett adatok alapján láthatjuk, hogy területünkön a gyermekek egy része egy bizonyos életkorban, az év jelentős részében fizikailag is távol van a közösségtől, így időszakiságosan kirekesztődik a közösségi kommunikáció aktív folyamatából. Az életutak elemzésekor kibontakozó életpálya-képek azt mutatják, hogy – ugyan csak a tavasztól ősziig terjedő időszakban, amíg az állatok legeltetése, fejése, őrzése igényelte a gyermeki munkaerőt – ezek az emberek kisgyermek kortól egészen a kamaszkorig sem a saját generációjuknak tagjaival, sem a családon kívüli más generációhoz tartozókkal nem voltak olyan intenzív kommunikációs kapcsolatban, mint azok, akik alacsonyabb vagy éppen magasabb vagyoni helyzetük miatt eltérő gazdálkodási struktúrát folytató családokban nevelkedtek.

Az ünnepek természetesen kiemelt meghatározó részei voltak társadalmi életüknek, itt lehetőségük nyílt több szintű interakcióra, ezen alkalmakon „sűrítve” kapták a közösség normarendszerének mintáit, mindhárom fent megnevezett szegmenset figyelembe véve.

Meglátásom szerint a gyermekkori időszakos kirekesztődés és magány olyan meghatározó élménye ezeknek az embereknek, amely részben formálta mentalitásukat, emocionális berendezkedésüket, és létrehozott egyfajta sajátos kommunikációs modellt is.

A magányos embernek fokozott igénye van a kommunikációra. Ennek a folyamatos igénynek, törekvésnek megvalósítására kommunikáló partner hiányában eszköz az éneklés és a hangszerjáték. A természetben zenélő ember – tapasztalatom szerint is – transzcendens élményt él át, magányában, a közlésre való igényében a teremtett világban való egyedül-létben a Teremtővel is képes és akar kapcsolatot teremteni. Ennek a kapcsolatteremtésnek fogalmi-verbális megnyilatkozásnál magasabb foka a zene.

Aki a kommunikációnak ezen csatornáját gyermekkorban tehetősége, szorgalma révén alaposabban kifejleszti, és esetleg későbbiek folyamán „benne is marad” olyan gazdálkodási rendszerben, ahol ezt a tudását a közösségi norma szerint is tovább gyakorolhatja – azaz pásztorként dolgozik tovább –, az technikailag is a legmagasabb szintre emelheti ezt a kifejezésformát. Aki későbbiekben „kikerül” ebből a gazdasági rendszerből, az sem felejt el, minthogy életének igen fogékony szakaszában sokat használta. S minthogy különösen fogékony életszakaszban maradt hangszerével magára, a későbbi életében is az érzelmileg telített helyzetekben gyakran tud ehhez a kifejezésformához fordulni, s teszi ezt akkor is, ha ezzel mintegy szembehelyezkedik a közösség támasztotta szerepmegfelelési normákkal.

A mezőszégi furulyások mindegyikére kivétel nélkül jellemző a hangszerhez kötődő erős érzelmi viszonyulás, és a hangszerjáték esztétikai értékelésében is kifejezetten hangsúlyos szerep jut a szélsőséges érzelmi állapotok meglétének. Egytől-egyig megegyeznek abban, hogy csak kitüntetett lelkiállapotban lehet „szépen” furulyázni,³¹ semleges hangulatban nem csak hogy nem alkalmas, de felesleges is.

Saját hangszerüket többre értékelik minden más hangszernél, sőt még a vonószenénél is, ezzel szinte egyedül maradván közösségük értékrendjével „szemben”.³² A furulya hangját, megszólaltatásának módját, a díszítés sajátosságait egyedülálló, önálló metaforikus nyelven fejezik ki.

III/2. Zene és az ünnep transzcendens síkja

A telített érzelmi állapot – legyen az vidámság, vagy bánat – kifejeződésének szakrális közösségi formája az ünnep és a gyász, amikor a szélsőséges hangulati megnyilvánulások nyilvános prezentálásra kerülnek. Ennek megvalósítását, kifejezését a közösség minden tagja elvárja. A hagyományos paraszttársadalom ünnepei – akár agrárrítusok, akár az egyéni élet fordulópontjaiként kitüntetett alkalmak, s természetesen a direkt vallási ünnepek is – mindig kapcsolatban vannak az isteni szférával, esetünkben konkrétan a Teremtővel. Az ünnep

valós átélésének igénye miatt így módon természetesen az ünneplő közösség egésze fel akar emelkedni egy transzcendens szintre. Ennek megvalósulására különböző „serkentő” technikák alakultak ki minden társadalomban, a magyar paraszti kultúrában egyebek mellett mindenhol az ének, a zene és a tánc hármas együttesét láthatjuk megjelenni az ünnepeken. A kollektív transzcendens élmény legmagasabb fokú megélése minden társadalomban valamilyen zene élményével párosul.³³ Egyes- főleg primitív- kultúrák tagjai közös zenéléssel valóítják ezt meg, míg mások, ahol a zeneiség foka olyan szintre jutott, hogy nem minden tag tud részt venni az aktusban- legfeljebb vokális szinten- specialistákat alkalmaznak, akik anyagi ellenszolgáltatásért tolmácsolják a közösség transzcendens iránti igényét.

Nézetem szerint az anyagi javakkal vásárolt zenei szolgáltatás rendszere újabb keletű jelenség, mely bizonyára összefügg a parasztság polgárosuló életkörülményeinek és mentalitásának rendszerével. Más területeken végzett gyűjtéseimből tudom, hogy a jelentős ünnepeken muzsikáló zenészek – különösképpen például a farsangi időszakban foglalkoztatott dudások, vagy a karácsonyi ünnepkör rítusait kísérő furulyások – nem, vagy csak ritkán, és akkor is meghatározott szertartások keretében fogadtak el pénzbeli juttatásokat.³⁴ A közösségi ünnepeken való aktív részvételüket inkább szolgálatnak tekintették, mintsem hivatásnak. A közösség részéről történő fizetség – ami nem feltétlen jelent pénzbeli juttatást, lehet ez termény, élelmiszer, ital, vagy csak meghívás – pedig a résztvevők hozzájárulása volt az ünnep magasabb szintű betetőzésének megvalósításához. Később ez a hozzájárulás legegyszerűbb, és legszemélytelenebb formában pénzbelivé változott.

Tovább árnyalja a képet az a helyzet, hogy a magyar nyelvterületen majdnem mindenhol a specialista zenészek a cigányságból kerültek ki, tovább idegenítve az ünneplő közösség és a kiszolgáló közti viszonyt.

A parasztszámítások illetve egyéb zenekarok soha nem estek hasonló elbírálás alá, mint a cigánybandák. A falusi parasztszenész legtöbb helyen egyenrangúnak számított a mulatság többi résztvevőjével, nem

éreztek vele, hogy, mint kulturális igényt kiszolgáló személy alárendelt viszonyban állna velük, és nem is volt hajlandó minden követelésnek eleget tenni, sőt, ha idősebb volt a táncosoknál, alkalom adtán rendet is teremthetett a mulatságban.³⁵

A furulyával magára maradó ember ezt a transzcendens szintet igazán egyedül képes megvalósítani. Az, hogy egy közösség számára ilyen jellegű igényt ki tud – e elégíteni, összetett társadalmi – történeti gyökerekre vezethető vissza, és területenként, régióként, megköveteltet – felekezetenként változhat.³⁶ A Mezőségen ilyen kollektív igényt kielégítő minőségben alig jelenik meg a furulyazene, megmarad egy személyes, meditatív jellegű technikának.

IV. A MEZŐSÉGI MAGYAR FURULYAZENE STILISZTIKAI JELLEMZŐI³⁷

IV/1. A hangszerek beszerzése, tanulási folyamatok

A furulyát ezeken a területeken mindig a saját családi gazdaság juhállományát felügyelő, időszakos pásztorodással megbízott gyermekek kapták 6-10 éves korukban. A dallamokat elsőként a helyi magyar, később a szintén helyi, vagy környező településeken élő román énekes hagyományból, valamint a táncalkalmakon muzsikáló zenészek repertoárjából merítették a játékosok, néhány furulyás elsőként falujabeli román énekes dallamokat „keresett ki” először, azután kezdett magyar énekeket játszani. A furulyával való találkozás, a kezdeti önfelfedezés útján történő zenetanulás mellett az első meghatározó ilyen irányú zenei élményt is gyakran román pásztorok játéka jelentette, többen innen kaptak inspirációt és mintát a játékmódra, melyet aztán maguk is tovább alakítottak.³⁸ Minthogy a közösség zenei kincse már a fejükben volt, ezt kellett csak átültetniük a hangszerre.

A technikai fogások, melyeket az idősebb pásztoroktól lesnek el spontán zenélési alkalmakon, szintén egyéni úton gyakorlódnak be, csiszolódnak sajátossá, személyekre jellemzővé. Minthogy területünkön sem volt jellemző a furulyák összehangolása, így a módszeres,

együtt zenélésre alapuló oktatás lehetősége sem valósulhatott meg. Sőt, gyakran a hangszerek kivitelezésének milyensége is meghatározta egy-egy tanuló gyermek kialakuló játéktípusát. A vásárokon beszerzett furulyák sorozatgyártott, tömegtermelésre berendezkedett „hangszerész műhelyekből”, a móc vidékről, valamint a hodáki román furulyakészítők termékei közül kerültek ki,³⁹ és minthogy a pásztorokó gyermekének vásárlását vásárló szülők sem tudtak játszani a hangszeren, ezért a megvásárolt furulya adottságai igen különbözőek lehettek.⁴⁰ Területünkön minden furulyás kifejezetten kedveli a második-harmadik átfújásig kihasználni a hangszer lehetőségeit, gyakran játszanak ebben a regiszterben. Több alkalommal volt módom, megfigyelni, hogy egy-egy gyűjtési szituációban, mikor a gyűjtő hangszereiből lehetőség nyílt választani, mindegyikük különösen nagy gonddal válogatta ki a „jól fordító” furulyát, azt, amelyiknek második-harmadik átfújása könnyen megvalósítható volt, nem igényelt különösebben erős levegővel való megtámasztást, és az oktáv, valamint a kvint átfújásnál tisztán adta ki a hangot, nem sípolt be.

Az eltérő etnikumú, nagyobb tudású játékosoktól való, hallás utáni tanulásnál gyakran említik, hogy „lopták”, „lesték” „hallották”, hogyan kell díszíteni. Fontos, hogy díszítéstechnikákat, kvázi stílust említenek, de ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a mezőszegi magyar furulyazene román mintát követ, csak annyit, hogy ott felnőttek is használják a magasabb presztízse miatt, motorikusan fejlettebb szinten kezelik, mint egy autodidakta módon tanuló gyerekek, de ezeket a technikai mintákat hamar elsajátítva saját közösségük magyar dalamanyagára alkalmazzák.

IV/2. Műfajok

A furulyazene műfaji sajátosságainak kapcsán nem tudjuk megkerülni a térség vonószenei hagyományát. A mikrorégiók furulyazenéjének stilisztikai vizsgálatakor nehéz helyzetben vagyunk, nem tudjuk egyértelműen meghatározni, hogy a recens anyagban a kétféle zenei ha-

gyomány kölcsönhatásában milyen prioritási viszonyokat feltételezhetünk. Sárosi fenti megállapítása⁴¹ érvényes azokra a területekre, ahol azonos társadalmi rétegeknek a kultúra egységességében végbement szakadás következtében is eltérő attitűdjei, s igényei alakultak, s ezeknek kiszolgálására a megmaradó, illetve létrejövő formák közt valóban nincs, vagy csak nehezen felismerhető az átjárás. Ilyen példának gondolom Koós József dudajátéka és a balassagyarmati cigányzenekar játéka közti markáns különbséget.⁴² Területünkön azonban még egészen a '90-es évek elejéig szinte egységnek tekinthető a zenei kultúra, annak két különböző formában kifejeződő megvalósulása nem mutat végletes eltéréseket, pusztán egy-egy reliktum jellegű műfaj előfordulásával számolhatunk a furulya részéről. Ezért nem merek olyan megállapításokat tenni, mely az egyik vagy másik forma mintaadó hatásának eredményeként feltételezi a másik jellegét. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy Csete Árpád magyarországi furulyás roppant díszített játéktechnikájának egyértelmű előzménye, vagy mintája a szovátai primások tekergős, bonyolult díszített hegedűjátéka. És ez a fenntartás véleményem szerint érvényes a vokális anyagra is, ott is egy oda-vissza zajló kölcsönhatással kell számolnunk.

A műfajoknak két nagy, és számos kisebb „egyedszámmal” előforduló csoportját hallhatjuk furulyán megszólalni területünkön:

1. Az egyik csoportba a férfitáncok kísérőzenéje tartozik. Ezek igazodnak a fentebb ismertetett Martin által is bemutatott terminológiához, és ritmikai jellemzőikhez. Igaz ez akkor is, hogyha szinte sosem jelennek meg valóban tánc kísérő funkcióban. Ennek okát abban látom, hogy míg a szöveggel együtt lévő dallamoknál a „táncos funkciótlanság” következtében az énekes jelleg, funkció előtérbe kerülésével a nyelvi hangsúlyok lesznek elsődlegesek a mozgásdallam kölcsönhatás szükségességének eltűnése miatt, a pusztán instrumentális dallamokban, minthogy máshoz nem tudnak kötődni, a fő ritmikai szervezőerőnek egyértelműen a tánc kísérőhangsúlyai maradnak meg, és tempó tekintetében is analóg lesz a vonószenei gyakorlattal.

Ilyen dallamok: csürdögölő (Bálványosváralja), legényes, verbunk, csürdögölő (Szászníres, Vice), sűrű tempó (Szék), kurázi (Visa), ritka magyar (Vice).

2. A másik jelentős csoportba azokat a műfajokat tömörítjük, melyek elsősorban vokális műfajok, de tánczenei kíséretként is léteznek. Itt kell megemlítenem azon megfigyelésemet, miszerint e csoportba tartozó dallamok furulyán megszólaltatva, minthogy nem kerülnek tánckísérő funkcióba, leggyakrabban „asztali nótákká” válnak, hatványozottan a szövegi hangsúlyoknak megfelelő ritmizálási szisztémát kezdenek követni. Ilyen formán – noha nincs külön ritmuskíséret – a hangsúlyok a tulajdonképpeni sánta lassú dűvő lüktetésben jelennek meg. A négy lüktetés időtartamviszonya 2-3-2-3, vagy 4-5-4-5. „Ennek a ritmusfajta-nak nem az adott időértékviszony a lényege, hanem az ütemen-kénti négy lüktetés rövid-hosszú-rövid-hosszú sorrendje, ahol a rövid/hosszú arány hozzávetőlegesen állandó. (...) Fölvillan egy olyan értelmezés lehetősége, amely szerint tulajdonképpen nem különböző hosszúságú metrikai alapegységekről van szó, hanem a zenei folyamat időben két párhuzamos tempósíkban – egy gyorsabban és egy lassabban – zajlik (...) mindegyik után váltva a tempót.”⁴³

Néhány esetben azonban ettől eltérő ritmikai sajátosságok is kimutathatók. Olybá tűnik, hogy ahol a táncélet viszonylag sokáig a hagyományos keretek közt is aktívan működött, ott az aszimmetrikus ritmus fent bemutatott struktúrája meglehetősen erős maradt, és a furulyazenében is nagyon következetesen tükröződik. Ilyen példaként említhetjük a széki furulyások által játszott lassúkat, magyarokat (újabb nevén négyeseket).

Ahol a hagyományos aktív táncalkalmak korai megszűnésével találkozunk, ott az aszimmetria a szövegi hangsúlyok, szünetek szabadabb használata miatt szabálytalanabbá válik, már-már parlando -rubato jellegűvé lesz az előadásmód. Ilyennek látjuk a bálványosváraljai furulyások játszott dallamok közül azoknak egy

részét, amelyet más területeken a fenti aszimmetrikus rendszerben, vagy éppen giusto jelleggel játszanak.

A nem táncnótaként, hanem „hallgatóként” játszott lassú, aszimmetrikus, többé-kevésbé szabályos ritmusú dallamok korábban bizonyára olyan lassú páros táncot is kísérhettek, mint amelyet a vidék más falvaiból hasonló dallam- és ritmusvilággal „lassú” vagy „lassú cigánytánc” néven ismerünk. Számos más erdélyi faluhoz hasonlóan ez a páratlanul szép táncfajta már Bálványosváralján is kiveszett, de zenéje az énekes mulatásban és a legelőn szóló furulyajátékban még teljes virágjában él.⁴⁴

Külön említjük meg, hogy néhány játékos esetében a technikai-lag magas szintre fejlesztett díszítések túlburjánzása, a szabálytalan ideig kitartott szünetek változó hosszúsága az, ami a rubato előadásmód felé mozdítja el finoman a hangsúlyokat, úgy, hogy visszatérő jelleggel azonban folyamatosan fenntartja a szabályos lüktetést. Erre a magyarszováti és a visai furulyás játékát hozhatjuk példának (lassú cigánytáncok).

Hogy a szöveg mennyire karakteresen határozza meg a dallamok apró ritmikai eltéréseit, és hogy az énekes-furulyás változatok mennyire megfeleltethetők egymásnak ezekben a nótákban, azt a legjobban az a gyakorlat mutatja, amit majdnem minden játékos-tól eddig megtaláltunk, és rögzítettünk is: nevezetesen a furulyajáték versszak közben való énekes megszakítása. Ebből látszik, hogy más vidékekkel analóg módon a játékos fejben énekli a szövegeket, a hangszeres részben pontosan „ki kell mondja az a furulya”⁴⁵ a pro-zódia diktálta hangsúlyokat.

3. Számolnunk kell olyan reliktumműfajok továbbélésével is, amelyek a vonószenei gyakorlatban egyáltalán nem szerepelnek, egy részüknek egyértelműen az énekes hagyományban van előképe, más részük olyan instrumentális zene, amely azonban nem kötődik táncalkalmakhoz, vagy szokásdallam. Ilyenek a balladák (pl: Utra Mari, Homlódi Zsuzsánna, Amott kerekedik egy fekete felhő-Visa, Endre báró- Bálványosváralja), a farsangi alakoskodók attribútum-

jellegű dallamai (kecsketánc- Szászníres, Visa, betyár, kisasszony nótája -Bálványosvára), az ünnepek kísérőzenéi (betlehemes tánc- Visa, karácsonyi kánta- Ördöngösfűzes, János napi köszöntő- Magyardécs, fiatal halott melletti siratóének- Vice)

4. A legsajátosabb műfaj hangszerünkön a „juhoké”, „juhok nótája” megnevezésű dallamcsoport, amely szinte minden adatközlőtől előkerült teljes, vagy részleges változatban. Ebben a kerettörténet a következő: „Elvesztette a csobán a juhait, és nagyon el volt keseredve, keservesen furulyázott. Mikor megtalálta őket, olyan táncot csapott, hogy még tíz esztendő múlva sem termett fű ott, ahol táncolt s furulyált.”⁴⁶ Ennek mentén egy rubato jellegű, egyeseknél teljesen improvizatív rész váltakozik egy gyorsabb tempójú részzel, ami vagy egy általánosan ismert szabályos csárdás, vagy valamely más giusto előadásmódú dallam, de például a visai változatban ez is rubato, de az első résztől különböző.
5. Természetesen területünkön is találkozhatunk az újabb, polgári ízlésnek megfelelő dallamokkal, de ezek meglepően alacsony számban képviseltetik magukat. Csupán néhány magyar nóta előfordulásával kell számolnunk, és ebben nem is annyira a gyűjtői koncepciózusságot kell felfedeznünk – noha kétségtelenül van egy ilyen tudatos értékítélet-alapú szűrő is –, hanem valóban azt vehetjük észre, hogy a furulyazene vidékünkön meglehetősen archaikus állapotokat képvisel. Egyes adatközlők nem csak társadalmilag szorultak marginális helyzetbe, de mintha az általuk hordozott folklóranyag is „lemeradt” volna a közösség többségének kollektív „divatirányzataihoz” képest. Különösen igaz ez a visai és a magyardécei furulyásra; mindketten különösen kedvelnek olyan dallamokat, amelyeket falujukban már csak egyedül ismernek, és használnak is. Az olyan polgári divatot követő dallamok, melyek a hagyományos zenei rendszerekbe még be tudtak épülni, és folklorizálódtak, szintén előfordulnak, de csak Székre jellemzően.

V. ÖSSZEFOGLALÁS

A Mezőség néprajztudományi szempontból kései felfedezése után a megélnékölt zene- és táncfolklorisztikai kutatások egyik legjelentősebb célállomásává vált. A nagytáj több kisebb régiójának tradicionális zenei és tánckincsét a szakkutatás megkülönböztetett alapos-sággal végezte el, mind zenefolklorisztikai, mind táncfolklorisztikai és táncantropológiai szempontból alaposan feltérképezve a területet. Minthogy a két jelenség közt értelemszerűen szoros a kapcsolat, a kutatás is szinte kizárólag a tánc- és zenei kapcsolódó zenei formákat vizsgálta, nem vett tudomást a terület marginálisnak tekintett zenei formáiról, ennek feltérképezése egyéni kezdeményezések útján kezdődött meg.

Elgondolásom szerint az általunk megismert, zenei anyag és életút-narratívumok szempontjából is felgyűjtött furulyajátékosokat gazdasági és társadalmi helyzetük gyermekkorukban predesztinálta a hangszer használatára, ezzel részben meghatározva azt a mentális- emocionális berendezkedést, ami őket későbbi életük során jellemezte. Sajátos társadalmi és közvetlen fizikai környezetük utalta rá őket a hangszer használatára, amelynek következtében egy sajátos esztétikai értékrendjük alakult ki, miáltal szembe kerültek közösségük kollektív értékeitel, ambivalens viszonyt hozva létre saját közösségi megítélésük szempontjából is. Kiemelkedő zenei tehetségük révén a közösség értékeli tudásukat, ugyanakkor a társadalmi szerepmegfeleléssel szembeni magatartásként is definiálják ugyanezt a jelenséget. Ennek az ambivalens viszonyt az oka véleményem szerint a gazdasági struktúrából adódó szerepvállalási modellek milyenségének és a zenei társas-szociológiai, valamint emocionális jellegének összeegyeztethetlenségéből következik.

A tagosítás következtében a felaprózódott birtokokon a közepes gazdaságok családi juhállományának hivatásos pásztorokkal történő őrzetése egész évben felesleges és anyagilag is kivitelezhetetlen volt, minden közepes méretű családi gazdaság, önellátásra törekvő kis gaz-

dálkodói egység a családon belül oldotta meg ezt a feladatot, értelem-szerűen a gyermekek foglalkoztatásával. Ennek a munkaszervezési módszernek sajátos szokásai alakultak ki, amelyek nem csak a jelentősebb gazdasági ünnepek szervezetségének jellegében öltöttek testet, de olyan látszólag spontán hagyományokat is kitermeltek – vagy inkább életben tartottak –, mint amilyen például a pásztorkodó gyermek furulyával történő mindenkor megajándékozása.

A tagosítással egyszersmind megindulnak azok a folyamatok, melyek a hagyományos gazdálkodási rendszeren túl a közösségek hagyományos társadalmi rendjét is gyökeres mértékben változtatták meg. A földtulajdon birtoklásának teljes mértékű személyessé tétele nyomán fellazultak a régről konzerválódott társadalmi kapcsolatrendszer, elkezdődött a falusi társadalom atomizálódása. Ennek gazdasági életben megjelenő következménye lett a közösségi munkaalkalmak – kaláka, cimboraságban végzett agrártevékenységek – megszűnése, egyes területeken ennek szükségét ellensúlyozandó hatványozódott az idegen etnikumú idénymunkások alkalmazása. A közösségi lét ilyen mértékű megváltozása hovatovább az egész életszemlélet átalakulásához, individuálissá válásához is vezetett.⁴⁷

A tagosítás és a kollektivizálás közti időszakban mondhatni hozzátartozik a mezőiségi táj képéhez a határban, a nyájak mellett szóló furulyaszó. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ekkor a legnépsebb a hangszer, hiszen a megelőző időszakokban nagyobb juhállományok voltak, azok mellett specialista pásztorok dolgoztak, akiknek a néprajzi leíró irodalom alapján állíthatjuk, hogy Kárpát-medence szerte általános, mindennapi eszköze volt a furulya. A recens anyaggyűjtés eredményei alapján azonban azt látjuk, hogy a vizsgált időszakban általánosnak tekinthető jelenség egy újabb gazdálkodási- és annak következtében társadalmi- és mentalitásbeli struktúra megjelenésének következtéből adódóan tulajdonképpen eltűnik.

Mivel a kollektivizálás megszünteti a közepes méretű egyéni gazdaságokat, a gazdálkodók mentalitásában – vagy talán helyesebb a néhány évtized alatt lezajló folyamatokat pusztán érzelmi viszonyu-

lasként megnevezni- bekövetkező változások miatt nem marad hangsúlyos a gazdálkodói felelősségvállalás. Megszűnnek a családi szervezetben kezelt kis juhnyájak, értelem-szerűen feleslegessé válik a gyermeki munkaerő kihasználhatósága, nem kerülnek gyermekek a juhok mellé, és eltűnik a pásztorkodó gyermek hangszerrel történő megajándékozásának hagyománya is. Nem tanul több nótát a határban egymástól senki, nem szól többé a furulya a Mezőségen.

Az erőszakos kollektivizálás következtében szétzilálódott gazdálkodási és szemléletbeli struktúrákat a rendszerváltozás már nem tudta visszaállítani, a kilátástalan helyzetbe került agráriumból a fiatalság szinte kivétel nélkül kimenekült. A városba telepedés oly mértékűt öltött, hogy a falvak jelentős része megindult az elnéptelenedés útján. A változások e három szakaszának folyamatát megélő adatközlők emlékeztében a korábban a szakirodalomból ismert, a tagosítás nyomán meginduló elidegenülés, a hagyományból való kivetkőzés felé tartó társadalom képe tapasztalatom szerint egy nosztalgikus, idilli paraszttársadalom képévé értékelődött fel.

Nem állítom, hogy egyedül a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” felelős a mezőiségi magyar furulyazene eltűnéséért, de mindenképpen nagyban befolyásolta a közösségek hagyományos rendszereit, és aktívan hozzájárult sok működő, termékeny hagyomány végleges felszámolásához – mint amilyen például a furulyazene.

A mezőiségi magyar furulyazenének interetnikus kapcsolatait máig nem ismerjük, ez a szakkutatás komoly hiányossága. A magyar anyag jellegét tekintve szervesen illeszkedik a régió jól ismert vokális és vonószenéi anyagához, attól tartalmi jegyekben lényegesen nem tér el, utóbbihoz képest kissé archaikusabb képet mutat, ami egyes relik-tumműfajok életben tartásában érhető tetten.

A hangszer kezelése illeszkedik az Erdélyi dialektusterület más régióiban is megtalálható játéktílusokhoz, különösen kedvelt a magas, karcos, a furulya második és harmadik átfújásával megszólaltatott hangzaskép, amelyet majdnem minden esetben dünnögéssel kísérnek. A dünnögés folyamatosságának és hangmagasságának vál-

toztatása sajátos, eddigi megfigyelésünk alapján csak erre a területre jellemző előadásmódot eredményez.

A furulyazene funkcióját tekintve a recens anyagban nem találunk közösségi igényt kielégítő, zeneszolgáltató voltaival, noha minden bizonnyal területünkön is volt ilyen. Véleményem szerint ennek is köszönhetően alakultak ki olyan stilisztikai sajátosságok, amelyek az egész régió furulyazenéjét befolyásolták. A szöveges dallamok a tánc kísérelő funkció megszűnésével fokozottan a szövegi hangsúlyok mentén ritmizálódtak, tempójuk is lelassult, az előadásmód elvétve parlando -rubato jelleget öltött, noha az aszimmetrikus lüktetés érzését igyekezett folyamatosan fenntartani. Ékítményeik tekintetében a belső-mezőségi és észak-mezőségi területek keleti felének hasonlóan burjánzó díszítőtechnikái rokonságot mutatnak a kalotaszegi nagytáj jellegzetességeivel, ettől eltérő, némileg egyszerűbb díszítőtechnikákat alkalmaznak az Észak- Mezőség keleti részén, és a Nagy Szamos-mentén.

BIBLIOGRÁFIA

- ADORNO, Theodor Wiesengrund *A zenével kapcsolatos magatartás típusai = A művészet és a művészetek, Irodalmi és zenei tanulmányok*, szerk. ZOLTAI Dénes, Helikon, Budapest, 1998/a, 306–323.
- ADORNO, Theodor Wiesengrund *A zene és társadalom közvetítettsége = A művészet és a művészetek, Irodalmi és zenei tanulmányok*, u.o. 1998/b, 323–344.
- A *duda, a furulya és a kanásztülök – a magyar hangszeres zene folklórja*, (szerk.) AGÓCS Gergely, Planétás, Budapest, 2001/a.
- A *mesterség elsajátításának társadalmi intézménye a cigányzenészek körében*, (szlovákiai magyar példák), (szerk.) AGÓCS Gergely, Fórum Társadalomtudományi Szemle 2001b/1., 151–166.
- BARSZ Ernő, *A zene egy sálya pásztor életében*, Néprajzi tanulmányok, Akadémiai, Budapest, 1984.

- BERECZ András, *Bú hozza, kedv hordozza, Magon kött énekesek iskolája 1.*, Akadémiai, Budapest, 2004.
- BOGATIRJOV, Pjotr Grigojevics, *Aktívan – kollektív, passzívan – kollektív, produktív és improduktív néprajzi tények*, Folcloristica 8., ELTE Bölcsészettudományi Kar, Folklore Tanszék, Budapest, 1986, 206–208.
- GRAVES, Robert, *A görög mítoszok I-II.*, Európa, Budapest, 1970, 115–116.
- HENICS Tamás, *Juhmérés Visában. Szent György napi örökségünk*, Etnofon Népzenei, Budapest, 2005.
- JUHÁSZ Zoltán, *Az utolsó dudás. Pál István nógrádi pásztor zenei öröksége*, Népzenei füzetek, Magyar Művelődési Intézet, Budapest, 1998.
- JUHÁSZ Zoltán, *Magyar pásztorfurulyások és hangszereik = A duda, a furulya és a kanásztülök. – a magyar hangszeres zene folklórja*, (szerk.) AGÓCS Gergely, Planétás, Budapest, 2001/a., 421–456.
- JUHÁSZ Zoltán, *Magyar furulyások játékának néhány sajátossága*, u.o., 2011/b, 361–373.
- JUHÁSZ Zoltán, *Új Pátria. Észak-mezőségi népzene. Bálványosvárálja*, (szerk.) AGÓCS Gergely – ÁRENDÁS Péter – KELEMEN László – PÁVAI István, Fonó Budai Zeneház–Hagyományok Háza, Budapest, 2010/a.
- JUHÁSZ Zoltán, *Új Pátria. Észak-mezőségi népzene. Ördögösfüzes*, (szerk.) AGÓCS Gergely – ÁRENDÁS Péter – KELEMEN László – PÁVAI István, Fonó Budai Zeneház–Hagyományok Háza, Budapest, 2010/b.
- KALLÓS Zoltán, *Adalékok az észak-mezőségi magyarság néprajzához*, Művelődés XXXII. 1979/1., 33–34.
- KALLÓS Zoltán, *Adalékok az észak-mezőségi magyarság néprajzához*, Művelődés LII. (1999), 6–8., 151–153. http://www.folkradio.hu/folkszemle/kallos_eszakmezoseg/
- KESZEY Tivadar, *Furulyakészítés Hodákon*, Szakdolgozat, Nyíregyházi Tanárképző Főiskola, 2000.

- K. KOVÁCS László, *Adatok a bálványosváraljai fejfő juhászathoz 1–2.*, Ethnographia LVIII. (1947), 45–55., 191–210.
- K. KOVÁCS László, *A Borsá-völgyi juhászat*, Gondolat – Európai Folk-lór Intézet, Budapest, 2008.
- MARTIN György, *Az erdélyi táncmagomány földrajzi tagolódása = Magyar néptáncmagományok*, (szerk.) LELKES Lajos, Zeneműkiadó, Budapest, 1980/a, 37–44.
- MARTIN György, *A mezősegi férfitáncok régi és újabb típusai*, uo., 1980/b., 188–229.
- MARTIN György, *Az erdélyi férfitáncok kutatása*, Zenetudományi Dolgozatok, MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1981, 173–190.
- MARTIN György, *Magyar táncdialektusok = Magyar néprajz VI. Népzene. Néptánc. Népi játék*. Akadémiai, Budapest, 1990, 390–452.
- Moldvai csángómagyar furulyás dallamok és énekek, (szerk.) BALOGH Sándor, *Az Óbudai Népzenei Iskola Kiadványsorozata*, Budapest, 1996.
- MORVAI Péter, *A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás, s a halottas játék népszokásához*, Ethnographia LXII. (1951), 73–82.
- MURÁDIN László, *A mezősegi a-zás*, Nyelv-és Irodalomtudományi Közlemények XXXIII. 1989/1., 23–48.
- NESZTOR Iván, *Harmatos a borostyánfa levele. Bálványosváralja, Magyarborzás, Magyarnemegye, Mezőveresegyháza népdalai*, Magyar Művelődési Intézet, Budapest, 1994.
- NOVÁK Ferenc, *Szék táncai és táncélete a XX. század első felében = A széki hangszeres népzene*. (szerk.) VIRÁGVÖLGYI Márta – FELFÖLDI László, Planétás, Budapest, 2000, 29–78.
- PAKSA Katalin, *A magyar népdal díszítése*, MTA Zenetudományi Intézete, Budapest, 1993.
- PÁLFY Gyula, *Egy mezősegi falu táncélete*, Táncstudományi Tanulmányok, Budapest, 1987, 261–287.
- PÁVAI István, *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1993.

- RATKÓ Lujza, *Mennyiségi és minőségi szempontok a néptánc-kutatásban*, A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XLV. 2003, 179–190.
- SÁROSI Bálint, *Zenei anyanyelvünk*, Gondolat, Budapest, 1973.
- TARI Lujza, *Hangszeres zene a magyar népi gyászszertartásban*, Ethnographia LXXXVII. (1976/ 1-2.), 133–160.
- TARI Lujza, *Halottkísérő, halálmars- hangszeres zene a halott utolsó útján = Cigány Néprajzi Tanulmányok 11. Tanulmányok a magyarországi cigányzenéről*, (szerk.) BÓDI Zsuzsanna, Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2002, 282–301.
- VARGYAS Lajos, *Áj falu zenei élete*, Sárkány nyomda, Budapest, 1941.
- VOIGT Vilmos, *A folklór esztétikájához*, Esztétikai Kiskönyvtár, Kosuth, Budapest, 1972

XII. DISZKOGRAFIA

- JUHÁSZ Zoltán, *Magyar furulyások Erdélyben és Moldvában*, Hungaroton, Budapest, 1993, MK 18221
- JUHÁSZ Zoltán, *Egyszólam. Seregélytánc*, Inita Stúdió, Budapest, 1996, ABT 003.
- JUHÁSZ Zoltán, *Új Pátria. Észak-mezősegi népzene. Bálványosváralja*, szerk. AGÓCS Gergely – ÁRENDÁS Péter – KELEMEN László – PÁVAI István, Fonó Budai Zeneház–Hagyományok Háza, Budapest, 2010/a.
- JUHÁSZ Zoltán, *Új Pátria. Észak-mezősegi népzene. Ördögösfüzes*, (szerk.) AGÓCS Gergely – ÁRENDÁS Péter – KELEMEN László – PÁVAI István, Fonó Budai Zeneház–Hagyományok Háza, Budapest, 2010/b.
- JUHÁSZ Zoltán, *Az utolsó dudás. Pál István nógrádi pásztor zenei öröksége*, Magyar Művelődési Intézet, Budapest, 1998, 101–102.
- JUHÁSZ Zoltán, *Csobánok nótái. Bálványosváraljai és szásznyíresi furulyások és énekesek*, Fonó, Budapest, én., Fa-238-2

NESZTOR Iván, *Harmatos a borostyánfa levele, Bálványosváralja, Magyarborzás, Magyarnemegye, Mezőveresegyháza népdalai*, Magyar Művelődési Intézet kiadványának hangzó melléklete, Budapest, 1994.

Széki pár. Szereplők: Özv. PAPP Mártonné FILEP Mária, ének, SZÉKELY József furulya, a gyűjtésben, kiadásban, terjesztésben résztvevők FÁBIÁN Éva, JUHÁSZ Zoltán, SÁRINGER Kálmán és BARTHA Ágoston, fotó KÁSA Béla, (a kiadó ismeretlen), 1994.

JEGYZETEK

- ¹ Jelen tanulmány az ELTE/ BTK Folklore Tanszékére 2011-ben írt szakdolgozatnak a pásztorművészettel foglalkozó konferencia témájához szorosabban kapcsolódó kivonatolt része. Terjedelmi okokból a dolgozat egésze itt nincs közölve, így noha igyekeztem átfogalmazni egyes részeket, a megállapítások néhol tűnhetnek esetlegesnek, mivel az igazolásukra szolgáló részletek csak a teljes dolgozat összefüggésében válnak értelemszerűvé.
- ² GRAVES, Robert 1970, 115-116.
- ³ Egyedüli példatár, amelyben szerepel néhány dallamközlés egyetlen településről: NESZTOR Iván 1994.
- ⁴ SÁROSI Bálint 1973, 277-278.
- ⁵ Ld: Néprajz Múzeum Népzenei Gyűjteményének számítógépes adatbázisát: a Néprajzi Múzeum Fonográfgyűjteménye.
- ⁶ A teljesség igénye nélkül: AGÓCS Gergely /szerk./ 2001.; BALOGH Sándor 1996.; JUHÁSZ Zoltán 1998.; NESZTOR Iván 1993.
- ⁷ Ld: a diszkográfia ide vonatkozó tételeit
- ⁸ SÁROSI Bálint 1973, 272-273.
- ⁹ A vizsgált furulyások foglalkozásukra nézve a kollektívizálás előtti időkben többnyire mind földműves - állattartó gazdálkodást folytattak, a későbbiekben Csete Árpád magyarszövati, Topán György bálványosváraljai, Mátyás Miklós magyardecsei furulyás pásztorsággal, a visai Papp András tetőfedéssel, ács és asztalosmunkával, Kertész János gyár- és útiipari munkákkal is foglalkozott.
- ¹⁰ FELFÖLDI László 2000.
- ¹¹ FELFÖLDI László 2000, 5.
- ¹² ADORNO, Theodor W. 1998, 306.
- ¹³ A „folklor jellegű zene” kifejezést VOIGT Vilmos A Folklor esztétikájához című műve nyomán találok indokoltnak használni. Ld: VOIGT Vilmos 1972.
- ¹⁴ ADORNO, Theodor W. 1998, 326.

- ¹⁵ A táblázatban *dőlt* betűvel jelöltem azokat az adatközlőket, akikről csak zenei felvételek képezik elemzés tárgyát
- ¹⁶ David Dumitru román származású pástor volt, de zenei hagyatékának elemzése alapján láthatjuk, hogy zenei gondolkodásmódja teljesen azonos saját faluja, és a környék magyar furulyásainak rendszerével
- ¹⁷ Martin a táncot kísérő zenének, mely a ritmus- és dallamkíséret egyidejű alkalmazásából keletkezik, a komplex kíséret terminust javasolja. vö: MARTIN György 1967, 144. Itt azért javaslom a funkcionális tánczene terminus használatát, mert mint azt az elemzés is mutatja, nem csak a táncalkalomnak a kísérete lehet a „zeneiség” fokmérője.
- ¹⁸ NOVÁK Ferenc 2000.
- ¹⁹ Ahol a furulyazenének kiemelten fontos szerepe van, ott „!” jelölést, ahol spontán megjelenése előfordulhat, ott „+” jelet, ahol nem fordul elő, ott „-” jelet használok, ahonnan nem áll rendelkezésünkre hiteles adat, ott „?” található.
- ²⁰ A jó furulyás maga is tartott fonóházat, hogy hangszerével bekapcsolódhasson a mulatásba, kísérhessen a táncot. Az 50-es, 60-as években Réti Balázs volt ilyen fonóházas furulyás, és sokat is játszott együtt tanítványával, a legénykorát élő Topán Györggyel. vö: Juhász Zoltán 2010/a.
- ²¹ A kérdésre vonatkozó adatokat saját gyűjtéseimből is találtam, de írott nyomai is felfedezhetők a hagyományok: „Volt még egy régi szokás, mivel hogy a mérés május elsején volt, már az erdő ki volt zöldülve, hát akkor az volt a szokás, hogy készítették Papalugárt. Ez a Papalugár egy zöld ágakkal bekötözött legény volt, aki a turma előtt a legények között jött. A faluhoz közeledve a legények a turma előtt énekszóval, szájmuzsikával, furulyával jöttek be a faluba.” HENICS Tamás 2005, 75.
- ²² PÁLFY Gyula Vajdakamarás táncéletét bemutató tanulmányában írja, hogy a vajdakamarási gyerekek közül is kerültek ki *kezesek*, akik egy furulyást, vagy vonós zenészeket, gyakran csak egy idős hegedűst fogadtak a *kicsi táncra*, akik irányították, tanították a kicsiket. Vö.: PÁLFY Gyula 1978.
- ²³ Az általános jellegű megállapítások BEREZ András, JUHÁSZ Zoltán és NESZTOR Iván közlései, valamint gyűjtéseim nyomán saját szintéziseim.
- ²⁴ A képet árnyalja a bálványosváraljai példa, ahol a furulyának a többi községgel összevetve némileg magasabb elismertsége részben magyarázható a „komplex instrumentális vonószene” és a táncalkalmak viszonylag korai, 1960-as évekbeli szinte teljes megszűnésével és a furulyajátékosok viszonylag magas számával.
- ²⁵ NOVÁK Ferenc 2000, 10.
- ²⁶ BOGATIRJOV, Pjotr Grigojevics 1985, 206-207.
- ²⁷ SÁROSI Bálint 1973, 278.
- ²⁸ JUHÁSZ Zoltán 2001/a, 449-450.
- ²⁹ MURÁDIN László 1989.
- ³⁰ PAKSA Katalin 1993, 90.
- ³¹ BEREZ András 2004, 81-82.
- ³² BEREZ András 2004, 85-86.

UHRIN KLÁRA

A FELSŐ-TISZA-VIDÉKI PÁSZTORSÁG DALLAM ÉS SZÖVEGALKOTÁSA

A pásztorság a magyar paraszti társadalomnak egy önálló, egyedülálló kultúrával rendelkező rétegét képezi. Az átlag falusi parasztság köréből az elszigeteltségük révén is kiváltak, de hagyományaikhoz való szoros ragaszkodásuknak köszönhetően még inkább megerősítették ezt a külön „rendhez” való tartozást, szemben az egyre inkább polgárosuló falusi lakossággal. Ez a szokásait, tudományát, babonáit féltve őrző közeg tette lehetővé egy olyan zenei ősréteg fennmaradását, amely más környezetben már rég kikopott, vagy csak emlékeiben, töredékeiben él. Egyben táptalaja volt a népzeneben külön típust képviselő pásztorréteg kialakulásának, továbbfejlődésének. A pásztorság zenei repertoárjában minden műfaj megtalálunk, ami az adott környezetben jelen volt, és ami jellemzően a dialektusterület tánc- és zenekultúrájának részét képezte. Dallamanyagukat vizsgálva azonban kitűnik, hogy körükben jóval magasabb a pásztorjáték aránya, mint a falu átlag repertoárjában. Ez a műfaj jellemzően énekes műfaj, szöveghez, tartalomhoz kötődik, önálló, csak hangszeres változatban nem él, azonban a számos hangszeres variáció, a sorszerkezettől való függetlenedés, díszítőmotívumok betoldása fejtett és szabad hangszeres kultúráról árulkodik. Példája ennek Czirják Mihály *Búra termett idő* című dallama (*példatár* 3) ahol látszik, hogy a szerkezet alapformáját megbontva szótagokat, motívumokat told be a már meglévő dallamba. Mielőtt azonban néhány dallam részletes elemzésébe kezdenék, érdemes megvizsgálni általánosságba véve szöveg és dallam kapcsolatát a népdalokban, illetve a változatképződés, variálódás lehetőségeit.

³³ Egyaránt igaz ez a „vidám” hangulatú és a „szomorú” ünnepekre is. TARI Lujza 1976-ban megjelent tanulmányában foglalkozik a hangszeres zene szerepével a magyar népszokásokon belül. Történeti és folklóradatok alapján összefoglalja a magyar népi gyászszertartás hangszeres zenei részének fő vonásait, nézi a nemzetközi párhuzamokat. Jelzi ezekben a hangszerek milyenségét, a zenekar helyét, stb. A recens néprajzi anyagban a nemzetiségi- főleg magyar és cigány- sajátosságokra és különbségekre is felhívta a figyelmet. TARI Lujza 1976, 2002, továbbá RÉTHELYI PRIKKEL Marián 1906, MORVAI Péter 1951.

³⁴ A tereskei PÁL István szíves közlése nyomán, továbbá AGÓCS 2001/b.

³⁵ RATKÓ Lujza 2003, 180-181.

³⁶ Ismert, hogy pl. szegényebb gyimesi csángóknál furulya-gardon páros is kimuzsikálhatta az egész lakodalmat. Nemzetközi anyagból hozott példával pedig a mev-lanai dervisrend szakrális ünnepeit említhetjük, ahol gyakran egy szál ney kíséri az egész szertartás.

³⁷ Terjedelmi okokból csak bizonyos részletek kerülnek itt közlésre

³⁸ JUHÁSZ Zoltán 2001/a. 448.

³⁹ KESZÉY Tivadar 2000.

⁴⁰ Külön meg kell itt említeni Bálványosváralja példáját, ahol Topán György sok utánajárással Désről szerzett két együtt szóló furulyát, hogy az általa mesterként tisztelt Réti Balázssal tudjanak együtt is játszani. Ahogy Topán tőle, úgy Molnár András már Topán Györgytől tanult sokat a hangszerjáték fortélyairól. Kettejük játékát összevetve jól kitapintható a közös hagyományból és a mester-tanítvány viszonyból is eredő szoros kapcsolat, ám ugyanakkor az egyéni megformálásnak az a szabadsága is, amit a szájhagyomány nem csak megenged, de úgy tűnik, meg is követel. „Nem mindenki tud kettesben furulyázni, de mi tudtunk. Este, mikor megferegtünk, megvacsoráztunk, akkor fogtunk neki egy-két óra hosszat furulyázni” – mondja Topán György a Réti Balázssal való közös furulyázásról. vö: JUHÁSZ Zoltán 2010/a.

⁴¹ SÁROSI Bálint 1973, 278.

⁴² LAJTHA László Balassagyarmati és Soproni gyűjtése, TARI Lujza /szerk/. HCD 18206

⁴³ PÁVAI István 1993, 88.

⁴⁴ JUHÁSZ Zoltán 2010/a.

⁴⁵ A tereskei PÁL István dudás, furulyás szava járása a folyamatosan változó prozódia és a hangszeren játszott dallam kötelező jellegű megfeleltetésére.

⁴⁶ JUHÁSZ Zoltán 2010/a.

⁴⁷ K. KOVÁCS László 1945, 46-47.

Szöveg és dallam kapcsolatát részletesen vizsgálja Vargyas Lajos *A magyarság népzeneje* című könyvének egy teljes fejezetében.¹ Ezen kívül Sárosi Bálint írja le a *Zenei anyanyelvünk* című kötetében.² Ezekből az írásokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy szöveg és dallam viszonya nagyban függ a műfajtól. Általában arányosan igazodnak egymáshoz, vannak azonban olyan műfajok, mint például a keserves, a sirató, illetve a pásztornóták is, ahol előtérbe kerül a szöveg és ehhez igazítva használnak már meglévő, az adott zenei közegben ismeretes dallamformulákat. Erre a pásztorság körében számos példát látunk.

Máskor azonban a dallam kerül előtérbe a szöveggel szemben. Ez általában azoknál a tánc alá játszott zenéknél jellemző, amelyek szöveges változatokban is élnek. Itt azonban a zene más funkciót tölt be: táncot kísér, szemben az előzővel, ahol énekelt szöveget kísér.

A változatképződés, variálódás a népdal másik jellegzetes velejárója, hiszen ez teszi élővé a népzene. „Az élő népzene azonban nem a merev ismétlődés, hanem éppen a sokféle változat, s a változatok nyomán újabb önálló dallamalakulatok keletkezése a jellemző.”³ (Sárosi) Vannak bizonyos dallamok, dallamtípusok, melyek tájanként számos változatban élnek. Ugyanígy léteznek szövegtípusok is, amelyek az egyes vidékeken hasonló tartalommal, különböző formákban vannak jelen. A variálódásnak több oka és lehetősége is van, ezeket szintén Vargyas Lajos vizsgálta részletesen.⁴ Ezzel kapcsolatban felmerül az a vitás kérdés, hogy vajon a változtatás tudatos formálás eredménye-e, vagy tudattalan, véletlen jelenség, melynek esetlegesen a rossz emlékezet az okozója. Mindkét lehetőségre láttunk példát.

Az általam megvizsgált dallam számos hangszeres és énekes variációja azonban sokkal inkább egy tudatos szöveg és dallamformálás eredménye lehet. Ezt az is bizonyítja, hogy a furulyás az általa énekelt és hangszeren is játszott dallamot a szöveghez igazítva, többször és következetesen hasonló módon formálja, variálja. Maga a dallam egyébként az Alföldön általánosan elterjedt *Kiszáradt a tóbúl...* című dal változata. A könnyebb érthetőség miatt a dallam díszítés nélküli,

énekelt változatait is lejegyeztem, melyet itt a szöveg közben helyeztem el. Ugyanennek hangszeres változatai a példatárban találhatók (példatár 1, 2, 3, 4, 5).

1. „Búra termett idő...”

Szim András, Kömörő.

A
Bú - ra ter - mett i - dő, köd - ne - ve - lő szel - lő

B
Bú - ra ter - mett ne - künk ez az egy esz - ten - dő

C
Bú - ra ter - mett ne - künk a kö - mö - re - i ha - tár

D
So - ha ne száll - jon rá szé - pen szó - ló ma - dár

Cv
Szé - pen szó - ló ma - dár csak azt fűj - do - gál - ja

Dv
Hogy sem - mi ne te - rem - jen a szat - má - ri ha - tár - ba

2. Hallottatok híret...

rubato

Szim András, Kömörő.

A

Hal - lot - tá - tok hí - rét Be - reg vár - me - gyé - nek

"D"

Hát an - nak a hí - res mun - ká - csi bőr - tön - nek

Cv

De nem csak úgy hal - lot - tam, szen - ved - tem is ben - ne

D

Ver - je meg az Is - ten, a - ki te - rem - tet - te.

3. Jöttömbe, jártomba...

rubato

Szim András, Kömörő.

I.

A

Jöt - tőm - be jár - tam - ba' ta - lál - tam egy csár - dá - ra

C1

Lel - kem csap - lá - ros - né pi - tyo - rog ma - gá - ba

C

Lel - kem csap - lá - ros - né pi - tyo - rog az aj - tó - ba

D

Na - gyon sok a - dós - ság van a nya - ká - ba

II.

Lel - kem csap - lá - ros - né nyisd ki az aj - tó - dat

Had i - gyam meg a pár li - ter bo - ro - mat

De nem nyi - tom nem nyitom nem is - mer - lek ki vagy

Hal - lot - tad - e hí - rét a kun - sá - gi csi - kós - nak

III.

Hal - lo - tam hí - re - det az e - cse - di puszt - tán

Te - re - led a mé - nest hol - das pej pa - ri - pán

Rét - ol - dal rét - ol - dal rét - ol - da - li gu - lyám

Gye - re bé ga - lam - bom szeny - nyes in - gem ga - tyám

Az első lejegyzett dallam (1.) szövegét tekintve az egyik alapvető pásztortémát használja, tartalmában a pásztor környezetére utal. A többi változatnál más tartalommal, más szövegformulákkal is megjelenik ugyanez a dallam, vagy a dallam valamely közeli rokona. Szerkezetét tekintve a legáltalánosabb alapformát láthatjuk, 4 sor + utolsó 2 sor variált ismétlése. Sorszerkezete ABCD forma, az ismétlés $C_v D_v$. Régi stílusú ereszkedő dallam. Vargyas a következőt írja erről a formáról:

„Leggyakoribb mégis az ismétlés nélküli, négy különböző zenei gondolatot egymás mellé helyező ABCD forma, legtöbbször ereszkedő dallamfelépítéssel... Az ilyen dalok nagyon közel állnak a kvintváltó, négyféle kadenciával szerkesztett dalokhoz, fokozatos ereszkedésük egészen hasonló.”⁵

További elemzésből az derül ki, hogy valószínűleg kvintváltó szerkezetek fokozatos elváltozásából keletkeztek. Ugyanezt az elgondolást már Bartók is lehetségesnek tartotta, le is jegyezte ezt *A magyar népdal* című írásában.⁶

A szótagszámot tekintve már kilép a szabályos 12-es izometrikus típusból, a harmadik sor, majd a negyedik ismétlődő sor szótagszámbővülésének köszönhetően. (Bartók ezt azonban még nem tartotta heterometriának, az alap ritmus néhány hangjának aprózódása gyakran előfordult.)

A szótagszámnak jelentős szerepe van a népdaltípusok meghatározásában, ugyanis vannak olyan kötött sor- és strófaszerkezetű dalok, melyeket azonos szótagszám esetén egy típusba sorolunk. De éppen a parlando és rubato jellegű daloknál már oldódik ez a merevség a rengeteg szövegvariánsnak köszönhetően. Itt tehát nem okoz problémát az augmentálódás, vagy a diminuálódás. Sokkal inkább jellemző, hogy van egy zenei alapmotívum, mely különböző szótagszámú változatokban variálódik.

A következő lejegyzett dallam (2.) rabnóta szövegtípussal szerepel. A felvételen külön dalként hangzik el; de az előző típus közeli rokona.

Első és utolsó soruk megegyezik. A második dallam azonban sorszerkezetét tekintve eltér az alapformától. Hiányzik ugyanis az alapváltozat második, azaz B sora, helyette az A sort rögtön a D sor követi. Így a dallam két sorosnak tűnik. Eszerint a sorszerkezet A”D”CD. Szabályos négysoros formának látszik, mégis a D sor mindkétszer lezárja az előző sorral együtt kétsorosnak is tekinthető zenei egységet. Ilyen módon tehát visszakövetkeztethetünk egy kétsoros periódusos formára is. Vargyasnál a következő megjegyzést találtam ehhez kapcsolódóan: „A zárt felépítés kedvelése magyarázza, hogy oly sokszor igyekeznek ABCD- szerkezet helyett valami ismétléssel kialakított formát adni a dalnak.”⁷

Ehhez hasonló – szintén ugyanettől az adatközlőtől lejegyzett – harmadik dallamváltozat is (3.). Itt a második és harmadik versszak nagyjából a szabályos szerkezetet követi. Az elsőnél azonban ugyanez a kétsorosságra való törekvés érződik. Itt is a B sor hiányzik, de az előzőtől eltérően itt nem a D-vel helyettesíti, hanem egy úgymond „vegyes” sorral, melynek első fele a C sor elejével megegyezik, második fele pedig a D sor lezáró motívumával azonos. Ebből szintén kétsorosságra lehet következtetni. Ezen a példán jól érzékelhető, hogy az előadó itt már nem csak a meglévő sorokat variálja, hanem a sorszerkezetet is megtöri, tehát az adott stíluskereten belül az egyes motívumokat szabadon, önállóan használja, váltogatja, ezzel teljesen áttörve a merev határokat. Ugyanez létezik hangszeres változatban is, ebből látszik, hogy nem véletlenszerű, vagy rontott formáról van szó. Bár a variálás eleve improvizatív jellegű, vannak következetesen visszatérő motívumok, az előadó elgondolása szerint rendezve és a szöveghez igazodva. Ugyanez a szerkesztés az első sorpár lezárásával megfigyelhető a Czirják Mihálytól lejegyzett hangszeres változatban is (példatár 3). Ez a változat is kétsorosnak látszik, az első sora pedig egy teljes ütemmel bővül.

Szim András egyébként ezeket a dallamváltozatokat egymás után, folytatólagosan is játszotta, úgymond a két típust egybe szerkesztette. A szövegtípusokat is kombinálta egymással: néhol pásztornóta

szöveget énekelt, máskor a betyárnóta változatot, vagy éppen saját szövegvariánst.

Erre a jelenségre Sárosi Bálint is felhívta a figyelmet:

„A versszakok töredékszerűen, laza összefüggésekben követik egymást – ahogy éppen az énekes hangulata és emlékezete diktálja... A dallammal talán még önkényesebben bánt az idős pásztor, aki látszólag még a dallamhangok azonosságára sem ügyel: nyugodtan cserélgeti azokat (biztosan érezve mit mivel lehet helyettesíteni).”⁸

A pásztor műfaj általános jellemvonásának tekinthető tehát ez a szabad szerkesztésmód mind a szöveg, mind pedig a dallammotívumok szabad használatát beleértve.

A szövegeket tekintve azt is megfigyeltük több pásztorfurulyásnál, énekesnél, hogy nem csak meglévő szövegtípusokat énekeltek az adott dallamra, hanem teljesen új szövegeket is alkottak ők maguk, saját történetük, emlékeik megfogalmazásával. (Volt ilyen nótája a tereskei Pál Pista bácsinak is, de hasonlóan alkot. Árvai Sándor hortobágyi pásztor is.) Teljesen egyéni tartalmú szövegeket hoznak létre, hasonló módon, mint ahogy azt a gyimesiek a keserves szövegekben teszik. Vargyas Lajos a következőt írja erről:

„A székely, gyimesi keserves tulajdonképpen bármiféle szomorú tartalmú lírai dal lehet; bármikor énekelhető is. Megkülönböztetett szerepe van azonban a gyimesieknél annyiban, hogy kinek-kinek van „saját keservese”, amit különlegesen szeret, s amit személyéhez kapcsol a közösség, s ezért temetésén el is éneklük, vagy a zenészek eljátsszák. Nagyobb részük ötfokú, régi stílusú, parlando- rubato előadásmódú dallam. De ez már talán nem is a dallam- szöveg kapcsolat esete, mint inkább a sajátos funkcióé. Azonban egy- egy énekes „saját keservese” az ő számára már elválaszthatatlanul összeforrt dallamával.”⁹

Nagyon szép példája ennek Sitku Ignác *Szegény legény vagyok* című dallama (4.). Szerkezetét, típusát tekintve nagyívű ereszkedő pentaton dallam, melynek szövegét és dallamát is saját művének tekintette a furulyás.

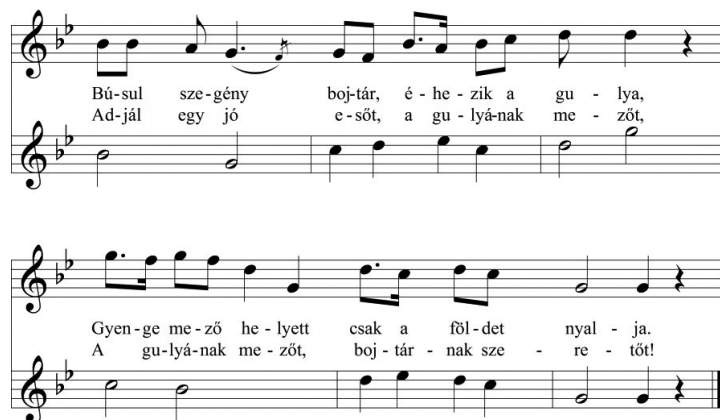
A szöveget tekintve lehet saját szerzemény, mint ahogy erre az előzőekben több példát is láttunk. A dallamot tekintve azonban nem egyértelmű ez az állítás. Bár ebben a formában nem hallottuk mástól ezt a nótát, mégis hasonlóságot mutat a vidék egyik jellegzetes, általánosan ismert dalával (*Fekete gyűrűfa sátor*). A két kottát összehasonlítás céljából helyeztem egymás alá. Az eltérő szótagszám és előadásmód ellenére a két dallam szoros kapcsolatát érezzük a sorok hasonló ívei és a közös AABC forma miatt.

4. Szegény legény vagyok...

(Alatta a „Fekete gyűrűfa sátor” dallama)

Sitku Ignác, Pócspetri,

Vargyas Lajos is írt hasonló tapasztalatokat,¹⁰ ott azonban tudatos változtatásról van szó. Az egyik példában egy ismert rubato-hallgató dallamot játszik el a primás a sorszerkezetet átalakítva, csárdás tempóban. A másik esetben pedig három ismert dal részleteiből hoznak létre különböző keverék-formákat (kontamináció).

Sitku Ignác esetében én nem gondolom, hogy erről van szó. Ő nem tudatosan szerkesztette a dallamot, hanem inkább azt tartom elképzelhetőnek, hogy a vidék jellegzetes zenei motívumai, stílusjegyei olyan élénken éltek a fejében, hogy ezek álltak össze egy bizonyos séma szerint rendezett dallammá. Tehát már meglévő elemekből alakulhatott ki ez is, de nem tudatosan.

Még két dallampéldát emelnék ki (*példatár 6, 7*), amelyek már nem a pásztornóta műfajt képviselik - egy csárdás és egy friss táncdallamot. De itt is a szabad dallamhasználatot vélem felfedezni. A *magyar csárdás* című dallam (*példatár 6*) második fele megegyezik a *Megöltek egy legényt* című (*példatár 7*) dallam harmadik, negyedik sorával. Az első két sor eredetét még nem fedeztem fel, de többször ugyanúgy előfordul ez a dallam, vagy variált formája. Ez a szerkesztés hasonlatos lehet Vargyas kontamináció példájához. Ez azonban csak feltételezés.

Összefoglalva tehát az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a pásztorság dallam és szövegalkotása teljesen egyéni műfajnak tekinthető. Sokkal szabadabban, bátrabban használják a meglévő dallamformákat, sémákat, mint az átlag parasztság. A dallamot tulajdonképp „nyersanyagként” tekintik, egy bizonyos laza kereten belül folyamatosan változtatják, alakítják, variálják azt, az éppen aktuális szöveghez illesztve és hangulatuknak megfelelően. Új szövegeket maguk is alkotnak, általuk szerkesztett teljesen önálló dallamra azonban nem találtam példát. Különlegesen szabadon variáló stílusuk azonban így is kiemelkedően gazdaggá teszi sajátos zenei világukat, a pásztornóták világát.

HIVATKOZÁSOK

- BARTÓK Béla, *A magyar népdal* = Bartók Béla összegyűjtött írásai I. Zeneműkiadó, Budapest, 1924.
- SÁROSI Bálint, *Zenei anyanyelvünk*, Jelenlévő múlt sorozat, Planétás, Budapest, 2003.
- VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje*, Jelenlévő múlt sorozat, Planétás, Budapest, 2002.

PÉLDATÁR

1.

Lóra csikós (a)

rubato Sitku Ignác, Pócspetri

2.

Lóra csikós (b)

Sitku Ignác, Pócspetri

3.

Búra termett idő

rubato Czirják Mihály, Napkor

4.

Búra termett idő

rubato Szim András, Kőmörő

5.

Jöttömbe jártamba

rubato Szim András, Kömörő

6.

Magyar csárdás

Sitku Ignác, Pócspetri

7.

Megöltek egy legényt

Sitku Ignác, Pócspetri

JEGYZETEK

- ¹ VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje = Szöveg és dallam viszonya*, 2002.
- ² SÁROSI Bálint, *Zenei anyanyelvünk*, 2003.
- ³ SÁROSI Bálint, *Zenei anyanyelvünk*, 2003, 86 o.
- ⁴ VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje = Variálás*
- ⁵ VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje = Forma*, 2002, 109.
- ⁶ BARTÓK Béla, *A magyar népdal*. in: Bartók Béla összegyűjtött írásai I. Zeneműkiadó. Budapest 1924.
- ⁷ VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje*, 2002, 217.
- ⁸ SÁROSI Bálint, *Zenei anyanyelvünk*, 2003, 112.
- ⁹ VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje*, 2002, 139.
- ¹⁰ VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje*, 2002, 217–218.

G. SZABÓ ZOLTÁN

népzeneész, népzenekutató

PÁSZTOROK – DUDÁK – PÁSZTORMŰVÉSZET

Egy társadalmi csoport művészeti öröksége
a 20-21. században

„Magyar ember pásztornak s marhatenyésztőnek született. Nincs nemzet a világon, mely marhája iránt oly gondot és szeretetet tanúsítana, mint ő [...], ha Magyarország német tájain bukkan is az ember egy-egy gulyára, bizonyos lehet a felől, hogy legalább a gulyás tősgyökeres magyar.” (Ditz H. 1869: 222).

PÁSZTORTÁRSADALOM

Ezek a sorok a bajor szerző könyvének német eredetijében is olvashatók, s csak megerősítették a magyar pásztorokról már jóval előbb, a 17–18. században kiformalódó nyugati vélekedést. Angol és német utazók, majd Lenau, Csaplovics és más 19. századi szerzők műveiben Magyarország a pusztá, csárda, csikós, gulyás, betyár hazájaként jelenik meg, s ez az országgép máig sem foszlott szét. A romantika százada erősen felnagyította a magyar pásztorok jelentőségét, hiszen a pásztorok a magyar társadalomnak olyan jellegzetes csoportját alkotják, amely több, mint foglalkozási csoport. Szociális, kulturális, mentális tekintetben is karakteresen elkülönülő, saját arculatú részét képezték a magyar társadalomnak. Gróf Zichy István a 20. század közepén írott naplójában így mutatja be a bugaci pásztorokat, ahol 1908–1909 táján vendégeskedett.

Ha messzebbre mentem festeni, vagy egy cserényhez hívtak meg éjszakára, akkor kocsit kértem Miska bácsitól. Ez utóbbi esetben azért is, mert bort és szivart vittem velem. Az ilyen éjszakai meghívásokat nagyon szerettem. Már a formája is kedves volt. „Jöjjön ki estére, majd meghálhat a Sándor fiam tetves subájában”, mondta Zubornyák bácsi. De persze a suba tetves, soha sem volt, mert a bugaci pásztorok nem túrték meg az ilyen lakókat. A cserény, a pásztorok nyári táborozóhelye, négy deszka (régebben fonott) falból állt, amelyeken belül tüzeltek és főztek a pásztorok. A cserény egyik oldalán keskeny félfedél volt, amely alatt a ládákat tartották. Előtte az „ágasfa” állt. Egy közepes nagyságú megcsontított ágú fa, amelynek ágai és törzse le voltak hántva. Ha kérdeztem, hogy ez a fa mire való, úgy azt felelték, hogy „ez a cserény címere”, de egyes öregebbek azt beszélték, hogy régen, amikor még húst szárítottak, a húsdarabokat ennek ágaira aggatták. Nappal csak a főzéssel és a cserény őrzésével megbízott „lakó” és a nagy cserényőrző kutyák voltak ott találhatóak, de mikor este a gulyát behajtották, a cserényőrző kutyák kinn, a gulya körül helyezkedtek el. Benn a cserénynél most már a pásztorok terelőkutyáinak volt csak helye. Boromat és szivarjaimat szívesen vették, de ha a számadónak volt saját bora, nekem abból kellett innom, és nekem csak az ő szüzdohányából volt szabad pipálnom. A vacsora többnyire lebbencsleves féle volt, nagynéha a kitűnő fordított kása, húst náluk csak kivételesen ettem. Mikor a vacsora a kondérban fogyni kezdett, a számadó egy kis marék homokot kapott föl és azt belédobta az ételbe azért, hogy elég maradjon a terelőkutyáknak. „Azoknak ugyanaz a koszt jár mint a pásztoroknak, mert ugyanazt a munkát végzik, csakhogy vizet nem húznak.” Egy ilyen gulya itatásához szükséges víznek felhúzása volt a pásztoroknak egyedüli – de kiadós – testi munkája.(...)

Közben távoli kocsizörgés hallatszott. A számadó odaszólt a kisbojtárnak: nézze ki, hogy „mi jár odakinn a pusztán?” mert

a gulya már nagyrészt lábon volt és így nem lehetett jól kilátni. A gyerek kiszalad, visszajön és azt mondja: „Valami paraszt!” Közben én is kinéztem és láttam, hogy egy jómódú kecskeméti gazda jön, könnyű szekeren, jó pár lovával. De hát a pásztornál nincs gőgösebb arisztokrata, és ő mélyen lenéz mindenkit, aki testi munkával foglalkozik. Egyszer a pusztaháznál lába kelt egy kaszának. A lopással azt a csikósbojtárt gyanúsították, aki kancákkal szokott a ménéhez bejárni. Mikor a bojtár megint bejött, a kocsisok – akik a méneket ápolták – előttem említették neki, némi célzatossággal, a kaszalopást. Mire a bojtár mély lenézéssel jegyezte meg: „Nem tudom ki lehetett, de én ugyan a kezembe se vennék ilyen embernyúzó szerszámot.” Ők a testi munkát – persze a víz húzás kivételével – általam lealacsonyítónak tartották, másrészt egyes pásztorcsaládok átöröklött előkelőségét is elismerték. Egyszer egy kecskeméti orvos társaságában voltam valamelyik cserénynél. A számadónak csupa egészen fiatal bojtárja volt. „No, és öregbojtárja nincsen?” kérdezte az orvos. „De már van” mondta a számadó, miközben egy tejfelesképű legényre mutatott. „Hát már odajutottak, hogy ilyen gyereket kell öregbojtárnak fogadniuk?” De nem úgy van ám az tekintetes uram” – mondta a számadó – mert ez Sáfár gyerek. És a Sáfárt úgy mondta, mintha egy uralkodócsalád nevét mondaná.

Pásztor szavunk a 12. századtól adatolható, de *lovász*, *kanász*, *juhász*, *csordás* szavunk is megjelenik már a középkorban. A 15. században feltűnt a *bács* és a *csobán* szavunk is. Mindkettő az erdélyi magyar nyelv román eredetű kölcsönszava. A foglalkozási terminológia alaprétege tehát már a középkorban kialakult.

A 18. század végén a „pásztorrend” lélekszáma országosan megközelíthette a 100 ezres nagyságrendet (Paládi-Kovács Attila 1993b: 62). A pásztorok asszonyait, népes családjait figyelembe véve ez a társadalmi réteg akkor közel félmillió tömeget tett ki.

A pásztorság a társadalom legmozgékonyabb, helyét folyton változtató eleme volt.

A pásztortársadalom belső tagozódása koronként és térségenként eltérő módon, s nem egyetlen rendezőelv szerint alakult. Ezek egyike a foglalkozási, mondhatnánk „szakmák” szerinti rangsor. Az Alföldre érvényesek elsősorban Györffy István (é. n.: 87) sorai: *„Tekintély dolgában első helyen áll a vagyont jelentő marha őrzője, a gulyás, s csak utána következik a csikós. A juhász jóval tekintélyesebb, mint a disznót őrző kanász vagy kondás. A szilaj vagy félszilaj nyáj őrzője is többet számít, mint a kezes nyáj pásztora, a csordás és csűrhis”*.

A Dunántúlon a pásztori foglalkozások létszamaránya és hierarchiája másképpen alakult. Somogyban „a kanász volt a legbetyárabb pásztor”. Ott a juhászokat „nem állhatták a kanászok, sem pedig a gulyások”. A juhászok a kanászokat *bókásoknak* nevezték, mert a disznókban sok a bolha. A kanászok viszont *zsírosoknak* nevezték a juhászokat (Takáts Gy. 1986: 45, 97). Egykor a kanászok a Bakonyban is a pásztorok „elejének” számítottak, de a 20. században a juhászok vették át a helyüket. Miközben a többi pásztor elszegényedett, a juhászok közül sokan meggazdagodtak. Illyés Gyula juhász nagyapja szintén a juhászokat tette a rangsor elejére, de nem a vagyon, hanem a munkavégzés eltéréseit említette indoklásul (Vajkai A. 1959: 47; Illyés Gy. 1937: 70–71). Fejér, Tolna, Komárom megyében a merinó fajtával szaporodtak el a német és cseh, valamint morva eredetű birkások. Köztük sok volt a bérlő, árendás juhász, akikre a hagyományos pásztori foglalkozások folytatói ellenérzésekkel tekintettek. A pásztorok között a vezetést és a munkakört tekintve bizonyos *munkaszervezet* alakult ki, ami szinte katonai függelmet jelentett. Egy-egy mezőváros, nagyközség vagy uradalom nyájainak pásztorlásáért felelős személy volt a *számadó*. Nagyobb alföldi „gazdaságoknál” tucatnyi pásztor szolgált a keze alatt. A bojtárok létszáma az állatok, nyájak számához igazodott. Debrecenben és a Hortobágyon egy-egy csikósbojtár legfeljebb 200 lovat, a gulyásbojtár maximum 300 *tőke*marhát őrizhetett. Közösén étkeztek, végezték az itatás és víz húzás nehéz

munkáját. Kecskemét, Szeged és a kiskun városok legelőin minden pásztortanyához tartozott *tanyás* vagy *lakos*, aki a tüzet táplálta, napjában legalább kétszer főzött. A pásztorok ételmezéséhez szükséges mértékig tejet fejt, túrót, tarhót (joghurtot) készített, őrizte és rendszerben tartotta a *cserényt*, s az egész pásztortanyát (Madarassy L. 1912: 22; Nagy Czirok L. 1959: 41). Hasonló munkakör volt a Hortobágyon és környezetében a *talyigásé*, aki a *vasalónak* nevezett építmény szabad tűzhelyén főzött társaira. Ő járt a városba élelemért, amelyet lovas pásztortaligán szállított ki a pusztára (Ecsedi I. 1914: 118–119). Nagyobb legeltető pásztorszervezetek esetében ezt a munkakört nem valami fiatal bojtár, hanem tapasztalt, meglett férfi látta el. A pásztori foglalkozás apáról fiúra szállt, ennél fogva egyes családok minden felmenője, amíg csak az emlékezet elért, pásztor volt. Ezeket a nevezetes pásztordinasztiákat – családi, rokoni kapcsolataik révén is – fél megyényi területen ismerték. Köztük az összetartás szokatlanul erős volt. Tiszacsegén a pásztor többnyire pásztorcsaládba házasodott, sőt még arra is vigyáztak, hogy a gulyás a gulyáshoz, a juhász a juháshoz adja a leányát. Egymás között házasodtak a bakonyi pásztorok, meg a somogyi kanászok is. Parasztlányt a kanász nem vett feleségül, legfeljebb másféle pásztornak vagy béresnek a lányát. Ha kivételesen mégis előfordult, hogy a kanász *pógárlányt* vett el, földet akkor sem fogadott el hozományba. Hiába unszolta az apósa, neki csak pénz kellett, meg a pásztorelet. Lenézték a földtúrast és a vagyongyűjtést (Vajkai A. 1959: 47; Takáts Gy. 1986: 34, 58).

PÁSZTORMŰVÉSZET

Mindenek előtt érdemes tisztázni, hogy létezhet-e egy társadalmi csoportnak önálló művészeti tevékenysége, különösen akkor, ha ez a csoport a népművészetben, egy igen tágra értelmezett művészeti tevékenységen belül értelmezhető? Többen kétségbe vonják, önálló létezését, mert úgy vélik, hogy ez csak a 19. század utolsó harmadában

tapasztalható közérdeklődésnek köszönhető. A kétkedők figyelmen kívül hagyják azt a megkérdőjelezhetetlen tény, hogy e társadalmi csoport bizonyíthatóan ezer éve már, különböző formában ugyan, önálló gazdasági tevékenységet folytat a Kárpát-medencében. Időről-időre felbukkannak olyan kulturális jelenségek, amelyek pontosan az ellenkezőjét bizonyítják. Gondoljunk a hajdútáncok, az ungarescák európai megkérdőjelezhetetlen sikerére, vagy például a gyöngyösi pásztormisék (1767) Zrumek György orgonistának tulajdonított dallam-anyagára, az ott olvasható utasításra, hogy a karácsonyi misét dudással kell előadni, aki hangszerével kétszer elhibázza a dallam indítását és csak harmadszorra muzsikálja a karácsonyi éneket. (Rajeczky 1976: 224) Mivel a karácsony misztériumában az európai zsidó-keresztény kultúrkörben a pásztoroknak elsődleges feladatuk volt, így nehezen bizonyítható, hogy a karácsonyi misén nem pásztorok muzsikáltak.

A pásztorművészet kifejezést Herman Ottó 1892-ban kezdi el használni, az utána jövő kutatónemzedékek átveszik a fogalmat, majd természetessé válik a használata.

Véleményem szerint akkor beszélhetünk önálló művészeti tevékenységről, ha mindennapok és ünnepek tárgykultúrája, a különböző folklórműfajok (népdal, népzene, néptánc, mese, szokások, hiedelemrendszer) önálló, sajátos jegyeket hordoznak, ugyanakkor ezer szállal kötődnek az adott terület közkultúrájához.

A TÁRGYKÉSZÍTÉS-TECHNIKAI ÉS TÁJI SAJÁTOSSÁGAI

A legkorábbi ismert tárgyak ékrovásos, vésett technikával készültek és a mértanias díszítmények jellemzik. Ilyen tárgyak esetében a területi sajátosságok nem mutathatók ki, mivel a Nyugat-Dunántúltól a Gyimesi-szorosig mindenhol megtalálható volt (pl.: rováspálcák, szarumunkák, mángorlók stb.).

A dunántúli pásztorkultúra 19. századi virágzásának egyik egyedi jelensége a karcolással díszített felületek megjelenése, amelyet a spa-

nyolozással, vagyis viaszberakással tettek színessé. Ez a technika maig megfejtethetetlen feladatot ad kutatóknak. A domború faragás is itt vált általánossá és egyedurú.

Korai darabok geometrikus ékrovásos díszítését, rozettáit a növényi ornamentika, a kifinomult részletes ember és állatábrázolások váltják fel. 1830 után karcolt spanyolozott felületek színesedése figyelhető meg. A pásztorok, betyárok, ábrázolása is itt válik általánossá és 1849 után a hazafias szimbólumok (címer, nemzeti színek, zászlók, történelmi alakok, huszárok) is a tárgyak felületére kerülnek (Erről bővebben az interneten is megtalálható kiállításban olvashatnak. www.neprajz.hu/48

A fém-, szaru-, és csontberakás az Alföldön vált általánossá és a rühzsirtartók esetében utánozhatatlanná. Itt vált kiemelkedővé a szaru és bőrmunkák széleskörű alkalmazása, ami a mai napig megfigyelhető és tanulmányozható, különösen az ostorok, sallangok, pásztorkésztségek esetében. A fából készült tárgyakat egy speciális berakásos technikával (fém, szaru, csont) egyedien díszítették, amely csak az alföldi pásztorkultúra sajátossága. A kürtök, ivókürtök, kialakítása, díszítése különösen Szabolcs-, Bereg-, Zemplén-, Ung- és Ugocsa megyékre jellemző és egyedi jegyeket hordoznak.

A féंबरakások sokrétű alkalmazása (ostornyelek, botok, hangszerek, duda stb.) általánosan ismert volt, de főként a felvidéken vált elsődlegessé, mint ahogy a rézverettel való díszítés, vagy a rézlemez-vel való berakás, a poncolás is. A területre jellemző még a domború faragások sokrétű alkalmazása és az ivócsanakok változatos kiképzése. A szakrális témák sokrétű megjelenítése szintén a felvidéki pásztorkultúra sajátossága, mint ahogy a bútorok, áttört kazetták, padtámlák, készítése is.

Mindezek a technikák a hangszerek a dudák, furulyák elkészítésénél töményen figyelhető meg, szinte már iparművészeti precizitással elkészítve. (G. Szabó 2004)

Az előzőekben tárgyalt területek tárgykultúrájához viszonyítva az erdélyi pásztorok tárgykészítő kultúrája kisebb mértékben önálló

karakterű. A tárgyak kevésbé díszítettek, általánosan vésett díszítések jellemzik, amelyek a kalotaszegi, és a székelyföldi területeken figyelhető meg karakterisztikusan. A csanakok, guzsalytalpak, mángorlók, sulykolók példázzák legjobban az előbbieket. Kiemelkednek még a mezősegi területek pásztorbotjai és a gyimesi kéregedények, sótar-tók, szép kiképzései. A hangszerek esetében a furulyafélék sokrétű és egyedi kiképzésű (kónuszosan szűkülő furattal) típusai teszik változatossá az aerofon multikulturális népzene-t. A Kárpátok vlach-román-rutén-szlovák pásztorainak eszközkészlete a transhumansz pásztor-kodás sajátos jegyeit viseli és tanúsítja.

Ha a pásztorok használati eszközeit vizsgáljuk, akkor rögtön szembeötlő sajátos tárgyakkal találkozunk. A terelés és őrzés eszközei közül a különböző bottípusok (pásztorbot, juhászkampó, csikósbot, gulyásbot, láncosbot, betyárbot, fejesbot, vagy gombosfejű bot stb.) rendkívüli változatosságot mutatnak, és rögtön utalnak a pásztorren-den belül elfoglalt társadalmi szerepre is.

Az olyan speciális eszközök, mint a karikás ostor, kanászbalta ka-násztűlők, pánya, rühzsírtartók, rováspálcák, kolompok, vagy csengők, vagy az ivótűlkök, ivócsanakok, ivópoharak, a táplálkozás speciális esz-közei (sótartó, bicskatok, fakanál, favilla stb.), a különféle pásztorkész-ségek, tükrösök, bőrtárgyak, (erszény, bicskatok, ostor, tarisznya, kobak-tök víztartók, gyufatartók, vagy éppen a gatyamadzaghúzóok rögtön a földrajzi elhelyezkedésre, a pásztorok lokális területhasználatára is utalnak.

Hasonló következtetésekre jutunk, ha a pásztorok által használt hangszereket vizsgáljuk meg részletesebben.

Az aerofon hangszerek közül mindjárt a peremfúvós furulyafélék között találunk egyedi táji sajátosságokat. Ilyen speciális furulya a du-nántúli pásztorok hosszúfurulyája, annak két alapvető típusa (három illetve öt lyukkal ellátott, különböző szélhasítóval megszólaltatott) egyedi instrumentum. A hangszer hossza a közönséges hatlyukú fu-ruelyának két-háromszorosa: 70–110 cm.

Herman Ottó a pásztoroktól jegyzetelt leírása szerint a hosszú furulya két és fél sukk hosszú és még négy ujj. Beosztása: alulról fél sukkra van a legalsó hangképző nyílás, egy sukkra a legfelső; az 1. és 2. hangképző nyílás között két ujj, a 3. és 4., 4. és 5. között egy-egy hüvelykvastagság a hangköz. Ami a lyukakra eső fél sukkból ezután megmarad, annyi a 2. és 3. lyuk közötti távolság. Félholdhoz hasonló szélhasító nyílása („hódja”) a furulya felső végétől egy mutatóujj vas-tagságnyira van. A hosszú furulya testét, hosszúsága miatt, néha három darabból, csapszerkezettel állítják össze.

Jellegzetes háromlyukas változatai is ismertek, de a kutatás ennél a változatnál még korántsem mondható lezártnak.

A hangszeren megmaradt speciális játékmód, a garatban képzett kísérőhang nagyon távoli hangszerekkel, mint például a baskírok kurájával mutat egyértelmű rokonságot. A furulyafélék hatlyukú vál-tozatainál is találunk egyedi típusokat más területeken, így a Felföl-dön és Erdélyben egyaránt, de ezekkel most nem kívánunk részlete-sebben foglalkozni.

A másik aerofon hangszertípus, a rácsapós nyelvsípokkal megszólaltatott dudák szinte kizárólagosan a pásztorok kezén maradtak fenn a Kárpát-medencében. Tudjuk, hogy a hangszer milyen jelentős kul-túrtörténeti sajátosságokkal rendelkezik Európában, így kutatását ki-emelten fontosnak tartjuk.

A tanulmány következő részében részletesen ezzel kívánunk fog-lalkozni.

A pásztorokhoz nem nagyszámú, de nagyon jól körülhatárolható népdalcsoport fűződik, mely leginkább a betyárnótákkal tart rokon-ságot. (Dudanóta) A pásztorok a 19. században valamelyest kedve-zőbb életkörülmények között éltek, mint a parasztok vagy éppen az uradalmi cselédek. Ezért sok esetben hősként jelentek meg a falvak és majorok lakói előtt, akik a róluk szóló nótákat szívesen átvették és dalolták. Fordítva ez már kevésbé mondható el, mert a pásztorokhoz – elzárt helyzetük miatt is – az újabb dalok, különösen a műdalok nem,

vagy csak ritkán szivárogtak el, ezért dalkincsük, szövegét és dallamát tekintve is, sokkal archaikusabb.

Megállapíthatjuk, hogy a Bartók-Kodály által a népdalok esetében felvázolt táji különbségek (Dunántúl, Alföld, Felföld, Erdély-Moldva) a pásztorművészet esetében teljes azonosságot mutatnak, így a további bizonyításokat nem tartjuk szükségesnek.

A DUDA

Mivel a hangszer szinte kizárólagosan a pásztorok kezén marad meg, így egy kicsit részletesebben kívánunk e hangszerrel foglalkozni.

Az Európában előforduló, tömlővel ellátott dudákat a megszólaltatáshoz használt sípok (szimpla vagy dupla nád), a sípszárak száma, formája, a bordósípok száma alapján Sachs nyomán Baines három csoportba osztotta: a nyugat-, kelet- és dél-európai hangszerekre. Ez a tipológia idejétmúltnak tekinthető, mivel a Kárpát-medencében élő népek egy európai viszonylatban is egyedülálló kettőssípszárral rendelkező önálló dudatípus-családot alkotnak.

A KÁRPÁT-MEDENCEI DUDATÍPUSOK

A dudák tipológiáját a dudafejbe illeszkedő, minden esetben elkülönített dallam- és kontrasípból álló kettős sípszárak formája, felépítése, valamint az egyes sípszárakon megszólaltatható jellegzetes zenei hangok (oktávhang, a bolhalyuk, az alaphangnyílás[ok], kvarthangzás) alapján elkülöníthető csoportosításban mutatjuk be.

Az alkatrészek többsége funkciója és formai jegyei alapján minden típusnál hasonló: az itteni dudások egy basszussípszárát használtak, a levegőoszlopot speciálisan tömlőre nyúzott, timsósan kikészített állatbőrbe szorították fúvóka vagy – egyes típusoknál – fújtató segit-

ségével. Ilyen dudákat Európában – néhány dél-franciaországi darabtól eltekintve – csak ezeken a területeken találunk.

A számtalan hasonlóság ellenére etnikai sajátosságok is kimutathatók az egyes típusok között.

1. 1. A gajde

A Maros menti szerbek, a bácskai bunyevácok és szerbek, a mohácsi és falusi sokácok, a baranyai – Pécestől délre élő – bosnyákok, a Dráva menti sokácok, a Budapest környéki rácok (horvátok) és szerbek a *gajde* nevű hangszert használták.

A duda sípszárában – két különálló furatban – két nád- vagy bodzasíp található. Az ötlükű dallamsípszáron a dūr hangsor hat fokát szóltatták meg. A fonográffelvételek (Bartók 2058-2061-es hengerek) és a még élő dudások játéka tanúsítják, hogy a virtuózabb játékosok a hetedik fokot is meg tudták szólaltatni a dudálás közben végzett rezgésszerű testmozgás segítségével, amely egyedi hangzást is eredményezett. A másik – a dallamsíp furatával párhuzamosan futó furatba helyezett – síp a jellegzetes fatülök (*rog*) segítségével erősíti fel a hangszer tonika és alsó kvart hangjait, amely a dallam kontrakísérétét szolgáltatja. A hangszert háromféle méretezéssel is készítették. A legmagasabb alaphangú dudák *f'*, *fisz'*, *g'* alaphangúak voltak. Hasonló méretű és alaphangú dudákat Szerbia más területein, illetve Horvátország egyes vidékein, főként Szlavóniában, illetve a Száva folyó mentén – szerbek és horvátok által egyaránt lakott területeken is használtak.

A második csoportba azok a hangszerek tartoznak, ahol az alaphangok az előző csoporthoz viszonyítva mélyebbek (*d'*, *esz'*, *e'*), így a sípszárak is hosszabbak.

A Bánátban és a Vajdaságban ennek a típusnak olyan változata is megtalálható, amely méreteiben jóval nagyobb: a sípszár alaphangja *g'* körüli, és a *rog* (tülök) mérete is a duplája a korábban említett típusoknak. Ezt a hangszert a Bácskában, Bánátban élő szerbek, valamint a bácskai bunyevácok egyaránt fújtatóval használták. A fatülök elké-

szítésében a méretek miatt lényeges különbségek adódnak. Amíg a magasabb alaphangú hangszereknél a tülök (*rog*) egy darab fából készül, addig a közepméretű dudák esetében – így például Mohácson is – két egyforma részből állították össze ezt a nagyon fontos alkatrészt. A dallamjátszó cső furatának a végét minden esetben bedugaszolták, így a hangszerek alaphangja az oldalsó, hosszanti nyíláson szólalt meg. Csak a kontrasípszár alap- és kontrahangját erősítette fel a tülök. Egy érdekességre figyeltünk fel a korabeli fotók tanulmányozása során: játék közben a tülkök összevissza állnak. Megvizsgálva a gyűjteményben őrzött hangszereket kiderült, hogy a kontrasípszár furata a tülökben teljes lyukátmérővel folytatódott. Azonban ha a zenész a tülköt valamelyik irányba elfordította, akkor a nyílás szűkült, így a kontrahangot a zenész játék közben is tudta állítani. Ezt a megoldást csak a mohácsi hangszerek esetében fedeztük fel.

1. 2. A *dude*

A *dude* sajátossága, hogy a hengeres, ólombetétes dudafejhez favályús szerkezetű sípszár csatlakozik, amelyben három, sőt négy síp is található. Ezeknél a típusoknál a dallamcsövön a bolhalyuk minden esetben hiányzik. A nagy levegőfogyasztás miatt kizárólag fűjtatóval működtek, így a muzsikás játék mellett énekelni is tud. A hangszer alaphangja magas: *a'*, *b'*, sőt *h'*. A sípszár dallamtartománya az oktávhanggal egészül ki.

A *dude* a Dráva vonalában mindkét parton előfordul. A magyar oldalon Sellyétől Csurgóig találhatók meg ezek a hangszerek, főként a Dráva-menti horvátok lakta községekben, ahol kizárólag ezt a típust használták. A *dude* elterjedési területe Horvátország-Szlavónia északi peremvidéke, Bjelovarral mint központtal; máshol nem ezt a duda-típust használják, hanem a *gajdét*.

A *dude* sípszárjai többfélék lehetnek.

Az első változatban keményfából kialakított favályúba három, bozából vagy szilvafából kialakított sípszárcsővet illesztenek be. Az elülső kettő felületén alakítják ki a játszólýukakat, az egyik csövön

a hangsor hat foka, a másikon a tonika és az alsó kvart szólaltatható meg, a harmadik, rövidebb csövön – amelyet külön be is fúrhatnak a sípszár testébe – hátul a hangsor szeptim- vagy oktávhangja szólaltatható meg. A sípszár alul nyitott, és a kontracsőhöz egy toldalék is csatlakozik. A második fajta sípszártípus készítésekor az előzőhöz hasonló favályúba négy különálló bodza- vagy szilvafa csövet illesztenek, és ólmozással vagy faragással alul teljesen zárt rendszerűvé alakítják. Ezzel az egyes csöveken el tudják különíteni a zenei funkciókat. A dallamjátszó cső a második foktól az ötödikig szólalhatott meg, a mellette lévön a hangszer alaphangja szólt, a hosszabb hátsó csövön az alaphang kvartja, míg a rövidebb hátsó csövön az oktávhang szólt meg. A sípszár harmadik változatánál az oktávhang elmaradhat. A magyarországi részeken a fenti sípszárformának egy további változata is megtalálható. A Dráva-menti horvát községekben még napjainkban is készítenek olyan négysípos sípszárakat, amelyekhez két – egy hosszabb és egy rövidebb – furatot fúrnak a favályú hátsó részébe. Előre két csövet illesztenek be, és ugyanúgy különítik el a zenei funkciókat, mint a korábban említett típusoknál. A leghátsó hosszanti csövön hangolólyukat alakítanak ki, amelynek nagysága kisebb hegedűkulcsra emlékeztető fa- vagy műanyag kulccsal állítható. Ennél a típusnál minden esetben ólommal zárják le a sípszár alsó részét. A játékmód is jelentősen megváltozik, mivel a többi típussal ellentétben csak akkor szólal meg hang, amikor a játékos felemeli a lyukról a kezét. Ha minden hangot befog a dudás, akkor a sípszár elnémul, ellentétben a többi típussal, ahol ilyenkor is szól az alap- vagy a kontrahang.

Az ötödik sípszártípus már átvezet a következőkben tárgyalt kettőssípszárak irányába. Ennél a típusnál a sípszárba három – előre két párhuzamos, hátra egy harmadik – furatot fúrnak, a kontracsőnek hosszabbítója is van, és esetenként tülökkel erősítik fel a hangzást. A favályús sípszártípusokról összességében megállapíthatjuk, hogy nagyon távoli múltat idéző sípszárformát őriztek meg, fejlesztettek tovább, és a Kárpát-medencében található típusok között egyedülálló

archaikus hangzást képviselnek. Ezek a dudák átmenetet képeznek a magyar és a horvát nyelvterületen található dudatípusok között. A játékosok szinte kizárólag fújtatóval működtették hangszerüket, így igen gyakran saját éneküket kísérték a dudajátékkal. A hangszer változatait elszórta megtaláljuk Pozsony környékén is, ami nem meglepő, hiszen a hódoltság időszakában erre a területre jelentős horvát betelepítés zajlott, főként a Pozsony környékére.

1. 3. A dudy, vagy gajdy

A Kárpát-medence északi területein Pozsonytól Eperjesig követhető a magyarok és szlovákok formailag és hangzásában is igen hasonló hangszere. E dudák között két altípust különböztethetünk meg.

Az egyik altípusnál a kettőssípszár dallamjátszó csövének alaphangja nem szólal meg, zárt a rendszer, a hangsor a második fokkal kezdődik, és a hangszer alaphangja a másik furaton, valamint egy oktávval mélyebben – mint a többi típusnál –, a basszussípon szólal meg. A másik alapvető különbség, hogy a dallamsípszáron hiányzik a bolhalyuk. A hátul található játszólyukon gyakran nem az oktávhang, hanem csak a szeptim szólal meg. A szlovákok dudáinál igen gyakran a szarutölcsér helyett réztölcsért használtak a sípszár és a bordószár végén. A Néprajzi Múzeum Hangszergyűjteményben hét meszerien elkészített és díszített teljes hangszert találunk ebből a típusból (ltsz.: 16803, 16804, 33816, 34022, 80974, 96869, 66.61.4).

A másik altípusnál a dallamsípszáron az alaphangot az oldalán található hosszanti nyílás adta, de bolhalyuk nem volt a dallamjátszó furaton. A többi alkatrész az előző altípuséval teljesen megegyezett. Ilyen hangszernek számít a két Hont megyéből származó duda (ltsz.: 89601, 138347). A közelmúltban felfedezett moldvai csángó síposok hangszereinek kettőssípszárai is ilyenek, azzal a különbséggel, hogy a kontrahosszabbító egy kisebb méretű fatülök

1. 4. A duda

A dupla sípszáras, kontraszípos, bolhalyukas dudák a magyar dudatípus képviselői. A magyar dudákat formai gazdagságuk, különböző speciális alkatrészeik jól elkülönítik a többi Kárpát-medencei dudatípustól. A hangszer a 19–20. században döntően három területen: a Dunántúlon – Veszprém megyében, a Csallóközben, a Szigetközben –, a palócok lakta vidékeken – főként az egykori Hont, Nógrád, Bars, Heves és Pest megyében –, valamint a Dél-Alföldön maradt meg. Néhány szigetszerű magyar népcsoportnál, például a zoboralji magyarságnál is fellelhető. Erdély déli részén, Hunyad- és Maros megyében szintén voltak ilyen bolhalyukas kettőssípszáras hangszerek, aminek döntő bizonyítéka a Bartók gyűjtötte 3315–3338. számú fonográfhangok.

A bőr formája, kikészítése minden típusnál hasonló, így a dudafejek és az ahhoz csatlakozó sípszárak, a sípszárak végén található tolalékok, a basszussípok formai különbségei, valamint a hangszerek levegőellátásának módja adják az egyes altípusok speciális jegyeit.

1. 4. 1 A palóc duda

Madarassy László hívja így ezt a dudatípust. Manga tipológiájában egyértelműen úgy foglal állást, hogy ezt a típust joggal nevezhetjük „magyar dudának”.

Az északi területek dudatípusának legszembeötlőbb jegye, hogy a sípszár egy fából faragott kecske- vagy kosfejbe illeszkedik. Ezeket az alkatrészeket a nagy igénybevétel miatt keményfából faragták, és olmozással, rézveretekkel, karcolt, faragott díszítéssel, tükörbetétekkel egyaránt díszíthették. A kettőssípszár dallamjátszó csövén általában öt + egy hangképző nyílás található. Az alaphang a sípszár oldalán kiképzett hosszanti nyíláson szólal meg. A dallamjátszó cső felső végén a kis átmérőjű (1 mm-es) bolhalyuk minden darabnál megtalálható. Ezt a lyukat az egyes hangok díszítésére, valamint félhanggal történő emelésére használták. A bolhalyuk földrajzi elterjedése is jellemző adat, hiszen a Nógrádból származó hangszerek esetében min-

den sípszáron találunk bolhalyukat, míg ettől északra egyre kevesebb esetben lelhető fel ez a díszítőhangképző hangnyílás.

A hangszerek tömlője szinte minden esetben szőrrel befelé fordított vagy szőrtelenített, timsósan kikészített birka-, kecske- vagy kutyabőr. A dudafejet keményfából (szilva) faragták stilizált, nyújtott formájú kecske-, egy-két esetben kosfejformára. A dudafejek felületét a szarvak végéig részegecseléssel, ólomberakással, rézlemezekkel egyaránt díszíthették. A sípszár becsatlakozó részénél fogazott szélű rézpalásttal borították, erősítették.

A faragott kettőssípszárakat általában gyümölcsfából (szilva) készítették, közepén két párhuzamos furattal. A hangszerek alaphangja *a'* és *b'* körüli lehetett. A kontrasíp furatán, a másik furat alaphangnyílásával párhuzamosan egy hangzónyílás található, a végén pedig a kontrasíp hosszabbítójának csatlakozási csonkja. A sípszár elejét és oldalát finom, vésett, karcolt motívumok díszítették. A fából faragott kontrasíp hosszabbítójának (*pipka*) felső végét rézgyűrűvel vagy ólomberakással erősítették meg. A toldalék alsó vége V alakban nyitott, hiszen a hangszer alaphangját, kontrahangját ezeken a hangoló nyílásokon tudta a zenész beállítani. Ehhez csatlakozott a díszített szarutölcsér, amely a hangszer alap- és kontrahangját hangosította fel. Ugyanilyen túlköt találunk a basszussípszár végén is, ahol két oktávval mélyebben szólt a hangszer alaphangja. A basszussípszárát keményfából (szilva, juhar esetleg bodza) esztergálással, faragással készítették. Ez általában öt darabból állt, csapokkal illeszkedett egymáshoz, végeit díszes és mives ólmozással erősítették meg.

A palóc dudások kizárólag szájjal-tüdővel biztosították a játékhoz szükséges levegőmennyiséget.

1. 4. 2. A dunántúli dudák

A Dunántúlon a Bakonyban, a Kisalföldön, a Velencei-tó környékén, a Duna és a Dráva mentén maradtak fent hangszerek; ezek közül az egyik típus a palóc dudára hasonlít.

A másik típus a Dél-Dunántúlon, főként Berzence, Csurgó környékén maradt fenn. Ezt a dudatípust a favályús sípszárszerkezetű *dudéknál* mutattuk be.

1. 4. 3 A dél-alföldi dudák

A harmadik nagy terület Szeged környéke, ahol jellegzetes hangszerek maradtak meg. A hangszerek díszeként speciális dudafejeket készítettek ember-, menyecske-, kosfejes formára faragva, melyet minden esetben festéssel is díszítettek. A gyakran balkezes, szélesre kialakított kettőssípszárát keményfából faragták, két párhuzamos furattal. A dal-
lamjátszó sípszárak felületén minden esetben öt (+egy a bolhalyuk), valamint egy hátsó játszólyuk található. A hangszer alaphangját az általában oldalt, ritkábban a kettőssípszár elülső felületén kialakított, hosszanti nyílás adta. Az itteni dudák alaphangja *a'* körüli volt. Szent-
tesről 1909-ből Farkas Sándor gyógyszerész-műgyűjtőtől származik az eddigi legkorábbi bolhalyukas kettőssípszár, melynek oldalán „889 E M” véset, valamint mértani díszítés látható. A hajlított rézből készült, napjainkban is *b'* alaphangon, bodzasípval megszólaltatható basszussípszár azt bizonyítja, hogy a 19. század végén már használtak ilyen alkatrészeket. A Szeged környéki dudák basszussípszára a Kárpát-medencében egyedi módon a rézfúvós hangszereknél használt hajlításokkal rézcsőből is készült, de használtak hasonlóan kiképzett, fából készült sípszárát is. Herman Ottó hagyatékából származik egy fotó – amelyről Koszkol Jenő rajzot is készített – melyen egy dél-alföldi típusú hangszer szerepel. Ennél a dudánál a palóc dudához hasonló, több tagból készült, fémlakással díszített basszussípszár látható. Tehát mindkét típusú basszussípszár megtalálható ezen a területen. A hajlított rézcsőből, illetve a fából készült, többszörösen megtört sípszárak azért válhattak népszerűvé, mert használatuk megkönnyítette a játékot, valamint a hangszer szállíthatósága is egyszerűbbé vált.

Több alföldi dudánál is megfigyelhető, hogy az ólomból készült síptestekre a kis nádnyelveket cérnával erősítették fel (heteroglotta sípok), így a játékos cserélni tudta az elhasznált rezgőnyelveket.

A kontrasíp furatán, a másik furat alaphangnyílásával párhuzamosan egy hangzónyílás található. A síp végén van a kontrasíp hosszabbítójának csatlakozási csonkja, amelyet kardmarkolatra, állatfigurára emlékeztető formára faragták, és rézlánccal kötötték a sípsárhoz.

A hangszer levegőellátását minden ismert hangszernél fújtató biztosította, amelyet mindkét oldalon bőrrel fedett párnával láttak el, és a játékosok bőrszíjjal rögzítették az oldalukra.

Egész Európában két olyan társadalmi csoportot ismerünk – az állattartással foglalkozó pásztorokat és a katonákat – akikkel kapcsolatban kimutatható a hangszer több mint 700-800 éves folyamatos használata. A képi ábrázolások adják azokat a korai (13-16. századi) információkat, amelyek segítségével a kutatónak kell összehasonlító adatok segítségével a következtetéseket levonni. A Kárpát-medencében élő népek falusi és városi karácsonyi szokásaiban egyaránt nyomon lehet követni a 20. század közepéig pásztor-dudások szerepét. Számtalan dudán előadott karácsonyi dalt gyűjtöttek össze a kutatók. A Dunántúl területéről több adat utal arra, hogy szenteste az éjféli misén a falusi kántorok dudaimitációt játszottak a templomi orgonán.

A duda mint instrumentum kutatása szervesen összefügg a pásztorok-pásztorművészet kutatásával. A tárgy szokásokban-hiedelemrendszerben elfoglalt helye szintén kevésbé feltárt területe a kutatásnak.

Ez a tanulmány csak a problémafelvetésig juthatott el, a monografikus feldolgozás lehetne a következő állomás a kutatásban.

FELHASZNÁLT ÉS AJÁNLOTT IRODALOM

- A duda, a furulya és a kanásztülök – a magyar hangszeres zene folklórja*, (szerk.) AGÓCS Gergely, Planétás, Budapest, 2001.
- BAINES, Anthony, *Bagpipes*, Pitt Rivers Museum, Oxford, 1973.
- BARTHA Dénes, *A jánoshidai avarkori kettőssíp*, Magyar Történeti Múzeum, Budapest, 1934.

- BARTÓK Béla, *A magyar nép hangszerei II. A duda*, Ethnographia XXIII. (1911), 110–114.
- BORSÉKI Béla, *A csurgói duda*, Kézirat, Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár, Budapest, 1958, EA 10077.
- CSÓÓRI Sándor, ifj., *Dudanóták gyűjteménye*, Módszertani segédanyag, Somogy Megyei Művelődési Központ, Kaposvár, 1986.
- FÜZES Endre, *A duda (gájda) készítése Mohácson*, Janus Pannonius Múzeum Évkönyve III. (1958), 179–186.
- GARAJ, Bernard, *Gajdy a gajdošská tradícia na Slovensku. Bagpipe and Bagpipers, Tradition in Slovakia*, ASCO-Ústav hudobnej vedy SAV, Bratislava, 1995.
- G. SZABÓ Zoltán, *Dudások a magyarországi szerb és horvát népszokásokban = A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok ANDRÁSFALVY Bertalan tiszteletére*, (szerk.) HALÁSZ Péter, Néprajzi Társaság, Budapest, 1991, 459–466.
- G. SZABÓ Zoltán, *Gajde és dude... Dudák és dudások a magyarországi horvátoknál és szerbeknél = A duda, a furulya és a kanásztülök – a magyar hangszeres zene folklórja*, (szerk.) AGÓCS Gergely, Planétás, Budapest, 2001, 457–476.
- G. SZABÓ Zoltán, *Gajde su Gajde... Gajdaši i dudaši u Hrvata u Mađarskoj*, Etnografija hrvata u Mađarskoj 8., Néprajzi Társaság, Budapest, 2001, 105–122.
- G. SZABÓ Zoltán, *A dudásábrázolások elemzési lehetőségei*, Néprajzi Értesítő, LXXXV. (2003), 257–274.
- G. SZABÓ Zoltán, *A duda. The Bagpipe*, Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 9., Budapest, 2004.
- HANKÓCZI Gyula, *Foszlányok az alföldi duda emlékeiből*, szerzői magánkiadás, Tiszafüred–Örvény, 2005.
- HERMAN Ottó, „*A magyar ősfoglalkozások köréből*” című népszerűsítő előadásának gyorsírásból átvett szövege, Pesti Lloyd ny., Budapest, 1899, EA. 4316.
- HERMAN Ottó, *Halászelet, pásztorkodás*, Gondolat, Budapest, 1980.

- JUHÁSZ Zoltán, *Kukucska Ernő nógrádi dudás és furulyás hagyatéka*, Hagyományok Háza, Budapest, 1994.
- JUHÁSZ Zoltán, *Az utolsó dudás. Pál István nógrádi pásztor zenei öröksége*, Hagyományok Háza, Budapest, 1998.
- JUHÁSZ Katalin – G. SZABÓ Zoltán, *Redicowery of the bagpipe in Hungary = Sustainable Heritage. Symposium on European Intangible Cultural Heritage*, Budapest April 23–24., (szerk. HOPPÁL Mihály), European Folklore Institute, Budapest, 2010, 201–226.
- KODÁLY Zoltán, *Zene = A magyarság néprajza IV.* sajtó alá rendezte CZAKÓ Elemér, Királyi Magyar Egyetemi nyomda, Budapest, é. n. [1937], 9–84.
- KOZÁK József, *A duda a Kárpát-medence népeinek hangszeres zenéjében = A duda, a furulya és a kanásztülök – magyar hangszeres zene folklorja*, (szerk.) AGÓCS Gergely, Planétás, Budapest, 2001, 373–420.
- MADARASSY László, *A palóc duda*, Ethnographia XLV. (1934), 81–88.
- MANGA János, *Nógrádi dudások*, Néprajzi Múzeum Füzetei 1950/12.
- MANGA János, *Hungarian bagpipers*, Acta Ethnographica XIV. (1965), 1–97.
- MANGA János, *A magyar dudák – magyar dudások*, Népi Kultúra – Népi Társadalom I. Akadémia, Budapest, 1968, 127–186.
- PAKSA Katalin, *A szegedi dudahagyomány*, Néprajzi Közlemények XIV. (1968), 3–4. sz. 125–140.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila, *A barkó etnikai csoport*, Műveltség és Hagyomány X., (1968), 175–218.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila, *A Barkóság és népe*, Borsodi kismonográfia 15., 1982.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila, *A Felföld mint kulturális régió*, Ethnographia CV. (1994), 1–35.
- SÁROSI Bálint, *Die Volksmusikinstrumente Ungarns = Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente*, EMST, Emsheimer – ERICH, Stockmann (Hrsg.), Serie I. Bd. I. Leipzig, 1967.
- ŠIROLA, Božidar *Svirajke s udarnim jezičkom*, Djela Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti 32. Zagreb, 1937.

- SACHS, Curt *Real-Lexikon der Musikinstrumente zugleich ein Polyglossar für das gesamte Instrumentengebiet*, im Verlag von Julius Bard, Berlin, 1913.
- SACHS, Curt *Die Musikinstrumente Indiens und Indonesiens*, Druck und Verlag Georg Reimer, Berlin, 1915.
- TANAI Péter, *Sós Antal és dudái*, Arrabona, Győr, 1995/34., 321–371.
- VARGYAS Lajos, *A duda hatása a magyar népi tánczenére*, Az MTA I. Osztályának Közleményei VIII. (1956) 1–4. sz. 241–291.

VÉGH ANDOR
népzenekutató, tanár

BALKÁNI DUDÁK ÉS KAPCSOLATAIK I.

A GAIDA ÉS A MJESNICA TÍPUSOK

hangszer-földrajzi vizsgálatok egy kiterjedt, nehezen lehatárolható térben

BEVEZETÉS

A magyar szakirodalomban a Kárpát-medencét dél felől határoló területek hangszereiről meglehetősen kevés publikált anyaggal rendelkezünk, még olyan területek esetében is, amelyeknek kulturális kapcsolódásaik a magyar etnikai magterülettel és szórványaikkal egyértelműek.

Jelen rövid tanulmány elsősorban a nem magyar nyelven megjelent információ-rengetegben próbál eligazodást nyújtani olyan módon, hogy külföldi szakirodalmi és múzeumi gyűjtemények, valamint számos terepmunka vizsgálatának eredményeit szándékozik egy egységes átlátható rendszerben bemutatni. Kiemelten a dudák egyes típusainak területi elterjedésére fókuszálunk, de más pásztorhangszerek (tömlő nélküli szimpla és dupla nádsípok, ikerfurulyák, furulyák) kérdéskörét is érintjük, még ha a dudákéhoz nem is hasonló mélységben.

Egy ekkora földrajzi tér vizsgálatánál az egységes vizsgálati módszertan és az egységesen mély vizsgálódási szintnek való megfelelés komoly feladat, amelynek e tanulmány csak részben felel meg. A meg-

szerezhető információk egyes területekről igencsak bővelkednek, amíg máshonnan fölöttébb szűkösek, aminek az oka a tudományos érdeklődés eltérő mértéke, valamint a vizsgált hangszerek különböző szerepe az egyes nemzetek kultúrpolitikai áramlataiban. Ezen nehézségek tudtában, igyekszünk saját ismereteink korlátait nem feledve egységes képet alkotni a bemutatni szándékozott problematikáról, bízva, hogy jelen tanulmányt továbbiak követik, kiegészítve, tökéletesítve az itt bemutatott eredményeket.

A VIZSGÁLT TERÜLET ÉS A HANGSZEREK

Délkelet-Európa, Balkán: szinonimák, és mégsem azok. Jelentésbeli többlettartalmuk különbözteti meg őket, ugyanakkor térben nem sokat különböznek, de mindig politikai jelentéstartalmat is hordoznak, akárcsak a legtöbb lehatárolás. Ez mellett, mivel a tereket gyakran a (változó) határokkal azonosítjuk még további problémáink is adódhatnak, ugyanis az államhatárok sem az etnikai szállásterületekkel, sem pedig az esetleges kulturális zónákkal nem mutatnak egyezést.

A Balkán-félsziget határai keleten, délen és délnyugaton természetesen tengerek - Fekete-, Márvány-, Égei-, Földközi- (Krétai), Jón- és Adriai-tengerek. A nyugati és az északi határt illetően azonban nem alakult ki sem tudományos, sem szakmai konszenzus. A természet-földrajzi határokat preferálóak között az északi (és nyugati) határt leggyakrabban a Kulpa, Száva és Duna folyók alkotják, de nem ritka, akik Kulpa, Szutla Dráva, Duna határt alkalmazzák (Konkoly 2006). Jelenleg ezek a folyamatok csak részben államhatárok és a kárpát-medencei (közép-európai, pannon) kultúrterületek határát is csak nehézkesen határozzák meg. Nem beszélve arról a szemléletről, mely a Kárpát-medencét és a Balkánt egy egységként kezelték (Gunda 1979), így az északi lehatárolás további problémákat vet fel.

Írásunkban nem a Balkán határát kívánjuk meghatározni, hanem inkább a balkáni etnikai csoportok szállásterületeinek lehatárolásával

kívánjuk meghúzni vizsgálódásunk határait, ugyanis a balkáni szállásterületi centrumok mellett léteznek a XIX. századig (amikor még a duda jelentős szerepet töltött be a hétköznapi zenei életben) kialakult szórványok elsősorban a Kárpát-medencében, amelyek megőrizhettek és konzerválhattak a XIX. századot megelőző hangszer-formákat és hangszerhasználati hagyományt.

A lehatárolás mellett és az etnikai komponens kiemelését még egy fontos indok miatt hangsúlyozni kívánjuk. Ez az etnikai szállásterületek kialakulási folyamata és ennek regionális különbségei, mely közvetlen módon hatással van a regionális/lokális kultúra formáinak kialakulásában. A délkelet-európai dudák problematikáját érintő szerzők és tanulmányok egy része pusztán organológiai alapokon és nemzeti gruppista szemléletmóddal vizsgálódik zömmel nyugati szakirodalom alapján. Ezen szerzők és műveik nem vesznek figyelembe számos fontos tényezőt – migrációkat, vegyes etnikumú területek létrejöttének különbségeit, de akár a megszólaltatott zene karakterének vizsgálatát is az adott hangszeren. Jelen munka elsősorban szerkezeti/organológiai alapon, de erőteljes demográfiai/történeti-, földrajzi- és zenei- elemzési módszerrel (stílusok, játékmódok, zenei szerkezetek) is szándékozik újabb eredményekre jutni, összefüggéseket feltárni.

ELTERJEDÉSI TERÜLETEK, A TÉRBELI VIZSGÁLAT KORLÁTAI

Délkelet-Európa, a Balkán-félsziget egyike Európa etnikailag legheterogénebb területeinek, még úgy is, hogy a XIX. és a XX. század államépítési- és nemzeti integrációs folyamatai folyamatosan a homogenizáció és a többségi népesség (nemzet – bár ez a szó a századfordulóig egyes helyeken problematikusan értelmezhető) gyarapodását eredményezte, a kisebbségi elem kárára. Ebben az etnikailag és vallásilag megosztott térben a lokális és regionális- és kultúr-identitások fontosabb szerepet töltöttek be a nagyobb térségi (állami, nemzeti) azonosulásoknál, amelyeket zömmel a vallási hovatartozás helyettesített.

A XIX. század második felében kibontakozó nemzeti integrációs mozgalmak és újonnan alakuló nemzetállamok kezdték kiépíteni a szélesebb identitási keretet, melyet a nemzeti fog majd jelenteni. Ebbe a kulturális nemzetépítési folyamatba a lokális és regionális kulturális elemek, így a hangszerek is eltérő módon kapcsolódtak, egyesek fontosabb, sőt kiemelkedő helyet kaptak – így egy jelentősebb modernizációs folyamaton is keresztül mentek. Más elemek pedig megmaradtak a helyi használatban, jobban megőrizték korábbi formájukat, szerepüket, viszont marginalizálódtak és idővel eltűntek a modernizációs útvesszőben. Ezekkel párhuzamban egyes hangszerek inkább elterjedtek, jelentősebb földrajzi területet fedett le használatuk, amíg más hangszerek használatának területi kiterjedése szűkült. Ez a változás feltételezhetően folyamatosan jelen volt a hangszerhasználat minden egyes időszakában, így nem tudunk meghatározni semmilyen abszolút kiindulópontot, null-pozíciót a dudák elterjedése kapcsán sem. Ennek híján az emlékezet, a muzeológia (korai gyűjtemények és régészeti leletek) és a tudományos vizsgálatok (a modern tudományos vizsgálatok által jellemezhető elmúlt mintegy másfél évszázad) valamint egyes ábrázolások, fényképek azok, amelyekről információkhoz juthatunk.

A tér és a vizsgált hangszerek mellett megjegyzendő, hogy elsősorban a tradicionálisan a balkáni térségben kialakult és ott használt dudákat vizsgáljuk. Ez a hangszerpark a XX. század elején lezajlott háborúkat követő lakosságcsere (görög-török, bolgár-görög stb.), valamint a II. világháború után kialakult árukereskedelem, turizmus és a piacra termelő „szuvenír gyártás” által néhány hangszerrel gazdagodott (pl. a kisázsiai vagy a kaukázusi területekről). Ezen említett modernizációs folyamatok, valamint a központi kultúrpolitikai áramlatok a korábbi hangszer-elterjedési területeken nemegyszer módosítottak. A XX. században betelepülő külső (nem balkáni eredetű) népesség által hozott hangszerek vizsgálatát nem tekintjük jelen írás keretei között feladatunknak. Hasonlóan azokat a hangszereket sem vizsgáljuk, melyeket nem tekinthetünk balkániaknak (eredetük, ki-

alakulásuk, elterjedésük nem a vizsgált félszigetre jellemző) hanem a balkáni eredetű népesség mellett (többségi vagy kisebbségi státuszban egyaránt) azzal megegyező szállásterületen élő népesség használ. Ilyenek pl. a magyarok, szlovákok, ukránok stb. által használt hangszerek.

A DUDÁK

A dudák leglátványosabb eleme a tömlő melyben különböző technikákkal erősítenek bele olyan csöveket, amelyekben a hangot valamilyen jellegű síp, Délkelet-Európában csakis szimpla nádnyelves, szólaltatja meg. Függetlenül attól milyen jellegű a tömlőbe helyezett síp/sípok elhelyezéséről szolgáló sípszár, és mennyi van belőle – hány sípot tartalmaz, vannak e rajta hangsor eljátszására alkalmas lyukak, hány darab hangsort megszólaltató – *dallam-sípszár*, vagy csak tartott hangot megszólaltató – basszus sípszár van a tömlőben stb. – különböző dudatípusokat határozhatunk meg. A dudák sípszárjai gyakran tömlő nélkül is használt (száj- vagy más üregben pl. tők, fahenger...) önálló hangszerek is, amelyek általában az adott területen használt dudák típusaival összefüggéseket mutatnak. Ezekkel a tömlő nélküli hangszerekkel csak érintőlegesen foglalkozunk tanulmányunkban.

DUDATÍPUSOK

Délkelet-Európában a dudáknak négy alapvető típusa található:

A basszus síp nélküli dupla sípos dallamsípszárral jellemezhető dudatípus mjesnica típus

A szimpla dallamsípszáras valamint ehhez egy basszussípszárral rendelkező dudák gaida típus

A dupla dallamsípszárral és egy basszussípszárral rendelkező dudák gajde¹ típus

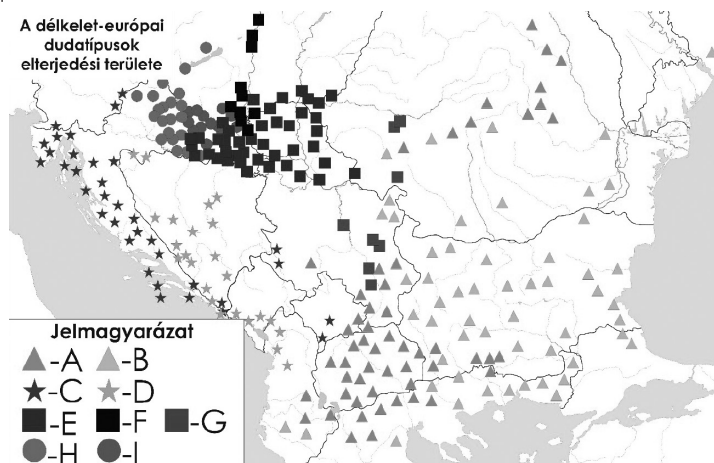
A 3 vagy 4 sípos dallamsípszáral és egy basszussípszárral rendelkező dudák dude típus

A felsorolt és felvázolt hangszereknek további altípusaik is léteznek (ezekre később kitérünk), azonban szerkezetileg alapvetően ezek a hangszerek a balkáni népesség dudahasználatának szinte 100%-át lefedik.

A TERÜLETI/TÉRKÉPI ÁBRÁZOLÁS MÓDSZERTANÁRÓL ÉS KORLÁTAIRÓL

A térkép módszertanáról ezen írásban részletesen nem szándékozunk értekezni, az egy hosszabb lélegzetvételű, módszertani tanulmány feladata lenne. Az itt bemutatott adatok gyűjtőadatok, ugyanis a településenkénti térkép felbontása meghaladja a kiadvány fizikai lehetőségeit – legalább A-1, vagy A-0-s méretű térképre lenne szükség. Ezért a már egy megszerkesztett, nagyrészt elkészült települési felbontású adatbázisból alakítottuk ki ezt a térképet. Ez természetesen torzítást okoz akkor, amikor csak egy település ábrázolása szükséges (pl. a szórványokban) azzal szemben, amikor egymás mellett néhány kilométer különbséggel számos adatot kellene ábrázolni. Még torzítást okozhat az adatok beszerezhetőségének különbsége. Pl. Bulgáriában vagy Macedóniában az egész országot sűrű jelekkel tarkíthatnánk, de mivel egy típusról van szó ezt nem tettük meg. A sűrűbb ábrázolást azokon a vidékeken alkalmaztuk – pannon területeken, ahol több dudatípus szoros együttélése miatt fontosnak találtuk azok keveredésének és sűrűsödésének ábrázolását. További nehézség az egyes adatok különbözőségének kezelése. Egyes adatbázisul szolgáló kiadványok nem említene konkrét településeket, inkább csak területeket, vidékeket. Ez a hiányosság nagyrészt az internet és egyéb szakirodalmi adatok alapján konkretizálható és a jelenlegi felbontásban ez nem is okoz problémát, de különbözőséget okoz egyes területek (látványosan ez a probléma a Havasalfölddel) jelsűrűségében.

A térkép adatbázisa elsősorban a szakirodalomban szereplő tételek, két évtizedes saját és más kutatók terepi kutatásainak, egyes fel nem sorolt népzenei (audio, video és DVD) és kiállítást kísérő kiadványokra épül. Az eddigi szakirodalomban megrajzolt térképes ábrázolások közül elsősorban Širola térképei (Širola 1937, 90 és 345 oldalak) használhatóak, Baines elsősorban nagyobb területekre koncentrált. Figyelemre méltóak még Garaj térképei (Garaj 1995), de ő nem az általunk kutatott területen alkalmazta a térképes ábrázolást, és műve (Širolához hasonlóan) nem tartalmazza az ábrázolt adatonkénti a forrásokat, ami félreértésekre adhat okot. Kozák József térképei informatívak, ugyanakkor módszertanilag megalapozatlanok, ezért nem csak ábrázolás-technikailag, hanem tartalmilag is hiányosak, megtévesztőek (Kozák 2001). Szólni szükséges itt még azokról a széles körben használt térképtípusról, amelyen a hangszerek piktogramjaikkal ábrázolják azok elterjedését (Bezić, Marković, Talam, Softić-Karača). Az ilyen jellegű térképek igen hasznosak oktatási és reprezentációs céllal, de napjaink digitális technológiájával akár online módon olyan részletes adatbázist építhetünk, amely megfelel a modern követelményrendszer elvárásainak egyszerű érdeklődő felhasználó és tudományos szinten is. Jelen írás egy szerény lépés e cél érdekében, bár annak megvalósulásától még távol áll.

1. ábra: A délkelet-európai dudák elterjedési területei

Jelmagyarázat: A – gaida típus, görbített végű sípszárral; B – gaida típus, egyenes sípszárral; C – mjesnica² típus, fél-parallel sípszárral; D – mjesnica típus, parallel sípszárral; E – gajde típus, egy fából készült, fúrt-vájt, szögletes alakú sípszár végződéssel; F – gajde típus, két részből összeillesztett, lekerekített vájt fa sípszár végződéssel; G – gajde típus egy részből készült, lekerekített fúrt-vájt sípszár végződéssel; H – dude típus, három sípos (2 nyitott 1 zárt) sípszárral; I – dude típus, három vagy négy sípos, teljesen zárt sípszárral

A GAIDA TÍPUSOK

A gaida típus a Balkán-félsziget legnagyobb területen elterjedt dudatípusa, melynek egy szimpla sípszára és egy a sípszár alaphangjánál egy vagy két oktávval mélyebb alaphangot megszólaltató basszus sípszára van. E dudának számos helyi variánsa létezik, azonban kettő alapvető típust különíthetünk el a szerint, hogy a sípszár vége egyenes vagy meghajlított-e.

Az egyenes végű sípszáraknak kettő típusát különíthetjük el, az egyik a tráki gaida típus (melyet Bulgária teljes területén használnak), jelenleg legelterjedtebb elnevezése a djura gaida vagy bolgár gaida (Rice T. 1994). Az elnevezéssel ellentétben e hangszert használják Románia havasalföldi területeinek keleti részein (Dobruzsza, Duna-delta), Szerbia keleti, Bulgáriával határos régiójában – a Vaskaputól egészen a Macedón határig, Görögország Evros régiójában (görög Trákia) és e régió szomszédságában az égei-macedón területek keleti részén, valamint Dél-Albániában is. E hangszerek dallam-sípszára 7+1 (7 a felső egy pedig, a hüvelykujjnak a sípszár hátsó oldalán) lyukú, és szalmaszállal (újabbban fémből vagy műanyagból készült csövecskék is megjelennek) süllyesztett bolhalyukkal rendelkezik (bolhalyukról lásd később).

A másik egyenes végű sípszárak fajtája a Havasalföldön a románok és a szerbiai vlachok által használt gaida és cimpoi típusok, melyek lehetnek, 6-0 vagy 6+1 lyukúak. Ezen hangszerek szoros összefüggést mutatnak a meghajlított végű cimpoi fajtákkal, és elképzelhető, hogy a Havasalföldön elterjedésüket az esztergával rendelkező furulyakészítő mestereknek köszönhetjük. Ezt abból is feltételezhetjük, hogy használatuk nem kifejezetten régióhoz kötött, és szinte kizárólag akkor jelennek meg, ha a hangszer esztergált és nem faragott sípszárral rendelkezik (ahogy ez a meghajlított végű cimpoioknál láthatjuk). A bolgár- szerb-román hármashatár közelében használt vlah hangszerek bár egyenes sípszárral rendelkeznek, feltehetően a cimpoi típusok régi fajtáihoz tartozhatnak, ugyanis főleg pásztornépeség készíti és használja, de eredeti formájában nem esztergált sípszárak jellemzik e dudafajtát. Ezt a dudát a XX. században kiszorítják a háziipari ktszekben is gyártott bolgár djura hangszerek, amely hangszercserét a közelség (határhelyzet) is indokolta, és amely típus a dél-szerbiai bolgárok (sopok, Dimitrovgrad és Bosilegrad környékén) révén a közvetlen szomszédságban, használatban is volt. A szerbiai vlachoknál a duda elnevezése gyakran nem a cimpoi, hanem a caraba, főleg bolgár jellegű djura gaida hangszereket használnak, és azt nevezik ilyen

névvel. A szerbeknél erre a fajta dudára (szimpla sípszáras egy basz-zussíppal) a vunija elnevezés is használatban volt, de napjainkban már nem találkozhatunk ezzel, valószínűleg ez a közép-szerbiai dudás hagyománnyal együtt tűnt el.

A meghajlított végű sípszárral rendelkező gaida típusoknak három fő földrajzi elterjedési területét, egyben három fő típusát figyelhetjük meg:

- a) a történeti Macedónia területének jelentős részein (a központi Vardar-medence teljes területén a Skopska Crna Gora-tól egészen az Égei-tenger partjáig, valamint a Struma völgyének nyugati részein), a Déli-Morava mentén északi irányban Leskovac vidékéig, Kelet-Koszovó területén Valamint Dél- és Közép-Albánia területein elterjedt hangszer, amelyet macedón típusnak nevezhetünk el.
- b) A Rodope hegységben, Smoljan környékén részben átnyúlva a hegység görögországi területeire. Ezt a típust rodopei kaba gaida típusnak nevezhetjük.
- c) a Havasalföld valamint Moldva területein több változatban (lyukak száma szerint) használt dudák, cimpoi (csimpolya) típusú hangszerek

Az a) és b) típusok basszus sípszára a dallam-sípszár alaphangján, attól 2 oktávval mélyebben szólnak, amíg a cimpoi típusok bourdon hangja a sípszár alaphangja alatt 1 oktávval szól.

E hangszerek közül a macedón, valamint a rodopei hangszer típusok 7+1 (7 lyuk az elülső oldalon egy pedig az ellentétes oldalon – a legmagasabb hang megszólaltatására, amelyet nagyujjal fednek le) lyukú sípszárakkal, amíg a cimpoi típusok több féle lyukszámmal, elosztással (6+0, 6+1 és 7+1) rendelkezhetnek (Habenicht, G 1972). A macedón és rodopei típusoknál kötelezően megjelenik a bolhalyuk (zivane, marmorec, marmorka – morgó, lebegtető jelentéssel) – a hüvelykujj által takart lyukkal szembeni csupán néhány milliméteres

lyuk, melybe a macedón vidékeken rozsszalmát helyeznek, amely mélyen benyúlik a sípszárba (Linin 1978). A rodopei típusoknál a szalmaszál általi süllyesztés hiányzik, az csak a trákiai dudák (esetleg macedón) hatásnak köszönhetően jelent meg az 1950-es évektől, a hangszer modernizációja folyamán. E bolhalyuk szerepe, hogy bármely lyukhoz hozzáemelve annak hangját fél hanggal megemelve, ugyanakkor a tradicionális zenében ezt a kombinációt csak a bolhalyuk alatti két lyuk esetében alkalmazzák, a dūr és moll jellegű hangsorok elkülönítéséhez.

ETNIKAI ÉS FÖLDRAJZI ÖSSZEFÜGGÉSEK A GAIDA TÍPUSÚ HANGSZEREK ELTERJEDÉSÉBEN

A felsorolt gaida típusú hangszerek láthatóan multi etnikus közegben jelennek meg, mégis bizonyos összefüggéseket észrevehetünk a hangszert használó etnikai elem és a hangszer elterjedése között. Először is észrevehető, hogy a macedón típus főleg azon a területen terjedt el, ahol a Déli-Morava medencétől a Vardar-medencén keresztül az Égei-tengerig húzódó szláv településterület terült el. Ezt, a XIX. századi szelektív nemzeti integrációk (pl. a grekománok, az elgörögösödött szlávok és vlachok, elszlávosodott vlachok stb.) és az Oszmán Birodalom visszahúzóódását kísérő háborúk és lakosságcserekék (bolgár-görög, görög-török, majd a későbbi görög polgárháború is) jelentős mértékben módosítottak. Ennek ellenére e duda használata megmaradt a görögöknél is az égei-macedón vidékeken (Linin 1978). A macedón területek albán lakossága csak egyes északnyugati vidékeken (Tetovo környéke és egyes koszovói vidékek) használja ezt a dudatípust, viszont a közép-albán területeken (Elbasan vidéke) megjelenik, mind az albán, mind pedig a részben már elalbánosodott szláv lakosság (Kis-Prespa és Pogradec) körében. A macedóniai területek aromán/vlah³ lakossága szintén használja e hangszert, viszont a második világháborút követően megfigyelhető, hogy a keletebbi macedón terüle-

tekről és a tenger melléki trák területekről (Evros) az egyenes végű sípszárakkal rendelkező dudák terjednek el egész égei-macedón területen, így az arománoknál is. A dél-szerbiai területeken is megjelenik ez a duda ezért a szerb etnomuzikológia ezt a hangszert, dél-moravai vagy szerb-macedón dudatípusként említi⁴ (južnomoravske vagy srpsko-makedonske gajde).

A macedón gaida típusok területileg mutatnak kisebb eltéréseket. Elsősorban a Vardar-medencétől délkeletre elhelyezkedő területeken (pl. Berovo, Radoviš környékén) a dudák kisebbek, magasabb hangfekvésűek. Amíg a Skopjei-medencétől, Pelagónián, Ohrid és Mariovo környékén keresztül egészen az égei-macedón területekig e hangszerek alaphangja (az a hang melyre a basszus síp két oktávval mélyebben van hangolva) g és h között a legjellemzőbb, addig az említett területen és attól keletre a hangszerek cis'-e' alaphangúak. További különbség ezen a területen, hogy a bekötözött fa alkatrészek sorrendje a tömlőben a macedón és bolgár területeken megszokottól eltér. Amíg általánosan a sípszár tőkéje a tömlőnek kikészített állat nyakába, a mellső jobb lábba a befúvó cső, a mellső bal lábba pedig a basszus sípszár tőkéje kerül, e keleti részekben előfordul, hogy a nyaki részbe a basszus sípszár, a bal mellső láb helyébe pedig a sípszárat helyezik el. Ez a pozicionálás jellemző a basszus sípszár nélküli hangszerekre (mjesnice, tsambouna), amelyek tudomásunk szerint e területekhez legközelebb Észak-Albánia és Koszovó területén találhatóak meg illetve a görög szigetvilágban. Mivel tudomásunk nincs olyan etnikai áramlásról az elmúlt századokban mely az említett területekről érte volna a Vardar medence keleti vidékeit⁵ a megoldást máshol kell keresnünk. Hasonlóan e területen megjelenik egy érdekes változata a macedóniai gaida típusnak, amelyben nem kettő, hanem három síp helyezkedik el, méghozzá egy második kitartott hang, amely nem mélyebb az alaphangnál, hanem megegyezik vele. Ez a külön tőkével a két mellső láb közé elhelyezett (ezeknél a hangszereknél a duda alkatrészeinek a bekötözése az előbb általánosnak nevezett megegyezik, tehát nem a rendhagyó forma) aprócska burdon sípszár alak-

jában a három részből álló basszus sípszárral megegyezik, de csak két részből áll (a hangolhatóság miatt) valamint a bekötözött tőkéjéből. Ez a zenei eszköz – a dallam sípszár alaphangján megegyező kitartott hang – szintén csak a basszus sípszár nélküli dudáknál fordul elő, ilyen különálló formában pedig az eddigi kutatások alapján csak az észak-albániai és nyugat-koszovói albánoknál (e hangszerekről lásd később a mjesnica típusnál). Így a területi összefüggéseket egyes dudatípusoknál nem csupán az etnikai elemek vándorlása/migrációja mentén, hanem egyéb népességmozgásoknál is elkezdhetjük keresni. Így szembeötlő e vidék szerepe az egykori Szaloniki és a mediterrán területek felé tartó legelőváltó pásztorútvonalakban (Cvijić 1966), amelyeket elsősorban az arománok és az albánok használták. Így feltételezhetjük, hogy e hangszereknél felfedezhető eltérő jellegzetességek a koszovói pásztorok által került e vidékekre, de az arománok közvetítő szerepe sem kizárt.

A MODERNIZÁCIÓ HATÁSA

A rodopei gaida sípszárai megőrizték a sípszár formájában a régi, az esztergálás elterjedése előtti formát, ugyanis e dudák sípszárai a mai napig kizárólag hatszögletű keresztmetszetűek (az összes többi gaida típusú hangszer kerek keresztmetszetű, kivéve a macedón típusú duda sípszár végi elhajló toldaléka, mely leggyakrabban 6 vagy 8 szögű). További jellegzetessége a rodopei gaidáknak a mély hangnemük. A gaida típusú hangszerek közül ezek rendelkeznek a leghosszabb sípszárakkal, így a legmélyebb hangúak. Ez ugyanakkor nem évszázados tradíció, hanem az elmúlt 80-100 év változásának eredményei. A régibb hangszerek – múzeumokban lévő példányok, a korai audio felvételek és a régi képek alapján is (pl. Rice 1994) – a macedón hangszerekhez hasonlóan f-g-a alaphangúak. Az 1960-as évektől a női énekkarok színpadi elterjedésének köszönhetően az őket kísérő dudások elkezdték a női énekhanghoz igazítani a dudák alaphangját, így

azok fokozatosan e-d alaphangúakká mélyedtek. Ez a változás is kiemelkedő hangszerkészítő mesterek munkájának köszönhető, közülük kiemelkedik Тодор Шишков (Todor Shishkov), akinek munkáján nagyrészt alapszik a mai rodopei dudák menzúrájának alapja. A mester a sípszár folyamatosan szűkülő furatával (a hogy a síptól távolodunk a furat egyre kisebb lesz) érte el, hogy az egyre mélyebb dudák alsó lyukai ne legyenek egymástól kényelmetlen távolságban. Az egész Balkánon e duda sípszár rendelkezik csak szűkülő furattal (az összes többi gaida és cimpoi többnyire cilindrikus vagy kissé kónikusán kiszélesedő).

2. ábra: Rodopei típusú gaida sípszára
(csont és szaru bevonattal, karcolatokkal díszítve)

Mindenképpen fontos kiemelni, hogy a dudakészítés (a hangszerkészítés többi produktumával kiegészítve) a gaida típusú hangszerek területén az orientális kézműipar egyik elterjedt ága volt. A dudakészítés olyannyira jövedelmező volt, hogy annak iskolái és mesterei voltak, akik jövedelmüket elsősorban hangszerkészítésből és vásárlásból szerezték (Kacarova 1936, Širola 1937). Ehhez hasonlóra Délkelet-Európában csak egyes dinári vidékeken lelhetünk, ahol a hangszerkészítés fontos bevételi forrássá, kiegészítő keresetté vált egyes vidékeken. Kacarova 1936-os tanulmányában egy šumeni dudakészítő mester tevékenységét leírva láthatjuk a standardizálás és a mesteri igényesség magas fokát. Egységes menzúra szerint a mester 9 különböző típusú dudát készített, amíg elődjei „csak” 3 fajta különböző hangszert gyártottak. Ezek zömmel más hangneműek voltak, de vol-

tak azonos hangnemű, ugyanakkor eltérő hangkarakterű hangszerek (ezt a belső furat és a menzúra változásával érte el a mester).

Amíg a macedóniai gaida típusnál a modernizáció nem változtatott jelentősebb mértékben a hangszereken,⁶ addig az egyenes sípszárú gaida hangszerek Bulgáriában a második világháborút követően több ponton is megváltoztak. A bolgár népzene kultúrpolitikai szerepének megerősödésével (Rice 1994) a bolgár dudahagyomány a balkánon példanélküli egységesítési (standardizálási) folyamaton ment keresztül. A tradicionális alapokon építkezve, a legjobb mesterek általi hangszereket (pl. a Burgasz melletti Kamenoban letelepedett⁷ Ivanov család) mintái követésével hangszerkészítő ktsz-ek szolgálták ki a tömeges népzenei oktatási struktúra igényeit. Megjelent az új kromatikus hangrendszerre épülő „népzene”, amely többek között a dudától is megkövetelte lehetőségeinek „igény szerinti kitágítását”. A hangszerek menzúráit megváltoztatták, a természetes anyagból készült idióglotta sípokat heteroglotta műanyag (textilbakelit, plexi) testű sípokkal cserélték fel és a hangszer zenekarban való alkalmazása miatt a basszussípot leggyakrabban elhagyták (helyét bedugózva) a hangszerről (Качулев 1964). A népi kompozíciók hangnemváltozásait még így is követni képtelen dudások 2-3-4 sípszárat cserélgetnek bámulatos technikai felkészültséggel, e népies műzenei kompozíciók eljátszása érdekében. Központilag kialakították az egyes területekre jellemző népzenei dialektusok normarendszerét (dallamok, díszítőtechnikák stb.), amelyet az oktatási intézmények követnek országszerte. Kialakult a duda (és a többi népi hangszer, kaval, gadulka, tambura) oktatásának teljes rendszere az alapfokú népzeneoktatástól egészen a zeneakadémiákig. Ezzel a duda egy klarinét jellegű, kromatikus zenét játszó zenekari hangszerré vált (Rice 1994, Качулев 1964). Bár a falvakban ez a változás nem érintette az idősebb generációt, a rádió majd később a teljes médiakínálaton keresztül a bolgár tradicionális dudazene teljesen megváltozott.⁸ Napjainkban már a legkisebb eldugott falu dudása is a Szófiai Rádiózenekar repertoárjának ismerője és nagy eséllyel követője. Az 1960-1970-1980-as években ez a moderni-

zációs folyamat a bolgár folklór áthagyományozódásának fontos célja volt (Качулев 1964⁹). A bolgár hangszer-modernizáció, a nagyszámú hangszerkészítő (és az életszínvonalbeli, fogyasztó árbéli különbségek természetesen) fontos központtá tette e dudahagyományt a Balkánon. Az olcsó bolgár hangszerek (nemcsak a dudák, de a tamburák és kavalok is) a környező országokban mindenhol megjelentek (Szerbia, Görögország, Románia) és kiszorították gyakran a helyi készítőket és egyes régiesebb, nem modernizált dudatípusokat (a szerbiai vlachoknál, Égei-Macedónia keleti területein).

Egy hangszer állt ellen ennek a kultúrpolitikai modernizációs irányoknak, a Rodope hegységben tradicionális, a macedón dudával rokonságot mutató rodopei kaba gaida. A rodopei hangszer elterjedését tekintve szűken regionális, jóval kisebb területen terjedt el, mint a macedón vagy a djura gaida típusok. Elterjedési területe az ortodox többségű Közép-Rodope (Канев 1975) területén jellemző. Hagyományosan a rodopei iszlamizált pomák népesség nem használta a hangszert, de az 1950-es évektől az állami rezsim az ortodox hagyományokat részesítette előnyben, kultúrpolitikájában¹⁰, így a hangszer elterjedt a korábban használt területétől délebbre, keletebbre és nyugatabbra is, de jellemzően regionális, rodopei hangszer maradt. Az iskolázott djura gaida zenészek is néha bevették e hangszert az instrumentáriumukba, módosítva a hangszereket a djura gaida lehetőségeit utánözva¹¹, de ezek a változtatások a rodopei területeken nem terjedtek el. Azért sem mert a hangszer helyi készítői és zenészei szorosan tartották magukat a helyi zenei hagyományhoz, amely több elemben eltér a többi bolgár területétől. Először is itt hiányzik a vokális többszólamúság (kivéve Nedelino településen) és a rodopei zene tele van lá-pentaton és lá-teraton dallamokkal (Снаков 1983). Az itteni dudazene is megőrzött más vonásokat. A trákiai dudazene elsősorban énekelt dallamok instrumentális formáiból áll és főleg a táncdallamoknál fordul elő ütempáros szerkezetekből álló már állandósuló dallamfűzér. A macedón zene pedig elsősorban szerkesztetlen ütempáros motívumismétléseken alapszik¹². Ezekkel szemben a rodopei dudazene

zömmel énekelt dallamok instrumentális variánsaiból (kíséretéből) és ezek közé ékelődő instrumentális motívumokból (стнежи – apráják, aprók) áll, melyek szintén mutatnak valamely egységet, de nem fejlődnek komplex rendszerré, hanem inkább szabadon variálható többé-kevésbé állandósult motívumokká. A rodopei gaida zenéje a gaida típusok közül a leghomogénebb, zárt rendszert alkotó dudazene. Az itteni dudakultúra megőrzésében kiemelkedő szerep jutott néhány személynek és intézménynek¹³, nekik köszönhetően az itteni zene megőrizte régi formáit és a 2000-es évek óta, mint „romlatlan bolgár dudazene” a reneszánszát éli.

A gaida típusú hangszereket használó népek történeti diaszpórái messze a balkán határain túlra is eljuttatták e dudatípusokat. A XIX. századi bolgár és macedón kivándorlás a cári Oroszország területére napjainkban már csak a Fekete-tenger mentén, Odessza környékén és Besszarábia (jelenleg a Moldovai Köztársaság és Ukrajna területe) maradt meg, ahol a napjainkban is használják az itteni bolgárok a gaida bolgár típusát. Továbbá fontos letelepedési területe volt a délbalkáni területekről elvándorló arománoknak és szlávoknak (macedónoknak és bolgároknak) a Havasalföld, ahol napjainkig léteznek, mint kisebbségi csoport, Romániában. Nem kizárt, hogy a közvetítésük segített a szomszédos bolgár területekről elterjeszteni a macedón és bolgár típusú gaida jellegű hangszereket.

A cimpoi típusú dudáknál már említettük, hogy több változatot is találhatunk, lyukak számai és a sípszár alakja szerint. Amíg a bolgár és a macedón vidékeknél kiemeltük, hogy többnyire a szláv szállásterület befolyásolhatta elterjedésüket, addig a cimpoi típusok elterjedési területe egyértelműen a román etnikai területtel mutat egyezést. Így nem csak Románia területén, hanem Moldovában is ezek a cimpoi típusú dudák használatosak. A romániai Dobrudda bolgárjai a bolgár gaida félélt használják. Ezt a bolgár kapcsolatot a román szakirodalom (Habenicht 1972) is jelzi, elmulasztva, hogy a 7+1 lyukú sípszáraknak több változatát is használják. A bolhalyukas változatot elsősorban a bolgár területekhez közel, a bolhalyuk nélkülit pedig más területe-

ken (Munténia és Moldva) használják. Az 5 és 6 lyukú cimpoi típusok között gyakran nem találhatunk zeneileg releváns különbséget, ugyanis a 6 lyukú hangszerek alaphangja (melyre a basszus sípszárat is hangolják) több esetben is 5 lyuk fedésével megszólaltatott hang.

3. ábra: Hat lyukú megtört végű cimpoi, Románia, Bákó megye

A román területeken elterjedt dudák mindegyikének a cimpoi az elnevezése, de ugyanakkor jelen tanulmányunkban a dupla sípszáras hangszerek, melyeket a román nyelvű területeken használnak nem ebben a típusban tárgyaljuk (lásd később a gajde típusnál).

A MJESNICA TÍPUSOK

A mjesnica típusba tartozó hangszerek basszus síp nélküli kettős sípszárú dudák. A hangszerek leginkább a Dinaridák központi vonulatához valamint az Adriai-tengerhez kötődnek, úgy a tengerparti részekhez, akár csak a szigetvilághoz. Ezeknek a hangszereknek további rokonait a mediterránon Baszkföldről, Észak-Afrikán és a görög szigetvilágon keresztül, Jordánián, az Arab félszigeten és Iránon át egészen a Fekete-tenger és Kaukázus vidékéig valamint az Urálig, sőt Indiáig megtalálhatjuk (Baines 1973).

A mjesnica szó a helyi szláv nyelvekben tömlőt jelent, amíg a leggyakrabban a sípszárat diplo névvel illetik (a kettősséget jelentő görög szóból eredeztethető). Bár a hangszernek sok egyéb helyi elnevezése is létezik (melyekre kitérünk majd), a Balkán kontinentális területén a legelterjedtebb (még a nem szláv nyelvet beszélő albánoknál is) a kiválasztott elnevezés.

Alapvetően két típusát különböztethetjük meg, a fél-parallel és parallel kettős-sípszárral rendelkező hangszereket.

A hangszereknek a sípszár felépítésétől (egy darab fából kialakított, nádcsövekből összekötözött, különálló esztergált/faragott csövekből álló) és a lyukak számától és eloszlásától függően több fajtáját is megkülönböztethetünk.

Egyes területi fajtákat és elterjedésüket a következő táblázatban foglalnánk össze.

A mjesnica típusú dudák fajtái és elterjedési területeik

Helyi elnevezések	Sípszár felépítése	Lyukak száma (először mindig a jobb oldal)	Elterjedési terület	Milyen népesség használja
mih, meh, mišnica	egy darab fából	5-3	Isztria középső, déli és észak-keleti területei, Fiume környéke (Kastav, Grobnik) Cres sziget	isztriai horvátok és szlovének
piva, šurle	két különálló fából, egy tőkében	4 (5)-3	Isztria déli és nyugati területei	tömlőben csak a helyi latin nyelvű lakosság, tömlő nélkül horvátok is
misnicela, folele	egy darab fából	6-3	Ćićarija hegység	isztro-románok
duple mišnjice	egy darab fából a piva/šurle zenei lehetőségeivel megegyező, de a mih formájú hangszer	4-3	Dél-Isztria Kršan és Labin környéke	horvátok

Helyi elnevezések	Sípszár felépítése	Lyukak száma (először mindig a jobb oldal)	Elterjedési terület	Milyen népesség használja
meh		6-5 vagy 5-4 (függően a legalsó lyuk használatától)	Krk-sziget, Pelješac	a szigetek horvát lakossága
diple, diple s mjehom	egy darab fából	2-6 6-2	Dalmácia hegyvidéki, tengermentéi területei (a Velebit-hegységtől és a Cetina folyó között) valamint a szigetvilága (Rab, Pag, Ist, Iž, Molat Brač) Az 1995-ben Horvátországból Szerbiába elmenekült szerbek	A dalmáciai katolikus/horvát és ortodox/szerb lakosság egyaránt Vajdaságba menekült dalmáciai és líkai szerbek
mješnice (diple s mjehom)	egy darab fából	6-3	Lika, Dubrovnik környéke, Kelet-Hercegovina (Ljubinja környéke), Pelješac-félsziget	horvátok

Helyi elnevezések	Sípszár felépítése	Lyukak száma (először mindig a jobb oldal)	Elterjedési terület	Milyen népesség használja
mishnicë, meshnice,	két darab fából, szeparáltan a bőrbe kötve	5-1 5-0	Koszovó déli területei (Prizren, Ferizaj/Uroševac és Pristina között)	Metóhia és Közép-Koszovó albán lakossága
bishnicë bishnic	egy darab fából	5-1	Észak-Albánia (Lezhe környéke)	albánok
diple, diple s mjehom	egy fából	6-6	Nyugat- és Kelet-Hercegovina, Dél- és Közép-Bosznia Montenegró déli és középső területe, Szandzsák területe (?) Dalmáciában Imotski környéke és Dubrovnik környéke Egyes Dalmát-szigetek (Krk, Hvar, Mljet), Észak-Albánia	nyugat hercegovinai horvátok, bosnyákok, montenegróiak, kelet-hercegovinai szerbek, dalmát területeken horvátok, albánok Albániában és Montenegróban

A MJESNICE EGYES TERÜLETI TÍPUSAIRÓL, KÖZPONTJAIÓL

Látható, hogy az egyes típusoknak az elterjedésében nem az etnikai inkább a természetföldrajzi és a kulturális választóvonalak a meghatározóak. Véleményünk szerint e dudatípus elterjedése a hegyvidéki, dinári népességre jellemző elsősorban és elterjedését e népesség migrációi okozták az Oszmán Birodalom északnyugati terjeszkedésével, ez után alakultak ki helyi változataik. Bár láthatjuk, hogy nagyon sok helyi variánsa alakult ki e dudatípusnak, és gyakran egy szűkebb földrajzi környezetben több fajta is megtalálható, mégis kijelölhető több központ az egyes fajták elterjedésében.

AZ ISZTRIAI-FÉLSZIGET ÉS AZ ÉSZAK-ADRIAI (KVARNERÓI) KÖZPONT

Ilyen központnak nevezhetnénk az Isztriai-félsziget déli és középső területeit, amelyek rövid sípszárakkal (14-17 cm) és 5(6)-3-as lyukelosztással jellemezhető leginkább. Az öt és hat lyuk közti különbséget olyan módon kell érteni, hogy a jobb oldali csövön a hat lyukból az alsó harmadik leggyakrabban nincs kifúrva. Ez a helyi zenei jellegzetességhez igazítása a hangszernek, ugyanis Isztria területén a párhuzamos terc (és szext) szólások és a szűk hangközökre épített skálarendszer határozzák meg a vokális és az instrumentális zenét¹⁴. Ezt a dudán, olyan módon érik el, hogy a dudán zárt újrenddel játszva az adott hang alatti második lyukat is mindig hozzá nyitják (villafoágások alkalmazása). Ez a játékmód (és sípszár kialakítás) jellemző a Kvarneró kontinentális partvidékén és szigetein is, valamint a teljes isztriai területen. Mivel az említett vidék az itáliai kultúra közvetlen területéhez tartozott (a Velencei Köztársaság része volt belső és kelet Isztria kivételével), ennek köszönhető jelentős arányú olasz népessége és az itáliai kultúra hatása. A párhuzamos tercszólások feltehetően az itáliai zene hatására alakulhattak át a balkáni szekundos jellegű többszó-

lamúságból, amíg a temperálatlan hangközökre épülő zenei rendszer megmaradt. A szláv¹⁵ (horvát, szlovén) lakosságon kívül a Ćićarija hegységben napjainkig is élnek isztrorománok, dinári romanizált balkáni őslakosok, akik nagyrészt a XVI. századtól Dalmáciából telepedtek le a területen. Az ő mejsnica típusuk abban különbözik az előbb említettől, hogy az előbb említett 3. lyuk hiányát a jobb oldali csövön náluk nem figyelhetjük meg (Marušić 1995). Az isztrorománok dudajátéka is több elemben emlékeztet a Dinaridák magterületének mjesnica zenéjére, inkább, mint az isztriai horvátok vagy „olaszok” zenéjére.

4. ábra: Az isztriai mih (Labin, Horvátország)

Isztria másik jellegzetes dudatípusa a pive (šurle), amelyet dudaként csak a helyi „olaszok” (valójában venetói dialektust beszélő itáliai népesség) használnak, a horvátok šurle, tutule, tuture névvel illetik a hangszert és tömlő nélkül, körlegzéses technikával fújják (Marušić 1995). Ennek a hangszernek a különlegessége, hogy a sípszára nem

egy darab fából áll két furattal, hanem kettő divergensen különálló egy tőkébe helyezett szimpla nádas sípszárból. Az egyik sípszáron (általában a jobb oldalon) négy lyuk van és még egy ezekkel ellentétes oldalon egy, melyet a hüvelykujj takar (Иванчан 1964). Ezt a hüvelykujjas hangot nem szokták használni, mivel ugyanazt a hangot adja, mint a vele szemben álló mutatóujjal takart lyuk. A másik csövön három lyuk van és ennek hangsora és menzúrája megegyezik az előző csőével. A már említett kétszólamúságot úgy érik el, hogy a jobb csövön játszott dallamot a másik csövön két lyukkal lejjebb kísérik, amennyiben az alsó szólam megszólaltatására nincs lehetőség, úgy a két cső ugyanazt a hangot adja (ez általában a záró hang uniszónó megszólalását jelenti, ez pedig a megszólaltatható hangsor második foka, egy lyuk emelésével elérendő). Ebből a hangszerből léteznek olyanok, melyeken a hüvelykujjal takarandó lyuk hiányzik (Galižanaban) és olyanok is melyeken a játszólukok alatt mindkét csövön még egy lyuk helyezkedik el. Így lyukelosztásuk nem 4 (5)-3, hanem 5(6)-4 (Marušić 1995 92–93 old.).

5. ábra: A tömlőbe kötött šurle, a pive (Dél-Isztria, Horvátország)

Érdekessége ennek a hangszernek, hogy zenei lehetősége teljesen megegyezik a lokálisan használt ikerfurulyáéval (lyukelosztás – pl. a hüvelykujj használata mely az itteni horvátok által használt dudáknál nem ismert, zenei lehetőségek, repertoár, nyitott újrend). Ez utalhat egy jellegzetes hangszerátvételi folyamatra, melyben a pive hagyományosan nem a szláv hagyomány hangszere volt, hanem valószínűleg a helyi olasz csoportok egy igen egyszerű zampogna jellegű hangszere, melyet speciális formában, a hozzá leginkább jellemző vonásokkal rendelkező dinári ikerfurulya lehetőségeihez igazítva vettek át a fél-sziget szláv (elsősorban horvát) és más dinári eredetű lakosai. A szájueregben fújt hangszereken a nyelvvel való hangelválasztást rendszerint alkalmazzák a zenészek, amíg a dudán erre nincs lehetőség, ott vegyes (félíg zárt, részben nyitott) újrendet használnak a hangszerjátékosok.

Ilyen šurle jellegű hangszert használnak a kontinentális horvát vidékeken az egykori Báni Határőrezred területén, melynek elnevezése Banija, Banovina. Az itteni hangszerek a duda sípszáraihoz hasonlóan egy fából vannak faragva, de alakjukban követik a šurle illetve az ikerfurulya jellegét (a két csövet az ikerfurulyákhoz hasonlóan a végük irányában már elválasztják – faragással különválasztják, amíg az elejük, ahol a síp is van, ott még látszik, hogy egy fából készültek). Ezeknél a hangszereknél a sípvédő tőke hiányzik, így a sípok közvetlenül a szájueregben helyezkednek el – ennek következményeként a nyelvvel való staccatő és hangelválasztás nem megoldható, ezért félig zárt játékmódot használnak ezeken a hangszereken. Bár a szakirodalom és a hangzóanyag gyűjteménnyel rendelkező adatbázisok nem őriztek meg információt e banovinai hangszer tömlőbe kötéséről, ez nem tartható teljesen kizártnak.

Feltehetően a lokális innovációk érdekes eredménye a Délkelet-Isztrián (Kršan, Labin környékén) megtalálható duple mišnjice, mely egy tömlőbe kötött egy fából készült divergens dupla sípszár melynek lyukelosztása megegyezik a šurleval, de hangolása különbözik. Ez a hangszer közvetlen átmenet a šurle és az Isztrián általánosan elterjedt mih jellegű hangszerek között (Primožić – Šajina 2007).

Az Isztrián használt dudák nem modernizált hangszerek, menzúrájuk, hangsoruk, sípjai, anyaghasználatuk megegyezik a legrégebből megőrzött hangszerekével. Ez annak is köszönhető, hogy az isztriai zenei identitás központi hangszerül az itt használt népi schalmei, a roženice (seopele, sopel, olaszul piferi, tuturace) forrott ki. A feltehetően barokk esetleg reneszánsz eredetű duplanádas oboa jellegű hangszer a huszadik században többször is standardizációs folyamaton ment keresztül. E hangszer mindig párban, két játékos által szólal meg, ugyanazt a temperálatlan kétszólamúságot követve, amely jellemző e területek dudazenéjére és vokális hagyományára is. A dudákat a roženice modernizációja annyiban érintette, hogy azok a hangnemek, használatosak elsősorban napjainkban melyek megegyeznek a roženice hangnemével (B, H), hogy kisebb kamaraegyüttesként együtt tudjanak játszani. Az ilyen jellegű hangszer együttes nem tradicionális, szintén a pulai rádió és a revival mozgalmak honosították meg (Marušić 1995).

6. ábra: A roženice (Isztria, Labin, Horvátország)

A MJESNICE TÍPUSAINAK KAPCSOLATAIRÓL

A másik területi központ a kontinentális, hegyvidéki Közép-Dalmácia a Velebit hegység és a Cetina folyó között, melyen egy az Isztriaiától eltérő fél paralel mjesnica típust, a diplét találhatjuk. Ezen a főleg

hegyvidéki és állattartásáról híres terület a horvát-bosznia-hercegovinai határral párhuzamos elterülésű és egybeolvad a zömmel horvát (katolikus) többségű Nyugat-Hercegovinával, mellyel közösen alkot egy mejsnica típus központját. A problémát azonban az adja, hogy hercegovinai területeken ezek a hangszerek, amelyet ugyanazzal a diple (vagy „*diple s mjehom*” azaz diple tömlővel) elnevezéssel illetnek teljesen paralelek, azaz 6-6 lyukkal rendelkeznek. A paralel és nem paralel diple típusú mejsnicák elterjedésének a határa nem egyezik meg a horvát-bosnyák határral és ez a kérdés a szláv szállásterületen túlmutatva egészen az Égei-tenger szigetvilágáig elnyúlik.

A dinári dalmát és hercegovinai területek paralel és fél-paralel kérdésben a korábbi szakirodalmak (Kozák, Širola), elsősorban Širola alapján olyan álláspontra helyezkedtek, miszerint a fél-paralel diplék mindenképpen a paralel diplékből alakultak ki a XIX. vagy a XX. század folyamán. Širola ezen állítását Curt Sachs történeti hangszerfejlődési vonalát alkalmazva igyekezett alátámasztani, és nem törődött a peremvidékek dudatípusainak fél-paralel jellegével, és az 1930-as években nem is rendelkezett olyan széles adatbázissal, amelyet napjaink digitális adatkezelése biztosít. Szükséges azonban megjegyezni, hogy ezen evolúciós elmélet mind időintervallumát, mind folyamatát tekintve napjainkban már nem állja meg a helyét.

Mivel ezek a hangszerek elsősorban a dinári területek népességéhez kötődnek érthető, hogy azok kirajzásai által kialakult etnikai szigetek, zárványok használják e hangszereket (pl. Samobor környéke, Bela Krajina Szlovéniában, isztrorománok a Ćićarija hegységben). Ezek a dinári etnikai tömbök a XV – XVII. századtól alakultak ki folyamatosan, a XVIII század első harmadát követően már nem igen tudunk jelentősebb ilyen irányú mozgásokról¹⁶. Csakhogy egy kivételével (Širola 1937. 45. old.¹⁷) az összes ilyen etnikai terület hangszeres tradíciójában fél-paralel diple típusú mjesnicák használatát érhetjük tetten.

A paralel sípszárak régiebb voltát általában azokkal a XIX–XX. század fordulóján készült sípszárakkal bizonyította Širola, amelyeken

a felső négy lyukat viasszal zárták le illetve azokkal a fél-paralel sípszárakkal jelölték meg az esetleg kifúrandó lyukak helyét, amelyekkel paralellé alakítható a sípszár. A jelenlegi dalmáciai hangszerkészítők is készítenek ilyen hangszereket (ki nem fúrt, de megjelölt lyukakkal) és volt példa arra is, hogy hercegovinai dudákon betömték valamely oldal felső négy lyukát, hogy a fél-paralel sípszárhoz szokott játékos zenélhessen rajta. Ezek mellett a legkorábbi kutatások (Kuba, Kuhač, Murko) óta eltelt idők óta sehol sem változott meg a használt sípszárak jellege – már 150 éve ugyanazt a területi elhelyezkedést mutatják. Márpedig, ha az említett többszólamúság felé mutató fejlődés valóban létezne, ekkora időintervallum alatt az látható lett volna¹⁸. Ezzel szemben azt láthatjuk, hogy az oszmán időszakban kialakult kulturális választóvonalak és táji tagolódás megőrződött napjainkig is. A fél-paralel sípszárakat a nép dalmáciai típusnak (dalmatinske diple), amíg a paraleleket hercegovinai típusnak (hercegovačke diple) nevezi. Bár ez a felosztás tudományosan nem állja meg a helyét, nagyrészt mutatja a második világháború utáni állapotokat (hol maradtak meg a hangszerhasználat és készítés központjai), de a számunkra fontos kivételről nem vesz tudomást.

Véleményünk szerint a két különböző diple típust nem lehet probléma mentesen egyszerű fejlődési, evolúciós pályán egymásból eredtetni, vagy ha igen akkor is több tényezőt kell figyelembe venni, és semmiképpen sem a XIX. vagy XX. század fejlődési folyamatának tekinteni. Egyrészt meggondolandó a mejsnica típusú hangszerek elterjedésének kérdése. Baines szerint az ilyen jellegű hangszerek széles területen való elterjedése neolitikumi kulturális elemre utal (Baines 1973). Ezzel hasonló álláspontra helyezkedik Gavazzi is, aki a dalmát vidékeken használt diple jellegű hangszereket (legyenek azok állatbőrben, vagy szájban fújt változatok) az ún. paleo-balkáni történeti réteg elemei közé sorolja (Gavazzi 1928) ez mellett pedig egy másik tanulmányában (Gavazzi 1938) felhívja a figyelmet a balkáni szláv tárgyi kultúra egyes elemeinek jellegzetes elterjedési formáira. Ennek magyarázatául a szláv betelepítés többlépcsős voltára hívja fel

a figyelmet, nyitva hagyva a korábbi nem szláv lakosság szelektív területi hatásának lehetőségét egyes etnográfiailag figyelemreméltó különbségek és párhuzamok kapcsán. Ennek tükrében elképzelhető (bár történeti bizonyítékok hiányában sem cáfolni, sem igazolni nem tudjuk a tézist), hogy a paralel és fél-paralel sípok (sípszarak) használata egy, a középkor óta egymás mellett létező hagyomány volt, amely területileg jelentősebb mértékben csak az oszmán hódítással módosult. Amennyiben mégis a klasszikus (egyszólamúságból a többszólamúság felé) evolucionista vonalat fogadnánk el, akkor a többszólamúvá alakulás mindenképpen a XV. század előtt lejátszódó differenciációjával kell számolnunk, semmiképpen sem későbbivel.

A területi és az etnikai összefüggések, valamint az itt felhozott érvek mentén a központi dinári (hegyvidéki) területek és a mediterrán vidékek mjesnice típusait együtt tárgyaljuk, típusainak különbségei ellenére.

A MJESNICE TÍPUSÚ HANGSZEREK BELSŐ DINÁRI MAGTERÜLETE, A DIPLÉ

Szávától délre, a Velebit hegyláncaitól és az Una folyótól keletre valamint a Drinától nyugatra és délre helyezkedik el a mjesnice típusú hangszerek legjelentősebb kiterjedésű területe (a terület délkeleti határáról még ejtünk szót). E területen a hangszerhasználat legfontosabb központja a középalmát hátszág (dalmatinska Zagora) és a Neretvától nyugatra eső nyugat-hercegovinai terület. E két terület, mint már említettük összefügg, nemcsak a dudahasználatukat, de a társadalmi típusukat és természeti feltételeiket tekintve is. Történeti, kultúrtörténeti fejlődésükben e területeknek a mediterrán kultúrkörhöz való tartozása kiemelkedő jelentőséggel bír, de a tengerparttól távolodva egyre inkább a kontinentális hatások és a mediterrán dominancia állandó váltakozását figyelhetjük meg. Ez az elmúlt évezredben a társadalmi-politikai területen is észrevehető oszcillációt okozott.

A dudák szempontjából az északi, pannon hatások ezen a területen nem találhatók meg. Hogy ez az oszmán időszak előtt (mikor a pannon hatás a legjelentősebb volt) miképpen alakult, arról szinte semmi adatunk nincs jelenleg. Az oszmán időszak végleg elszigetelte ezt a területet a kontinentális kultúrterületektől, sőt a peripannon és belső pannon/kárpát-medencei területeket, ennek a dinári magnak a függvényévé tette (a XVII század végéig). Ez véleményünk szerint a dudák kapcsán segített konzerválni a középkorig megőrzött dudakultúrát, mely sajátos elzárt fejlődésnek indult. Ennek eredményeképpen a mediterrán területeken (különösen a Közel-Keleten és Észak-Afrikában, a közelben pedig albán, montenegrói vidékeken és egyes horvát szigeteken) megőrződött két nád összekötőzésével készülő dudafajtákat az egy fából készült, paralel vagy enyhén divergens furatokkal rendelkező, síptőkével rendelkező dudák váltották fel.¹⁹ Feltehetnénk a kérdést, hogy vajon a pannon területek hatása tükröződhet ebben az ebben a dinári területeken lejátszódott mediterrán dudahagyomány-változásban. Ez azonban igen spekulatív logikai bizonygatási folyamathoz vezethet csak a kutatások és a történeti adatok hiányában, ez pedig nem célunk.

Az előbbi kapcsolódásnál konkrétan adalék egy esetleges régebbi nádból készült tömlős diple formára egy XVIII. századi polihisztor Alberto Fortis „Utazás Dalmáciába” című művében található. Ebben egy külön fejezetet szentel a hegyvidék népének a „morlákoknak”²⁰ kiemelve zenéjük és hangszereik egyes elemeit. A mijeh nevű hangszerről a következőket írja: „A svirale (ikerfurulya, furulya) és a pásztor diple néhány nádból és tömlőből elkészítve, melybe fúvással zenélnek nyomkodva könyökükkel e tömlőt, szintén nagyon elterjedt hangszer Morlákiaiban”. Értelmezésünk szerint, a Fortis által említett néhány nád csak úgy lehet szembeötlő egy itáliai természetűdős, utazó számára, ha annak sípszára abból van megépítve, más módon nem láthatta a tömlőbe helyezett sípokot. Esetleg a befúvó csőre gondolhatunk, mint nádból készült része a hangszernek, de az nem néhány nád, csupán egy. Fortis a nyugat-európai arisztokrácia által

támogatott utazókat és természettudósokat az adriai „vadregényes Morlákiába” gyakran vezető, a területet többször beutazó, azt jó ismerő tudós ember volt, aki szerzetesi karrierjét hátrahagyva inkább a szabad kutató életét választotta velencei apátként. A területet jól ismerve (1771 és 1773 között többször utazott a területre) hihetünk megfigyeléseinek, miszerint ekkor még megfigyelhető a nádcsovek összeillesztésével készült tömlőbe illesztett diple – Fortis több helyen is megfigyelt hangszerről beszél, feltehetően többször is találkozhatott diplén játszó pásztorral. Mindezek ellenére, amennyiben további források (korabeli ábrák, leírások) hiányában kritikával kell fogadnunk Fortis leírását.

Van még egy érdekes eleme a hangszerhasználatnak, amely a töké nélküli, nádból készült sípszáras hangszerekre utalhat, ez pedig a hangolás módja a diplárok körében. Ezt a folyamatot ők nem a sípszár tőkéből való kivételével és a sípok igazgatásával oldják meg, hanem úgy, hogy játék közben a tömlőt nem leeresztve a sípszár tőkéjének a bőr felőli oldalán a bőrön keresztül nyomják befelé azt a sípot, amelynek a sípszárba való beljebb tolásával el kívánják érni a két síp összehangzatát. Ez jellegzetesen arra vall, hogy a sípszárat nehéz eltávolítani a tömlőből, ezért ilyen módon hangolnak, egészen, amíg el nem érik a kívánt eredményt, vagy nincsenek rászorulva a szétkötözésre és a közvetlen tömlőn kívüli hangolásra.

Az előbbieket figyelembe véve elmondhatjuk, hogy a körülhatárolt belső dinári területen az isztriaiakhoz képest hosszabb sípszárak (18-24 cm), nagyrészt emberfejes ábrázolással díszített (faragott) sípszár tőkék és jellegzetesen bekötött tömlő a jellemző. A tömlőt illetően kettő jellegzetes elem figyelhető meg. Az egyik a mellső láb bekötözése valamely díszítő, inkább szimbolikus, mint hangszertechnikailag fontos elemmel (zergeszarv, vaddisznó agyar) mely által a befúvó cső (vagy annak tőkéje) a két mellső láb között kialakított lyukba kerül. A másik jellegzetesség a tömlő fenekének elkötözése, (a)mely nem egyszerűen zsákszerűen történik meg, hanem szintén egy fakorong segítségével²¹

7. ábra: Paralel sípszáras, szarvakkal és fenékbekötővel rendelkező diple, Nyugat-Hercegovina

8. ábra: Fél paralel sípszáras, vaddisznóagyarakkal, fenék és fúvókatókéval rendelkező diple Közép-Dalmácia, Vrlika

Előfordulnak, különösen a nyugat-hercegovinai területeken a fúvókátőke nélküli hangszerek. Hercegovinában a tömlő fenekét lezáró korongot nemegyszer tükör díszíti (néha szinte a teljes kört kitöltve), melynek funkciójához hasonló ördög-történetek fűződnek, mint a Kárpát-medencében. A szigetvilágban, sípszár típustól függetlenül szinte sehol sem találunk a két láb közé pozícionált befúvót, ott a mellső lábak valamelyikét használják erre a funkcióra, de van olyan tenger-melléki vagy szigeti diple megjelenés ahol mindkettő befúvó-elhelyezés megtalálható²².

A tenger-melléki és a hegyvidéki területek duda-hagyományában van egy jelentős különbség. Amíg a tenger-melléken és a szigeteken ezek a hangszerek ének és tánc kíséretre szolgálnak, addig a hegyvidéken e hangszerek szolgáltató funkciója teljes egészében hiányzik (Bezić 1964). Magában a helyi nyelvekben sem a „diplén zenél” (svira u diple) kifejezést használják, hanem a diplézik (dipli)! Amennyiben a diple megjelenik is nagyobb alkalmakkor, amelyek táncalkalmak is, ott a tánc nem a diple által előadott dallamokra történik, hanem tradicionálisan ének mellett, vagy egyszerűen „némán” (nijemo kolo). Ezek a területeken diple főleg a pásztorok hangszere, akik állításuk szerint ezzel védik a farkasoktól vagy medvéktől a nyájukat. Az állattartás ezeken a vidékeken ugyanakkor nem egy különálló etnikai vagy szociális társadalmi csoport privilégiuma, hanem éppen a legjellemzőbb gazdasági tevékenység volt, amely függően az adott lokális természeti adottságoktól eltérő mértékben keveredett a gyűjtögetéssel vagy a földműveléssel. A hangszer általános ismerete, gyakori használata véleményünk szerint ezért is indokolt, mert a jószágok (elsősorban juhok) őrzésében majdnem mindenki kivette részét. Ezekből megállapíthatjuk diplén előadott zene a hegyvidéki, dinári lakosság számára több mint zenei kategória, kommunikációs eszköz, a pászorkodás fontos kelléke és hangszer is egyben. Több zenész elmondása szerint a diplén nem zenélnek, hanem beszélnek, és a kommunikáció eszköze, mert „mindenki érti, mit akar az ujjáival mondani”.

Milyen is akkor ez a diplén előadott zene? Elsősorban rövid ütempáros elemeket egymás után fűző többnyire ritmikusan előadott improvizáció. Néha a hangszerjátékos beiktat egy-egy a ritmust megtörő hosszú hangokból álló lezárót, mely vagy a teljes folyamat lezárását, vagy két folyamat közti „pihenő” szerepét tölti be. Improvizatív és individuális jellege ellenére vannak olyan zenei elemek, melyek földrajzi térben és időben egyaránt elterjedtnek mondhatóak. Ezeknek úgy tűnik, megvannak a kommunikációs szerepei a már említett módon, de a diplén játszó zenészek nem szeretik ezeket elárulni, deszakralizálni. Ehhez a funkcióhoz csatlakozik a már említett, szinte mindig jelen lévő emberfej a sípszár tőkén. Širola említi, hogy ezt egyes helyeken kutya-fejnek is nevezik és a „Diplárok Istenét” ábrázolja, akinek a nevét nem szabad elárulni, mert az a „tudás elvesztésével” járna (Širola 1937).

9. *Diple* tőke emberfej ábrázolással Pridvorje, Dubrovnik környéke

E jellegzetességekben nem különbözik a paralel hercegovinai és a fél-paralel dalmáciai hegyvidéki típus. Mivel a tenger melléken és a szigetekeken XVI-XVII. századi források is bizonyítják a duda (mjesnica) szerepét a farsangi mulatozásban és a táncban (Sremac 1988, Ivančan 1985) többek között a helyi moreska (kumpanija) hagyományban nem tartjuk valószínűnek, hogy a hegyvidéki területek szinte szakrális hangszerhasználata lett volna a kiindulója e hagyománynak. Inkább csak a hegyvidéki pásztorkodásban betöltött szerepe e hangszernek okozhatta ezt a speciális fejlődési pályát és zenei fejlődési ívet.

KONFESSZIONÁLIS VÁLASZTÓVONALAK VAGY TORZÍTOTT ADATKEZELÉS BOSZNIA-HERCEGOVINÁT ILLETŐEN?

Érdekes kérdést vet fel e hangszerek használatának területi elhelyezkedése bosznia-hercegovinai területén, ugyanis feltűnő, hogy a legtöbb adatunk a többségben katolikus horvátok által lakott vidékekről származik. E területekről csak a teljes paralel hangszerek típusait ismerjük, akárcsak boszniai úgy hercegovinai területekről is. Az egyik észrevétel az, hogy nincs jelentős adatbázisunk az iszlám hitű boszniai lakosság hangszerhasználatáról, pusztán Širola említi, hogy a hegyvidéki muszlim népesség (tehát feltehetően az állattartással foglalkozók, ugyanis ott földművelésre nincs nagyon lehetőség) használja a hangszert. Ugyanakkor mind Rihtman, mind pedig Nametak (Rihtman 1982, Nametak 1964) kiemelik, hogy az iszlamizált bosnyák népesség a helyi iszlám értelmezése alapján visszatartja magát a zenétől, különösen a hangszerestől, ezért a romák jelenléte a boszniai zenészek között jelentős arányú volt. Ez a tartózkodás nem vonatkozik az énekes hagyományra, mely a bosnyák orientális hatású sevdahok kialakulásához és burjánzásához vezetett. A másik jelentős tényező az iszlamizált népesség területi eloszlása. Boszniában a városok lakossága volt kiemelkedően muszlim, amíg csak egyes vidékeken találhattunk jellemzően falusi, vidéki földműves iszlamizált népességet. Így első-

sorban a városi, hangszereiben és hangzásvilágában egyaránt erősen orientális jellegű zene az, mely a boszniai iszlám közösséget jellemzi. Érthető, hogy a diple használatában, mely elsősorban a legelőváltó pásztorkodás vidékeire jellemző a muszlimok alulreprezentáltságát²³ figyelhetjük meg. Érdekes ugyanakkor, hogy a Drina-menti és a nyugat-boszniai (bosnyák Krajina) ortodox, szerb szállásterületről sincs adatunk a diple használatát illetően, bár a Zágrábi Néprajzi Múzeum őriz egy Gacko környéki hangszert, (mely városka az ortodox többségű Kelet-Hercegovinában van) azonban ez az egy adat továbbra sem meggyőző. Az American Folklife Center, Library of Congress által közzétett, az 1930-as évek vége felé keletkezett zenei gyűjtemény²⁴ is őriz kelet-hercegovinai zenei felvételeket a kivándorolt vendégmunkásoktól, de ezek Ljubinje területéről származó horvát zenészek felvételei. A szerbek diple használatáról legalább olyan szerény adataink vannak, mint a bosnyák (muzulmán) lakosságot illetően, pedig a pásztorkodás részükről, különösen Kelet-Hercegovinában és Délnyugat-Boszniában nem kérdéses. Mi állhat mégis e (legalábbis látszatra) etnikailag szelektív hangszerhasználat háttérében. Erre sajnos nem tudunk kielégítő választ adni, részben, mert lehet, hogy csak pusztán adathiánnyal van dolgunk. Ugyanakkor felmerülhet az az erősen hipotetikus érvelés, miszerint elsősorban az a középkori eredetű népesség használja csak a diplét e területeken, amelynek az oszmán időszakot megelőző időkben közvetlen mediterrán kulturális kapcsolatai voltak²⁵. Történeti kutatásokból ismeretes (Džaja 1983, Malcolm 1993), hogy a középkori Bosznia kontinuitása leginkább az oszmán korban a ferencesek által pásztortolt katolikusok által őrződött meg. Ők, a XIX. század nemzeti integrációja során a horvát nemzeti eszmét tették magukévá (elsősorban vallási és kulturális alapon), és e mediterrán hangszer használata is elsősorban rájuk jellemző²⁶. Kissé torzítja a képet, hogy Širola 1937-es művének Boszniára vonatkozó adatait a travniki katolikus szeminárium tanulóitól gyűjtötte, így az idáig kiépített legátfogóbb adatbázis mindenképpen torzított képet mutat. Az előbbi tézist támasztja alá az is, hogy a XX. század második felének népzenei

gyűjteményei (zágrábi és szarajevói múzeumok és folklórintézetek gyűjteményei egyaránt) is csak ezt a katolikus horvát túlsúlyt erősítik meg.

A diplék használatának délkeleti határa átnyúlik Montenegró központi területéig és folyamatosan átmegy a nádakból összekötözött diplék területe felé (Délkelet-Montenegró területei). Tudomásunk szerint a legkeletibb területe az egy fából készült, tőkével ellátott paralel sípszáras dipléknek a montenegrói tengermelléken (Kotor és Budva környéke) van és benyúlik kissé a hegyvidék felé, de tudomásunk nincs e hangszer használatáról északi montenegrói területeken. Egy adatunk van a montenegrói-szerb határról diple jellegű hangszert illetően, azonban e hangszer nem tipikus képviselője az itt tárgyalt hangszereknek, lehet, hogy csak egy odaköltözött dél-szerbiai hangszerkészítő próbálkozása, azonban elemeiben a dinári tradíció (a bőr korongokkal való bekötözése, hat lyuk a sípszáron) megjelenik. Sajnos még a legújabb irodalom sem érinti e kérdéskört (Jakovljević 2012), ezen a területen további kutatások szükségesek.

A dinári magterületek minden vidékén készítenek olyan diplét, melyben csak egy síp van és 5 vagy 6 lyukkal rendelkezik. Ezt a Svilaja hegységben diplicenek (a diple szó kicsinyítőképzős alakja), a bukovicai Žegarban „diple od jednog struka” (egyoldalas diple), Hercegovinában „diple jedinke” (egyedülálló diple) néven nevezik. Ezeket a hangszereket a készítők elsősorban gyerekek számára készítik és már a nevük is elárulja, hogy a diple hangszerből (a dupla sípszárból) eredeztethetjük, nem pedig a diple egy egyszerűbb régebbi alakjáról van szó. Ezen egysípos hangszerek tömlőbe kötözéséről nincs információ, gyermek-hangszerként ez fel sem vetődött²⁷.

A DIPLÉK HANGOLÁSÁNAK KÉRDÉSE

Általánosan elterjedt tévhit, hogy a diplék tudattalanul megkonstruált, ad hoc hangszerek, melyeknél nem a hangolás számít. Ezt egy zenész-hangszerkészítő úgy fogalmazta meg, a többletjelentés tartalmát szándékosan kihasználva, hogy „itt nem az újjak, hanem a tüdő zenél²⁸”. A korai kutatók (Kuhač, Kuba, Širola) próbálták meghatározni e hangszerek zenei hangsorait, de ezt gyakran múzeumi hangszereket mérgetve és megszólalva tették, néha úgy, hogy a hiányzó sípot maguk pótolták egy-egy másik hangszerből. Bár már ekkor felfigyeltek e hangszerek hangsorának moll jellegére, de nem tudatosodott náluk még, hogy ezt a hangsort a diplék nem teljesen zárt alaphangjához, hanem a négy (ritkábban öt) lyuk (vagy lyukpár) fedésével megszólaltatott hangról kell érteni. Annak ellenére, hogy Širola kutatásaiból jól ismerte a hangszerkészítési technikák alapjait, így a méretezést is, nem tulajdonított komoly tartalmat azok természeti arányainak. Így leírja, hogy a diple sípszárak hossza leggyakrabban a kinyújtott nagyujj és mutatóujj közti távolság.

10. ábra: A diple sípszárának leggyakoribb meghatározása, Pridvorje, Dubrovnik környéke

A síphoz közel eső legfelső lyuk helyét pedig a síp hossza határozza meg, amelyet a mutató és középső ujj szélessége ad ki (a síp hossza leggyakrabban megegyezik ezzel a távolsággal).

11. A diple első lyukának kijelölése, Pridvorje, Dubrovnik környéke

A lyukak további helyét az egymás mellé helyezett ujjak adják ki.

12. A diple lyukainak elhelyezése, Pridvorje, Dubrovnik környéke

Az így kapott hangszer hangsora, amennyiben az alaphangot (négy lyuk vagy lyukpár lefedése) és a legmagasabb hang hangközét egy tiszta kvintre hangoljuk²⁹ semleges tercű, kissé magas szekund és szinte tiszta kvart hangközökkel jellemezhető.

A MJESNICE TÍPUSOK A TENGERMELLÉKEN ÉS AZ ADRIAI SZIGETVILÁGBAN

Ejtettünk már néhány szót a szigetvilág és a litorális dalmát területek mjesnicáinak különbözőségéről a hegyvidéki diplékkal összehasonlítva. Az itteni dudák, melyet leginkább a mjesnica, misnica, mijeh neven neveznek sípszárai legtöbb esetben fél-paralelek (a leggyakrabban a 6:2 illetve a 6:3 kombináció), de megtalálhatóak kis számban a paralel sípszárak is. Ezen a területen a fakorongokkal való tömlőbekötözés hiányzik, vagy csak akkor jelenik meg, ha egyértelmű kapcsolat van a hegyvidéki dalmát területekkel. E területek mediterrán kultúrkörhöz való tartozása nem kérdéses, mind a hosszan tartó bizánci hatás, mind pedig a Velencei és Dubrovniki Köztársaságok területei is ide tartoznak. E területek folyamatosan megőriztek elemeket a mediterrán népességből és kultúrkörből, a dinári elemek gyakori hatásával. Feltehetően ezért is, őrződött meg e területek periferiáin, Pag-szigete és más dalmát szigetek valamint a montenegrói és az észak albán területeken (a tengerhez közel eső vidékeken) a tömlő nélküli szájban körlegzéssel fújt, tehénzarv tölcsérben végződő két nád összeillesztésével készülő hangszer. Ennek a hangszernek a neve Pag-szigetén gunga, Albániában és a montenegrói albánoknál zumara (zumare) Montenegró déli területein pedig diple. A déli elterjedési területen a hangszer készülhet nagyobb testű gázlómadarak (gémek) lábszárcsontjából is, vagy az 1950-es évektől akár fémcsövekből is.

A lyukak ezeken a hangszeren paralelek. Négy vagy öt pár lyukat helyeznek el a viasszal összeillesztett és összekötözött csöveken. Sehol sem ismeretes tömlőben való használatuk, viszont mindenhol körleg-

zést használnak megszólaltatásukra. E hangszerek zenéje ének és tánc kíséretére is szolgál, de leggyakrabban a fiatal pásztorok használták a nyáj őrzése közben. Konstrukciójukban e zenei eszközök teljes mértékben megegyeznek az észak-afrikai rokonaikkal, az albánoknál (zumara, zumare) még a hangszer elnevezése is azonos, ugyanakkor megbízható kutatási eredmények hiányában itt is inkább a szükséges további vizsgálatokra, mintsem a merész összefüggésrendszerekre hívnánk fel a figyelmet.

Bosznia területén fel kell hívnunk a figyelmet még egy szájjüregben működtetett, szimpla sípos hangszerre a rognjačara. Ez a hangszer három részből áll, a fából durván kialakított hangszertestből, melyen öt-hat lyuk helyezkedik el, a sípból, melyet felülről a hangszertestbe helyeznek, valamint egy tehénaszarvból, melyet a hangszer végére helyeznek, mint tölcser. Ez a hangszer Bosznia déli és középső területein használatos elsősorban, mint gyermekhangszer, és a nádsípok családjához sorolhatjuk, melyekről ebben a tanulmányban nem kívánunk szólni, kiváló magyar nyelvű irodalom e témában (Brauer-Benke 2014). Úgy gondoljuk a rognjača összetettsége miatt egyfajta átmenetet képez egyes tömlő nélküli szarutölcserrel ellátott díplék és a nádsípok között, melyekből számos típus megtalálható a Balkánon is.

A tömlőbe szerelt tengeremléki mjesnice típusoknál a hegyvidék és Bosznia-Hercegovina területén megjelenő két típushoz képest szembeötlő a formai gazdagság. Amíg a kontinentális területeken az említett két típus (6:6 és 6:2) szinte teljesen lefedi a diple használat teljes területét, addig a mediterrán területeken e két típus mellett megtalálhatóak a 6:3, 6:4 sőt 6:5 típusúak is. A Dubrovnikai Köztársaság egykori területén, a Stoni-öböltől, Dubrovnikig valamint Konavle vidékein elsősorban a 6:3, a Pelješac-félszigeten a 6:4, a 6:2, Hvar szigetén a 6:6, Lastovo-szigetén és Korčulan a 6:3 volt a legjellemzőbb típus. Ezek a területeken a diple zenét a líra - lijerica, vijalo (Kuba 1899, Gavazzi 1930) - használata szorította ki³⁰, bár egyes vidékeken még napjainkban is találhatunk egy-egy zenészt e hangszereken. Az északabbi tengeremléken és szigeteken, a Cetina torkolatától

valamint Brač szigetétől északnyugatra egészen a Kvarneró szigetvilágig és a Velebit masszívumáig a 6:2-es diple típusok az egyeduralkodók, bár tudjuk, hogy a szigetiek a kontinentális területek diple készítői központjaikból (Širola 1937) szerezték be a hangszereiket (Zelovo, Bukovica).

E terület érdekes diple használata jelenik meg a kumpanija, a helyi moreska táncok hagyományának kíséretében Korčula egyes településein (leginkább Blatoban). Itt szinte a teljes dramatikus ceremónia alatt csak a mjesnica és a dob szolgáltatják a zenét, amely a lassú kísérő vagy aszimmetrikus ritmusú motívumoktól egészen a páros ütemű tánczenéig terjed. A mjesnice jelenléte e szokásban igen réginek mondható, bár a kumpanija idáig ismert legrégebbi dokumentuma nem említi a zenei kíséretet, feltételezhetjük, hogy a XVI-XVII. századtól a mjesnice típusú hangszereknek helye van a kumpanija ceremóniájában.

A MJESNICÁK DIPLE TÍPUSAI ÉS A MODERNIZÁCIÓ

Az eddig tárgyalt dinári és mediterrán területek tárgyalt hangszerei meglehetősen régiek, ahogy a rajtuk előadott kis ambitusú ütempáros zene is. Ezt a zenét a pásztorkodás alapú, dinári-hegyvidéki életforma termésének tekinthetjük, és ezzel együtt tűnik is el. Szinte minden e fejezetekben felsorolt szakirodalom a XIX. századtól napjainkig kiemeli, hogy a dinári mjesnice típusú hangszerek a pásztorkodás marginalizálódásával eltűnnek a mindennapok privát és közösségi szerepköréből és az exkluzivitás eszköztárában találják magukat (Jakovljević 2009, 2012). Ez a folyamat a dinári területeken igen gyors és igen látványosan zajlódott le. Az 1910-es, utolsó „Monarchiás” összeírásnál Dalmácia és Bosznia voltak a legelmaradottabb részei a Habsburg „birodalomnak”. Ezzel szemben napjainkban ez a terület a tengerparti tömegturizmusnak köszönhetően óriási tökékoncentrációt élt meg, Horvátország legértékesebb területei közé tartozik.

Szinte kettő-három generáció alatt a mindennapi küzdelem helyébe egy, álmodni, sem mert jólét köszöntött be.

A tradicionális kultúra szempontjából ez a változás végzetesnek tűnik. A hegyvidéki és szigeti lakosság zöme a litorális agglomerációkba költözött, minden addigi gazdasági tapasztalatát, értékét félredobva (a szigeteken a probléma a késve kiépülő szolgáltatások és a közlekedési nehézségek voltak). Ennek a folyamatnak egy jelentős része ráadásul a szocialista Jugoszlávia idejére esett, amikor is a hegyvidéki lakosság radikális politikai nézetei (az ustaša vagy a četnik mozgalmakkal való szimpátiája) miatt erős politikai presszió alatt is volt. Ennek kirívó példája e népesség aránya az 1960-as években meginduló vendégmunkás diaszpóra kialakulásában, ez különösen érvényes a hercegovinai horvátokra.

Ezekben a társadalmi változásokban a tárgyalt hangszereken előadott nem dallam-központú zene nem találta meg a helyét. Az elmáradott régi életmód részeinek tekintették, bár a jugoszláv időszakban a folklór a békés együttélés reprezentálására szolgáló kirakat szerepet is betöltötte, de ez is csak kisebb-nagyobb rendezvények külsőségektől és ideológiától nem mentes lebonyolításában nyilvánult meg. Csak az 1990-es években feléledő nacionalizmussal és regionális identitást erősítő mozgalmakkal került ismét előtérbe a tradicionális hangszerek, mint identitási elemek kérdése. Ekkorra tehető a tradicionális hangszerek megjelenésének az időszaka könnyűzenében. A probléma csak az volt, hogy ez főleg igen alacsony színvonalon, többnyire a populáris turbó-folk³¹ műfajjal versengő formában öltött testet. Ugyanakkor a hangszerjátékosok vagy a tradicionális közösségek tagjai voltak, akik a hangszerek eredeti formáját jelenítették itt meg, vagy városi fiatalok, akik zeneiskolákban és rádión felnőve nem igazán értették ennek a zenének a valódi mélységét. Mivel nem volt olyan mozgalom, civil közösség, mely célul tűzte volna ki e hangszerek popularizálását, továbbéltetését vagy modernizálását (Isztriáról már beszéltünk, ott ez teljesen másképpen zajlott) azok spontán, individuális tartalmak és tehetségek mentén éltek tovább. Így nem jött létre

jelentősebb változás sem a zenében sem a hangszer formájában, készítésének módjában. Mégis egyes egyéni próbálkozásokról mindenképpen szólnunk szükséges. A hercegovinai horvátság egyik kiemelkedő diple játékos a zarándokközpont Međugorje közelében, Cernoban született Antas Mucić, aki igen sokat tett a hercegovinai diple továbbélésért. A mai hercegovinai hagyományörzést nagyrészt neki köszönhetjük. Az ő innovációja a sípszár anyagában volt, ugyanis elkezdte alumíniumból készíteni a sípszárat, állítva így nem hangolódik. Több fiatal is tőle tanult, akik később kultúr csoportokban ezt továbbadták. Most már a harmadik generáció zenél Antas hagyományán. Neki köszönhetjük azt is, hogy néhány helyi tánc (pl. a Trusa, Trojanac) kíséretébe beépült a diple. Saját bevallása szerint ezt korábban senki sem alkalmazta, valószínű, hogy a jugoszláv fesztiválokon utazva a macedón és dél-szerbiai dudásokat látva próbálta ki a diple tánc kíséret szerepét. Antas Mucić a sípszárat 2-4-es ujjkombinációval használja.³² és napjainkban ez a mód terjedt el leginkább.

A dalmát területeken nem beszélhetünk az előbbihez hasonló jelentőségű személyről, és így olyan fiatal generációról sem, mely továbbvinné a hangszer zenélésének, készítésének hagyományát. Ez a magterületek kiürülésének, demográfiai összeomlásának köszönhető. Továbbá annak, hogy Dalmáciában létezik egy a városokhoz kötődő, énekes hagyomány, mely betölti a lokális identitásban a domináns tradíció szerepét, ez a klapa³³. A másik ok szintén az urbanizáció, ugyanis a hirtelen, a turizmus és a szocialista iparosítás (városokba költözés) által életmódot (és lakhelyet) váltó közösségeknek csak egy kis része szeretne visszaemlékezni a modernizáció előtti életforma hagyományos kereteire. Ez politikai felhangot is kapott a horvát kultúrpolitikában, mely a jugoszláv dezintegrációt követő önállóságban magát kifejezetten közép-európainak és véletlenül sem balkáninak határozta meg. Ez az erősen központosító politika azonban a regionálisan igen megosztott Horvátországban nem volt (és ma sem) sikeres. Így a dalmát hegyvidék egyes kulturális elemei folyamatosan egyre fontosabbak lettek a helyi közösségeknek.

A modernizációt érintve érdekes adalék a hangszerek visszatérésének egy módja, mely a munkanélküliségből és az 1991-1995 közti háborúból következett és több esetben is megfigyelhettük. A háborús veteránok száma Horvátországban meglehetősen magas, ők a háborút követően gyakran nyugdíjba vonultak és többnyire alacsony jövedelemmel rendelkeznek. A városi életmódot finanszírozni így nem tudván visszaköltöztek korábbi lakhelyeikre és jövedelem kiegészítésként néhányan elkezdtek hangszereket gyártani, azokkal vásárolni, újra zenélni. Ilyen diple készítő és zenész Josip Galiot Vrljából, vagy Ante Delaš Zelovoból, és ilyen zenész többek között Marko Šundov Bračevići településről. Az első említett vált a kétezres évektől dalmát területek legjelentősebb dudakészítőjévé, aki a tömlők kikészítésének glicerines technikáját, valamint a sípok bambuszából való elkészítését vezette be újításként (könnyebb hangolhatóság miatt). Létezik még több helyen is olyan hangszerkészítő műhely Šibenik, Split és Zadar hegyvidéki hátszágában, ahol furulyákat, dipléket és más „szuveníreket” gyártanak tömegesen a turizmus igényei szerint, egyes diplé játékosok ilyen hangszereket is használnak. A vásároló hangszerkészítők gyűjtőhelyei az újraéledő vásárok (leghíresebb a benkovaci), piacok, zarándoklatok, búcsúk (dernek), népiünnepélyek (bikaviadatok, guslar és egyéb hangszeres zenész találkozók) melyeknek egyes esetekben már idegenforgalmi szerepük is van. Elképzelhető, hogy ezeken az alapokon, igényeken megmarad valami és áthagyományozódik a dinári Dalmácia diplé hagyományából.

A MJESNICA TÍPUSÚ HANGSZEREK KOSZOVÓBAN ÉS ÉSZAK-ALBÁNIÁBAN

Érdekes változata alakult ki a mjesnice típusú hangszereknek az észak-albán szállásterület egyes vidékein. Ezt a hangszeret mishnicë, (ritkán) meshnicë, bishnicë, beshnic néven nevezik az albánok. Érdekessége, hogy megőrizte az egy fából faragott diplé jellegű sípszárat is 6:1, 5:0

lyuk-kombinációkkal, de megjelent Koszovó területén³⁴ az a formája is, melyben e két csatorna különválnak³⁵. Ez esetben, az állatbőrben külön nyílásba is kötözik a két csövet, a játszólyukakkal ellátott részt általában a befúvóval szembeni mellső láb helyére, amíg a kitartott hangot adó cső az állat nyakába kerül. Így kapunk egy átmenetet a gaida és a mjesnice típusú hangszerek között, ahol az öt játszólyukkal és a sípszár alaphangjától csak egy oktávval mélyebb burdon hanggal rendelkező cimpoi és a koszovói öt játszólyukkal, de a sípszár alaphangjával megegyező alaphangon szóló burdonnal rendelkező mishnicë a legközelebbi rokonok.

Ez a kézenfekvő hasonlóság azonban éppen egyszerűségénél fogva óvatosságra kellene, hogy intsen minket. Bár az albán-román közös közép balkáni eredetnek történetileg, nyelvileg és kultúrtörténetileg is vannak érvei (Schütz 2002), de e hangszereknek nincs közös megnevezése és formailag is több különbözőséget találhatunk. Másrészt a hangszer albán megnevezése arra utal, hogy hangszer szláv közvetítéssel jutott a területre³⁶, sőt, olyan i-ző dialektus elnevezését használják, melyet kizárólag a tenger melléki és nyugat-hercegovinai horvátok használnak. Ez az érintkezés viszont mindenképpen oszmán kor előtti (esetleg az alatti), mert az oszmánok időszakában (XV–XVI. század) játszódik le a što dialektusok újabb –ije, -je jat-reflexióval, valamint közép- és észak-dalmáciai és nyugat-hercegovinai újabb –i jat-reflexióval jellemezhető nyelvjárásainak kifejlődése és elterjedése. Ez éppen azokon a területeken megy végbe és terjed tovább (Hercegovina, Montenegró) melyek napjainkig is az albán és az i-ző dialektust beszélő horvát szállásterületek³⁷ között helyezkednek el. Esetleg felmerülhetne a koszovói dubrovniki kolóniák Prizren, Janjevo és Letnica szerepe e hangszerek elterjesztésében az albánok között, de a dubrovniki dialektus éppen nem i-ző, hanem ije-ző³⁸. Ezen horvát kolóniák a XX. században ezt a dudatípust nem ismerték, a mišnica szó is ismeretlen körükben, inkább használnak macedón vidékeken készített hangszereket (általában peremfúvós kavalokat és šupeljkakat) és azokat macedón elnevezéssel illetik, így a dudát is gajda-nak hívják.

Az albán mishnicé a mai napig elsősorban a pásztorok hangszere. Azok zenélnék rajta, akik életük egy periódusát a nyáj őrzésével töltötték, lakjanak napjainkban akár városi környezetben is. Mivel az albánok körében maradt meg leginkább a pásztorkodás (legkevésbé érintette őket a modernizáció) hagyománya és Koszovó „kvázi” önállósodásával összenőtt a belső balkáni medence és az albán hegyvidék és mediterrán terület³⁹. Ez ösztönzően hat a legelőváltó pásztorkodásra, mely továbbra is konzerválhatja az itt tárgyalt hangszerek használatát. Jelenleg semmiféle modernizációs kísérletről e hangszerek kapcsán nincs tudomásunk.

ÖSSZEFOGLALÁS

Látható, hogy különösen a terület terepviszonyaihoz képest, kiterjedt, etnikailag és kulturálisan igen heterogén területen terjedtek el ezek a mediterrán nagyrégióhoz tartozó hangszerek, melyek egyes esetekben igen régi zenei nyelvet őriznek. A történelem viharainak és a belső társadalmi megosztottság állandó újratermelődésének köszönhetően nagyon nehéz kibogozni az összefüggés rendszerét egyes területek és hangszertípusok között. És ez éppen a legkézenfekvőbb viszonyrendszerekre vonatkozik. Úgy gondolom sok mindent át kell értékelnünk még e hangszereket illetően és kutatásukba sok-sok energiát befektetni, mire kielégítő és lehetőleg mindenki számára elfogadható válaszokat sikerül adnunk a felmerülő kérdésekre.

A délkelet-európai dudahasználatnak ezzel csak a déli, elsősorban a (kelet) mediterrán területekhez kötődő duda-hagyományát érintettük, de utaltunk már a közép-európai, kárpát-medencei, pannon területekhez kapcsolódó dudahagyomány egyes elemeire, kapcsolódási pontjaira az eddig tárgyalt hangszerekkel és területekkel. A kép természetesen akkor válik teljessé, ha majd ezt az északi területet is hasonló kritériumok mellett átvizsgáljuk, erre remélhetőleg hamarosan sor kerül. Ugyanakkor e gondolatot továbbgörgetve, ez maga után

vonzaná a Kárpát-medence dudahagyományának igen szükséges egy-egy és modern vizsgálatát. Ez a próbálkozás pedig már területi kötődéseiben európai, sőt eurázsiai perspektívákat nyitogat, amire igen nagy szükség lenne tudományosan is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAINES, Anthony, *The Bagpipes*, Occasional paper on technology 9., Pitt Museum, University of Oxford, 1973, 142.
- BEZIĆ, Jerko, *Diple s mjehom na zadarskom području. Rad VII-og kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Ohridu 1960. godine*, Охрид, 1964, 269–283.
- BEZIĆ, Jerko – GAVAZZI, Milovan – JAKELIĆ, Mirjana – MIHANOVIĆ, Petar, *Tradicijska narodna glazbala Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1975, 79.
- BRÄUER-BENKE József, *A népi hangszerek története és tipológiája - különös tekintettel a Kárpát-medence és környezete hangszereire*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, Budapest, 2014, 429.
- CVIJIC, Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Federativne Republike Srbije, Beograd. (az 1922-es kétkötetes mű újrakiadása egy kötetben). 1966, 583.
- DŽIMREVSКИ, Borivoje, *Gajdata vo Makedonija*, Instrument – Instrumentalist – Muzika. Institut za folklor „Marko Cepenkov”, Skopje, 1966, 510.
- FÜZES Endre, *A duda (gájda) készítése Mohácson*, Janus Pannonius Múzeum Évkönyv III. (1958), 179–186.
- GARAJ, Bernard, *Gajdy a gajdošská tradícia na Slovensku. Bagpipe and Bagpipers'. Tradition in Slovakia*, ASCO-Ústav hudobnej vedy SAV, Bratislava, 1995, 277.

- GAVAZZI, Milovan, *Kulturna analiza etnografije Hrvata*, Narodna starina: nepovremeni časopis za povijest kulture i etnografiju južnih Slovena Knj. 7, Zagreb, 1928, 17/2., 115–144.
- GAVAZZI, Milovan, *Jadranska „lira – „lirica“* Narodna starina 22., 1930, 103–112.
- GAVAZZI, Milovan, *Problem karakterističnoga razmještaja nekih etnografskih elemenata na Balkanu*, Zbornik na IV. kongres na slavjanskite geografi i etnografi s Sofia, 1936, 231–236.
- GUNDA Béla, *Ethnographica Carpatho-Balcanica*, Akadémiai, Budapest, 1979, 406.
- G. SZABÓ Zoltán, *Gajde és dude, dudák és dudások a magyarországi horvátoknál és szerbeknél = A duda, a furulya és a kanásztülök – a magyar hangszeres zene folklórja*, (szerk.) AGÓCS Gergely, Planétás, Budapest, 2001, 457–476.
- G. SZABÓ Zoltán, *A duda. The Bagpipe*, A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 9. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2004, 135.
- HABENICHT, Gottfried, *Un cimpoier Bănăţean*, Revista de folclor 17., 1972/4., 261–297.
- HABENICHT, Gottfried, *Die rumänischen Sackpfeifen*, Jarbuch für Volksliedforschung. Neuzenther Jahrgang, Berlin, 1974, 117–150.
- ИВАНЧАН, Иван, *Истарска свирала-шурла. Рад VII-ог конгреса Савеза фолклориста Југославије у Охриду 1960. године*, Охрид, 1964.: 251–261.
- IVANČAN, Ivan, *Narodni plesni običaji južne Dalmacije*, Narodna plesna kultura u Hrvata, Kultumo-prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb 1985, 9–44.
- ЈАКОВЛЈЕВИЋ, Rastko Stevan, *Dead Public Spaces – Live Private Corners, (re)contextualization of musically public and private*, Muzikologija – Musicology 2009/9., 51–62.
- КАЦАРОВА, Rajna, *Gajdite na edin šumenski majstor*, Izvestija na Narodni etnograski muzej v Sofija, Nr. XII. 1936.

- КАЧУЛЕВ, Иван, *Български народни музикални инструменти. Рад VII-ог конгреса Савеза фолклориста Југославије у Охриду 1960. године*. Охрид, 1964, 319–337.
- КАНЕВ, Константин, *Миналото на село Момчиловци Смолян*, Издателство на отечествения фронт, София, 1975, 319–321.
- A Balkán határai kapcsán Konkoly S. = A Balatontól az Adriáig*, (szerk.) PAP Norbert, Lomart – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 2006.
- KOZÁK József, *A duda a Kárpát-medence népeinek hangszeres zenéjében = A duda, a furulya és a kanásztülök – magyar hangszeres zene folklórja*, (szerk.) Agócs Gergely, Planétás, Budapest, 2001, 373–420.
- KUBA, Ludvik (Ludevit), *Narodna glazbena umjetnost u Dalmaciji*, Zbornik za narodni život i običaje Knj. 3., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1899, 167–182.
- NJIKOŠ, Julije, *Oj Baranjo lipa i bogata*, Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1987.
- LININ, Aleksandar, *Makedonski instrumentalni orski narodni melodii. Makedonsko narodno tvoreštvo*, Orska narodna tradicija kniga 3, Makedonska kniga – Institut za folklor, Skopje, 1978, 279.
- LOVRENČEVIĆ, Zvonko, *Dude u Bilogori*, Rad XV. kongresa Sveza udruženja folklorista Jugoslavije, U Jajcu 12–16. septembra 1968. Sarajevo, 1971, 361–370.
- MALCOLM, Noel, *Povijest Bosne – kratki pregled*, Erasmus Gilda – Novi Liber DANI, Zagreb – Sarajevo, 1995, 506.
- MARKOVIĆ, Zagorka, *Narodni muzički instrumenti*, Ethnographic Museum in Belgrade, 1987.
- MARUŠIĆ, Dario, *Piskaj, sona, sopi*, Svijet istarskih glazbala/Universo degli strumenti musicali istriano, Castropola d.o.o., Pula, 1995.
- MIRDITA, Zef, *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, 350.

- НАМЕТАК, Alija, *Izbjegavanje upotrebe muzičkih instrumenata kod bosansko-hercegovačkih muslimana*. Рад VII–ог конгреса Савеза фолклориста Југославије у Охриду 1960. године, Охрид, 1964, 359–363.
- PRIMOŽIĆ, Stiskarjev, Valter – MULEŠ, Šajina, Branimir(ed), *Vrime je... nasluhajmo... zasopimo... zakantajmo*, Kud Ivan Fonović Zlata Kršan, Kršan, 2007, 139.
- RICE, Timothy, *May it fill you soul. The Experiencing Bulgarian Music*, University of Chicago Press, 1994, 370.
- RIHTMAN, Cvjetko, „Orijentalni uticaji u tradicionalnoj muzici Bosne i Hercegovine,” *Narodno stvaralaštvo – Folklor* 21 (82-84), Sarajevo, 1982, 10–21.
- SÁROSÁCS György, *Magyarország délszláv nemzetiségei, Népi kultúra – Népi társadalom VII.* (szerk.) ORTUTAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1972, 369–390.
- СПАСОВ, Ангел, *Народни песни от Райково и за Райково*, Издава-телство Музика, София., 1983, 235.
- SREMAC, Stjepan, *Ples u suvremenim pokladnim običajima*, *Narodna umjetnost* 25., 1988, 137–174.
- SOFTIĆ, Aiša – KARAČA BELJAK, Tamara, *Sviram kako pjesma kazuje tradicijom muzički instrumenti Bosne i Hercegovine = I play as the song says: traditional music instrument of Bosnia and Hercegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Muzička akademija Sarajevo, 2005, 111.
- SCHÜTZ István, *Fehér foltok a Balkánon. Bevezetés az albanológiába és a balkanisztikába*, Balassi, Budapest, 2002, 224.
- ŠIROLA, Božidar, *Svirajke s udarnim jezičkom*, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1937, 392
- TALAM, Jasmina, *Folk Musical Instruments in Bosnia and Herzegovina*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2014, 258.
- ВУКМАНИВИЋ, Јован, *Народни музички инструменти Арбанаса у Црногорском приморју. Рад VII–ог конгреса Савеза фолклориста Југославије у Охриду 1960. године, Охрид, 1964, 297–301.*

- VLAHOVIĆ, Mitar, *O najstarijim muzičkim instrumentima u Crnoj Gori, Rad kongresa folklorista Jugoslavije VI. – Bled, 1959*. Ljubljana, 1960, 313–325.
- VUKOSAVLJEVIĆ, Petar, *Erske gajde*, Beograd,: Radio Beograd, 1981, 72.

JEGYZETEK

- ¹ A gaida és gajde írásmódot csakis e tanulmány kedvéért választottuk külön. A gaida – райда, рајда (plural – райду, рајду) hasonlóan j-vel ejtett és írt szó, de a bolgár nyelv latin betűs illetve angol nyelvre történő átírásánál ezt a módot (j helyett az i-t) alkalmazzák. A bolgárral igencsak rokon macedón nyelvnek létezik a szerb nyelvvel hasonló latin átírása, ott is a gajda lenne a jó átírás. E délkelet-balkáni hangszer elnevezése mindenhol egyes és többes számban is használatos főnév. E kettő keveréből alkottuk meg a két gajde, gajda-gaida típus különbözőségének nevezékτανát ebben a tanulmányban.
- ² A mješnica, magyar átiratban mjesnica, az egyes száma e főnévnek, melynek többes száma a mješnice (átírva mjesnice). Vannak olyan vidékek, amelyeken a hangszer megnevezésére használt főnév csak többes számban létezik (pluralia tantum) csak mjesnice alakban létezik. Ez a helyzet a diple (a mjesnice sípszára, egyes területeken pedig a teljes tömlős hangszer neve) elnevezéssel is, melynek kizárólag többes száma használatos (sehol sem létezik dipla alak!). Tanulmányunkban egyaránt használjuk mind a mjesnica mind a mjesnice szót, megkülönböztető funkció nélkül ugyanarra a hangszertípusra értve.
- ³ Az arománok a szlávokat megelőző nyelvükben romanizált balkáni vlah lakosság egyik csoportja, de a vlah (innen ered a magyar oláh szó is) helyi szinonimájaként is használják. A balkáni legelőváltó pásztorkodás legfontosabb etnikai elemei voltak a Balkán-félsziget déli részén az albánokkal együtt (Mirdita 2009). A polgári változásokkal a modernizálódó orientális balkáni polgárság egyik legjelentősebb magjává váltak kereskedőként, iparosként. Bár a balkáni pásztorkodás legkiemelkedőbbjei mégis zenéjükben a modernebb, polgári elemek a jellemzőbbek (oszmán városi zenei és nyugati hatások egyaránt), köszönhetően a polgárságuknak, így a duda napjainkban dominánsan nem köthető az arománokhoz, bár használják a hangszert.
- ⁴ Tanulmányunkban az egyszerűsége koncentrálván az elnevezéseknél igyekszünk jól értelmezhető, nem pedig mindent lefedő elnevezésekkel illetni az egyes hangszerfajtákat. Ennek semmilyen etnikai éle nincsen. Sajnos az etnikai jelzők alkalmazása az elnevezéseknél több problémát okoz, mint amennyit megold, ennek ellenére mi is használjuk várva és dolgozva a jobb megoldásokon.

- ⁵ A terület meglehetősen homogénen szláv, macedón többségű. Elsőrtan találhatunk csak itt XIX. században letelepedett arománokat (akik napjainkra zömmel már elszlávosodtak), csupán a városi és egyes vidéki településeken találhatunk oszmán időszakból származó törökségi elemeket (oszmánli és délen jörük elemeket, akiknek dudahasználata nem ismeretes), és roma csoportokat.
- ⁶ A macedón hangszereknél leginkább az anyaghasználatban, az addig szaruból készült részek műanyagra cserélésében következett be változás, ugyanakkor a hangszerek menzúrájukban ugyanolyanok maradtak napjainkig, amelyenek korábban is voltak. Megmaradt a buxus (*Buxus sempervirens*) egyeduralkodása a hangszerek anyagában, ugyanakkor a szocialista gazdasági modell (korlátozott privát mezőgazdasági vállalkozási szféra) által a visszaeső állatállomány a szaru, mint alapanyag eltűnését okozta. Ezt a műanyagok kezdték el pótolni. Az 1990-es évekig működtek már több generáción keresztül hagyományozódó professzionális hangszerkészítő családi vállalkozók (pl. a Petreski familia Prilepben), de ezek eltűntek napjainkra. A falvakban a nem professzionális hangszerkészítés napjainkig fennmaradt.
- ⁷ Az Ivanov család fontos szerepet játszott a dуда és a kaval standardizálási folyamatában. Díszítő technikájuk, hangszertípusaik több, nem csak bolgár, hanem nyugat-európai hangszerkészítő számára is mintául szolgált. A család egyébként a Törökországhoz tartozó Sztrándzsza területéről költözött Kamenoba a második világháborút követő török-bolgár konfliktus közepette. Jelenleg a harmadik generáció Stojan Ivanov (édesapja Georghi, nagyapja Slavi), aki ezzel a mesterséggel is foglalkozik, de csak másodállásban, mert egy Burgasz környéki gázállomás vezetője.
- ⁸ Az összes balkáni országban létezik olyan zenei tv csatorna (esetenként több is), amelynek a népzenei elemekre épülő modern műzene sugárzása az elsődleges műsoreleme. Ennek számos elnevezése van, chalga (чалга), turbo-folk. Lényege a keleties (oszmán) elemek keverése a helyi népzene elemeivel, erős elektronikus zenei hatás és a virtuozitás kiemelése. Ezeken az adókon a műzene mellett ritkábban megjelennek dudás kompozíciók is, néha ezek autentikus előadóktól autentikus darabok, amíg több esetben inkább modernebb feldolgozások.
- ⁹ Качулев 1964-ben megjelent írásában beszámol a hangszereket ért modernizációról és ennek egy folyamatban lévő további etapjának a basszus dуда kifejlesztését említi. Valójában nem tudjuk ez mit jelent, de valószínűleg a rodepei típusú dudák temperálási folyamatát. A trákiai djura gaidaktól egy oktávval mélyebb hangszerek és melyeknek temperált részben modernizált változatát valóban használták az orkesztrális bolgár népzeneben oktávpárhuzam megszólaltatására.
- ¹⁰ A Todor Zsivkov által vezetett bolgár kommunista rezsim az iszlám hitű (különösen a bolgár anyanyelvű pomák) népesség asszimilálására törekedett, favorizálva az ortodox bolgár többségi kultúrát (a koránból vett nevek lecserélésével, a nyelvben lévő turcizmusok központi „kigyomlálásával” stb.). A bulgáriai törökök egy jelentős részét pedig egyszerűen elűldözte Törökországba. Ennek a politikának a részeként az ortodox rodepei lakosság által használt dуда elterjedt a napjainkban regionálisan (a Rodope hegységben) már többségben lévő iszlám hitű lakosság körében is.

- ¹¹ A bolgár djura gaida és a rodepei kaba gaida tradicionálisan zenei lehetőségeiket tekintve csak méretben különböznek egymástól. Ugyanolyan jellegű a hangsoruk, és a sípszárak felépítési rendszere, csupán a rodepei hangszerek akár egy oktávval mélyebbek és alakjukat tekintve különbözöek.
- ¹² Véleményünk szerint a macedón gaida és egyes vlah gaida/cimpoi zenék őrizték meg a gaida típusú dudák közül a leginkább a régies zenei szerkesztési módot, mely a kis ámbitusú ütempáros zenei szerkesztésben nyilvánul meg. Ez mellett természetesen ezeken a hangszereken is kísérnek vokális dallamokat, és a régiesnek tartott ütempáros szerkesztés észrevehető a bolgár djura gaida zenékben is, csakhogy itt már ezek (lehet a magas fokú standardizálásnak köszönhetően) nem dominánsak.
- ¹³ Ilyenek voltak a több generációt kinevelő oktatók, mint Baj Dafo – Dafo Trendafilov, Baj Dinjo – Kostadin Ilchev és a 100 dudást egyszerre megszólaltató „Sto kaba gaidi” zenekar, mely 1961-ben alakult Apostol Kisov vezetésével, irányításával. Ez a rodepei zenét popularizáló projekt valós alapokon építkezett, ugyanis a rodepei régióban valóban volt hagyománya a több (5-6) dudást tömörítő együtteseknek.
- ¹⁴ Az UNESCO az isztriai szűk hangközökkel jellemezhető kétszólamú vokális és hangszeres zenei gyakorlatot felvette reprezentatív listájára. Ez a zenei gyakorlat máig élő, bár folyamatos erodálódása a globalizálódó médiavilágban, de megjelent az ezt (át) értékelő revival mozgalom is, melyben mind a vokális, de a hangszeres zene új köntösben tovább él. Ehhez fontos a terület gazdasági fejlődése/fejlettsége, melynek alapja a félsziget prosperáló turizmusa, amely a regionális kultúra felemelkedését eredményezte. Ennek egy fontos intézménye a pulai rádió, mely az 1960-as évektől tudatosan dolgozott az isztriai zene megőrzésén, kivéve így részét a modernizálásban (Marušić 1995).
- ¹⁵ Isztriára a multietnikusság és a kettő, vagy többnyelvűség kifejezetten érvényes fogalmak. A teljes félsziget területén három standardizált nyelvet, horvátot, olaszt és szlovént beszélnek. Ezen kívül jelen van három nem standardizált nyelv az isztriára, az isztró-román és az isztró-montenegrin és számos dialektus (7-8 horvát, 3 szlovén és 2 olasz). Ez a kifejezetten heterogén közeg a zenei és kulturális egymásra hatások tekintetében iskolapélda, az elmúlt évszázadok erőszakos népességcseréi, olaszosítási vagy horvátosítási (szlovénosítási) törekvések ellenére.
- ¹⁶ A területek teljes Habsburgok általi integrációjával és a katonai határörvidékek XVIII. századi létrejöttével, majd csak a második világháborút követően a belső jugoszláv kolonizációval történik jelentősebb lakosságmozgás e területekről a pannon és peri-pannon vidékekre. A dinári népesség demográfiailag folyamatosan migrált mind a pannon, peri-pannon mind pedig a tenger melléki térségbe, elsősorban időszakosan idénymunkásként és legelőlváltó pásztorként, de ez nem jelentett állandó, jelentős mértékű lakosság kibocsátást. Ezek a folyamatok a dinári területek 1960-as években bekövetkezett kiürülésével megszűntek, ugyanis e népesség jelentős része a könnyebb megélhetés reményében az idegenforgalmilag frekvenciált tengerparti területekre költözött.

- ¹⁷ E paralel hangszer leírását közli: Maslov 1909: Ilustririvanje opisanie muzikalnih instrumentov kolekciji Daškovskogo muzeja, Moskva.
- ¹⁸ A diplek használata az 1960-as évekig követhető volt, ameddig a fiatalabb családtagok mindegyike eltöltött valamennyi időt az állatok őrzésével, amikor ez megszűnt a hangszer is eltűnt a mindennapi zenei életből. Nagyobb dalmáciai búcsúk, népünnepélyek alkalmával (Sinj – Nagybaldogasszony, Split – Szt. Duje napja, hagyományos bika-viadalok alkalmával pl Radošićban) napjainkig megfigyelhető, hogy egy-egy diple körbe jár egy asztaltársaságban és a 60-70 közötti korosztályból igen sok hangszerjátékost találhatunk, igaz zömmel ők már a tengerparti nagyvárosokban és idegenforgalmi övezetekben laknak. Tehát az 1840-es és 1850-es évektől sok-sok idő eltelt, amíg a hangszerek valóban részét képezték a falusi hétköznapi életnek, mégsem vehetünk észre változást területi elterjedésükben.
- ¹⁹ ?????????
- ²⁰ Morlások morlacci, maurovlachok az az elnevezés melyet a velenceiek használtak a XVII. században (az oszmán területek kárára) egyre bővülő dalmát területeik hegyvidéki lakosságára. Ez az elnevezés abból a tévhitből adódik, miszerint az ottani népesség a római idők ide telepített nyelvben kultúrájában romanizálódott mór légiósok leszármazottainak tekinthető, akik a szlávok beözönlésével a hegyvidékekbe menekültek. Ez csupán legenda a történelmi kutatások nem erősítik meg ezt az eredetelméletet.
- ²¹ Amennyiben a befűvő csőnek van külön tökéje, azt kis korongnak (mala rotačka), a tömlő fenekének elkötözésére szolgálatot pedig nagy korongnak (velika rotačka) nevezik.
- ²² A két láb közé helyezett befűvő egyébként tipikusan elterjedt jelenség Észak-Afrikában (Marokkó, Líbia, Tunézia, Algéria) de találhatunk példákat Dél-Franciaországban is ilyen tömlőkre.
- ²³ Egyes bosnyák kiadványok helytelenül nyugat-boszniai helynek határozzák meg Žegart, mely egy elterjedt név (Horvátországban is több van belőle), így a szarajevói múzeumi gyűjtemény fél-paralel horvátországi dipléjét bosnyák hangszernek határozzák meg, holott ennek semmi tudományos alapja nincsen (Softić – Karača 2005).
- ²⁴ <http://memory.loc.gov/cgi-bin/query/r?ammem/cowellbib:croatian> (letöltve 2015. nov 1). A felvételek kettő fajta diplét, egy paralel 6:6 és egy félparalel 6:3 (vagy 3:6)-os hangszert is rögzítettek. A zenészek magukat horvátoknak vallják, akik Ljubinjéből valóak, bár Ljubinje jellegzetes szerb település (elég elképzelhetetlen, hogy a szerbek horvátnak vallják magukat, különösen az 1930-as években). És neveik alapján is (Boro és Botica) hercegovinai horvátokról lehet szó. Az egyik magyarázat, hogy a zenészek valójában nem ljubinjei származásúak, hanem csak a városka által megszervezett közigazgatási egység lakói voltak kiköltözésük előtt, és a felvétellel azt a lakhelyet mondták be, melyet úgy gondoltak egy amerikai információnak gondolhat, a járásközpontot. Ljubinjétől délre több kisebb település is fekszik horvát többséggel (ez még az 1991 előtti időszakra vonatkozik, azóta ez meg-

változott az 1992-1995-ös boszniai konfliktus által).

- ²⁵ Ez természetesen nem vonatkozik a kelet-hercegovinai ortodox szerb lakosságra, akik már a középkorban is a pravoszláv felekezethez tartoztak, de többnyire elfogadott tény, hogy a területen kívül a boszniai szerb lakosság elsősorban az oszmán korszakban keletkező (dél-szerbiai) területekről idevándorolt lakosság, erős vlah származási kötődésekkel.
- ²⁶ Amikor a diple használatáról kérdeztük a hercegovinai horvátokat, a szerbeket nem is említették, és még az etnikailag toleráns jugoszláv időkben sem jártak szerb vidékekre zenélni. Saját elmondásuk alapján 1995 óta pedig „bár hívnak... nincs kedvünk menni”.
- ²⁷ A tömlő nélküli diple (csak a tőke valamint a sípszár sípokkal) nagyon elterjedt volt, és csak a kiváltságosoknak engedélyezte a nagycsalád feje, hogy „ilyen naplopó dolgokra pazaroljon egy egész birka vagy kecskebőrt” (Širola 1937). Az állatbőr tömlőt itt sajterlelésre (sir iz mišine), folyókon való átkelésre (fotót erről Albániában készített Nopcsa Ferenc) illetve felhasítva kikészítés nélkül is téli öltözköznék használták.
- ²⁸ Ezt Todor Komazec, a Zadarhoz közeli Žegar, Bukovica-ból a szerb-horvát konfliktus után a vajdaságba költöző zenész és híres többgenerációs hangszerkészítő mester mondta.
- ²⁹ A diple játékosok jelentős része a saját hangszereit így hangolja, tiszta kvintre. A probléma az, hogy erre a diple játékosok egy része napjainkban már nem figyel, mondván – a hallgatóság úgysem érti ezt a zenét.
- ³⁰ A líra, lijericica, vijalo e területeken új keletű hangszernek számít. Az újkorban terjedt el és elsősorban a dél-adriai szigetvilág görög lakosságának lehetett közvetítő szerepe az elterjedésében, de a tengerészek közvetítő szerepe is tényező ebben a folyamatban. Az itteni líra zene több elemében is megőrzött ütempáros diple motívumokat, többnyire a lírán sem kísérnek énekelt dallamokat, szinte csak tánc kíséretre használják.
- ³¹ A turbó-folk az egykori Jugoszlávia területén elterjedt elnevezés az igen populáris népi elemeket, de még inkább az orientális zene elemeit tartalmazó populáris disco-folk műfajra. Bulgária területén ezt chalgának nevezik, de az albánoknál ugyanúgy virágzik ez a műfaj. Magyar megfelelőjét igen nehéz lenne találni, azért is vettük át ezt az elnevezést.
- ³² Antas balkezesen fogja a sípszárát, jobb keze van felül a sípszáron, e kezének mutató és középső ujját használja a bal kezének pedig a nagyujjon kívül mind a négy ujját. Ez a sípszár-fogás szinte egyeduralgódott ma a fiatal generációnál, de Antas kortársainál és a régi fotók szerint ez a mód kisebbségben volt az 1990-es éveket megelőzően.
- ³³ A klapa egy dalmát, városi (elsősorban Trogirhoz köthető), az itáliaihoz hasonló, de sok lokális elemet tartalmazó férfikórusi hagyomány, melyből valódi dalmáciai brand vált. Napjainkban már női klapa is létezik és az egész világon elterjedt a horvát diaszpóra körében és természetesen egész Horvátország területén, nem csak Dalmáciában. Ez a tradicionális klapa hangzás és tartalom erős felhígulásához vezetett, de 2012-ben az UNESCO felvette a klapa hagyományát a reprezentatív szel-

lemi örökségi listájára.

- ³⁴ Meglehetősen nagy területen elterjedve, tehát nem csak egyéni innovációról beszélhetünk.
- ³⁵ Ilyenkor 5:0 vagy 5:1 esetről beszélhetünk, ugyanis vannak hangszerek, melyekben ezt a csak kitarított hangot adó különválasztott csatornán/csövön oldalt helyezkedik el egy hangoló lyuk és annak igazgatásával oldják meg a két alaphang összehangolását.
- ³⁶ A szlávok a Balkánon a VI. és VII. század folyamán jelennek meg, és ez a népvándorlási hullám okozza a romanizált népesség hegyvidékekbe szorulását, tehát a feltételezett közép-balkáni szállásterületi egység felbomlását. Így nagyon nehéz lenne feltételezni, hogy a hangszerátvétel, az elnevezéssel együtt közösen megtörténik az albánok és a románok egyes csoportjait tekintve egyaránt.
- ³⁷ A jelenleg i-ző új 5to nyelvjárások megközelítőleg a Neretva vonalától északnyugatra és észak felé terjedtek el. Ugyanakkor ezen újabb i-ző és az albán szállásterület között elhelyezkedő több száz kilométeren ez a nyelvjárástípus ismeretlen.
- ³⁸ Bár a szigetvilággal és a kontinentális területekkel való kereskedelmi kapcsolatok, valamint az állandó migráció okoznak –i jellegű dialektus elemek megjelenését a Dubrovnik-i Köztársaság területén használt köznyelvben. Mégis a dubrovnik-i történeti duda- említésekben mindig a mješnica, mješina alakban történnek meg soha sem mišnica, mišina formában.
- ³⁹ Koszovó és Albánia sok értelemben a „két állam egy nemzet” elve mentén működik. A két jogilag különálló terület folyamatosan harmonizálja gazdasági, közigazgatási, oktatási és kommunikációs rendszereit. Ennek a részeként bámulatosan rövid időn belül megjelentek a legelőváltó albán pásztorok Koszovó déli vidékein, mellyel évszázados transzhumánsz útvonalak éledtek újjá. Ez egyek kulturális elemek térbeli módosulását is okozhatja a jövőben.

VIDÁK ISTVÁN ÉS NAGY MARI

textilművészek, a Népművészet Mesterei

TŰZGYÚJTÁS TŰZCSIHOLÓ ACÉLLAL, KOVAKŐVEL, PÁKLYATAPLÓVAL

BEVEZETŐ

Gyermekkorunk óta él bennünk olvasmányaink hatására az észak-amerikai indiánok szabadságvágya, természetszeretete. May Károly regénye után (*May 1946*) egy másik könyv kötötte le az érdeklődésünket. Ez volt a Cserkészek a vadonban (*Scoville 1926*). A könyv arról szól, hogyan tud megmaradni két gyermek a saját erejéből egy rengetegben. Felnőttként ez a gondolat élt tovább bennünk megismerve Kós Károly: Mihez kezdünk a természetben című könyvét (*Kós 1985*). Napjaink gyermekei ezt a kalandot a túlélő gyermektábor kapcsán ismerhetik meg. Felnőtt fejjel elkezdünk érdeklődni a tűzgyújtás módszerei iránt, amihez a magyar néprajzi irodalom szolgáltatja az ismeretanyagot. Gondolunk itt Ujváry Zoltán írására a pásztorok három botos tűzgyújtási módszeréről a Bodrogházban (*Ujváry 1958*). Ugyanilyen fontos volt számunkra egy másik könyv, a magyar néprajzi irodalom egyik nagy összefoglalása (*Magyarság Néprajza 1939*).

1974-ben egy tiszazugi juhász jóvoltából megismerkedtünk a tűzcsiholással. Ő tőle sajátítottuk el a *pálykatapló* (páklyatapló) készítés fortélyait. Erről egy korábbi tanulmányunkban már megemlékeztünk (*Nagy-Vidák 2001*).

A tűzcsiholás mozdulata, Tiszazug, 1975.
Nagy Mari felvétele nyomán Burka Beáta rajza

A pásztorkészség részeként ismerkedtünk meg a tűzcsiholó acélok különböző fajtáival. Ismereteinket Timkó György írásai egészítették ki, a Kárpát-medence illetve Ázsia irányában. Elhatároztuk, hogy népszerűsíteni fogjuk ezt a tudást, ezért a kovács mesterséget napjainkban is űző barátainktól csiholó acélokat rendeltünk. A népszerűsítést elősegítette a 2000-es évek elejétől a fiatalság körében fellendülő magyarországi hagyományörző mozgalom. Elősegítette továbbá a régészetben belül a kísérleti régészet meghonosodása, illetve a régészek érdeklődése a néprajztudomány által összegyűjtött tudás iránt a kiásott tárgyak rendeltetésének, használatának megértése kapcsán. Az elmúlt 20 évben ázsiai utazásaink során gyakran szóba hoztuk ezt az elfelejtődésben levő tűzgyújtási módszert. Az ottani múzeumokban igyekeztünk fényképet készíteni az ilyen jellegű tárgyakról. Így állt össze az az ismeretanyag, amelynek egy részét, most itt ezzel az írással szeretnénk továbbadni.

Tűzcsiholó acélok. Plohn József fényképész felvétele, 1910-es, 20-as évek, üvegnegatív, Hódmezővásárhely, Tornyai J. Múzeum

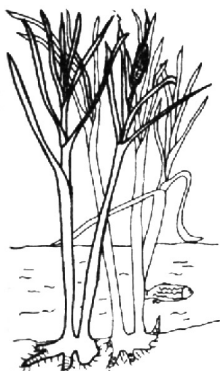
A PÁLYKA VAGY PÁKLYA TAPLÓRÓL

Bevezető gondolatok

A Kárpát-medencében, ahol erdők találhatók, inkább a taplógombát használták a tűzgyújtáskor a szikra felfogására, hogy ez által parazsat nyerjenek. A taplógomba gyűjtésével, feldolgozásával, és használatával több tanulmány is foglalkozik. Az Alföldön könnyebb volt a gyékény *buzogányához*, más néven *páklyájához* vagy *pálykájához* hozzájutni, és felhasználni arra, hogy csiholáskor a szikrát felfogja. A pálykatapló használatának régisége a néprajztudományban még nem tisztázott.

Az 1970-es években, miközben a magyarországi kósárkötést tanulmányoztuk, minden olyan dologra odafigyeltünk, amire ezt a növényt használták. A tiszazugi gyűjtésünk alapján erről számolunk most be.

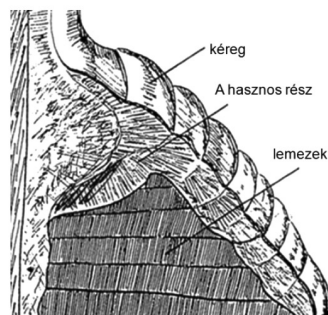
A gyékény növény

Keskenylevelű gyékény, (*Tipha Agustifolia*)

Augusztus végétől gyűjthető.

Vidák István rajza.

Többnyire bükkfán található
taplógomba metszeti képe,
rajta a felhasználható hasznos résszel.
Hamulúgos főzés, szárítás, majd
kalapálás után használható

A gyékénynek alapvetően két változata gyűjthető. Az egyik a széles levelű (lú, kádározó gyékény). Latin neve: *Tipha Latifolia*. A másik a keskenylevelű gyékény, latin neve: *Tipha Agustifolia*. Ezt a mogoró, vagy sudár megnevezésű gyékény szakajtókötésre, szatyorkötésre és szövésére használják.

Mindkettőben található buzogányos példány, amit kan (értsd: férfi) néven neveznek a Kárpát-medence magyarok lakta területein. A másik változat neve: szűz gyékény. Ez utóbbi csak levelekből áll. A buzogány alföldi elnevezése pályka, de előfordul a páklya elnevezés is. Ez alkalmas taplókészítésre. A széles levelű gyékény pálykája nagyobb méretű, vastagabb és hosszabb, ezért gyűjtése kiadósabb. Mindkét fajta egyszerre érik be.

A páklyagyűjtés ideje, módja

A gyékény közt nő olyan is, amelyik *páklyát* hajít. Az olyan, mint egy szivar. Legkorábban augusztusban lehet szedni, mikor már duzzad kifele. Megtörték, belefűjtak, ha elment a pihe, az már jó volt. A kosárkötők gyékényvágás közben megszedték, annyit, amennyire szükségük volt. Mások idejüktől függően, ősszel lesétáltak a Tisza-szélbe és egy kosárra, vagy vászontarisznyára valóval vittek haza belőle. Az első világháború előtt, még eladásra is szedték. Egy cibakházi juhász a tápói gyékényvágók nyomában járva, több zsákra valót összeszedett. Október elejétől a nyári melegtől függően elkezdte repíteni pihéit a pályka. A növény ezzel is szaporodik. Később már nehezebb gyűjteni, mert szedéskor szétszóródik, elrepül, és mindenre rátapad. Ilyenkor jobb rögtön vászonzacskóba tenni, és úgy szállítani. Novemberben már csak esős időben lehetett szedni, annyira repített. Legutoljára télen, a nádvágáskor kerítették sort az összegyűjtésére.

A szárítás módszere

Oththon az udvaron száradt, ha sütött a nap. Máskor a padláson vagy a kemence sutban.

A kikészítés menete

Száradás után feldörzsölték két tenyér között, így lejött a szárról a pihe. Innen rossz teknőbe, üstbe, vándlingba került.

Hamulúg készítés

A venyige gallyat elégették a sparheltban, vagy a kemencét felfűtötték vele és a pernyét kikaparták, amikor kihűlt. Ritkábban kukoricaszárból, babhéjból vagy akácából volt a hamu. A pernyét vízzel feltöltötték és egy bográcsban vagy vasfazékban feltették főni. Fél órát forrt, utána hagyták leülepedni, a tisztáját leöntötték. Ez a hamulúg. Ezzel öntötték nyakon teknőbe tett pihét. Egy éjszaka állt benne. Volt, aki két napot is benne hagyta. A lúg erőssége és fajtája döntően befolyásolja a tapló minőségét. Tapasztalatunk szerint a legjobb minőséget

a száraz babhaj adja, mert ennek a legmagasabb a foszfor tartalma. Ezt követi a szőlővenyige hamu, a kukoricaszár, majd a keményfák hamuja. A pihék feltűnően nehezen nedvesíthetők. Igyekeznek mindig fennmaradni a lúgos oldat tetején.

A páklyatapló gyúrása és szárítása

Volt, aki olyan melegen, ahogy a kéz állta, meggyúrta az öklével, más csak miután kihűlt. Azután kinyomkodták gumóba és az udvaron rongyra terítették, ott ahol a nap érte. Ha már rossz idő járta, a kuckóban rongyra tették, vagy párszáritóban feltették a kemence tetejére. Mikor megszáradt a tapló, a tenyerük között morzsolták, a hamu kihullott belőle. Szép sárga színű lett. Kipróbálták. Ha nem volt jó, viszszatették a lúgba. A módszerekben van különbség. Van, aki a hamut a főzés után leszűri, van, aki a hamuval együtt főzi a páklya pihéit. Ez utóbbi esetben nagyobb szerepe van a csomók, a pihék, dörzsölésének, ütogetésének a szárítás után. Ennek az a célja, hogy a hamuszemek kihulljanak közülük. Székelyföldön ismeretes a hamulúg helyett az állott férfitizelet azonos célú használata.

Egy tiszazugi történet a szárítás kapcsán

„A kuckóban volt a tapló; ott száradt. Egyszer csak fogy a tapló, hát hova lesz? A gyerekeknek mondtam: Kihordjátok, vagy mit csináltok ennek a taplónak? Hova lett? Hát az anyjába, az egyik szekrény mögött kifúrta az egér a falat, hát nem oda jártak és elhordták a taplót fészeknek.”

A páklyatapló tárolása

A kész tapló leggyakrabban vászonzacskóba került, ha több volt, zsákba, utóbb papírszakba. A konyhában lógott száraz helyen, vagy a szobában volt a helye. Néha meg a padláson lógott a gerendáról, egy rossz garabolyban. Nálunk – említi K. Lévai László – egy bőröndben volt a kemencekuckóban legbelül, azon ült a gazda néha, vagy egy 50 kg-os kőson. A taplót nem csak otthon kellett szárazon tartani. A pásztorok

gyakran esős időben is őrizték az állatokat, és ilyenkor is raktak tüzet. Egy cibakházi juhász elmondása szerint az ember legmelegebb, azaz legszárazabb helye a hónalja, ami tárolásra is alkalmas. Ide tettek esős időben egy kis adag taplót.

Az eladásról

Az így elkészített tapló igen keresett volt. Egy cibakházi öreg juhász, aki foglalkozott vele az 1910-es években, 20 fillérért egy megnyomkodott 5 literes szakajtó kosárral adott belőle a piacon. Két szakajtóval pedig még a legnagyobb pipásnak is eltartott egy esztendeig.

Az eladásról Radics István, Csépan így beszélt:

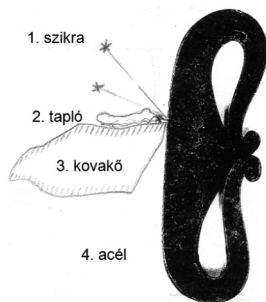
„Eladásra mi is csináltuk – Markomba fogtam a vászontarisznyát és vittem a piacra. Marékszámra ment ezelőtt, az emberek, hajde vették, 2-3 marék számra. Pénzt adtak érte, 3-4 fillért. 1920 óta már senki sem veszi. Keresni nálam nem keresték, én meg nem csináltam.”

Kunszentmártonban a Horváth malomban volt legelőbb a piac - említi Czecon Elekné. Volt, aki harisnyaszárban kihordta oda a taplót, kicsomózta: no, ennyiért adom csomóját!”

A tiszazugi falvakban a hetvenes években legtöbben mondták, hogy a taplót azt saját maga csinálta mindenki, egyik családnál az asszony, a másíknál az ember, a szerint, melyiknek volt huzalma hozzá. Mert a fillért, ha volt is, nehezen adták ki a házból.

A tűzcsiholás mozdulata

Elég volt a taplóból egyszerre egy csipet. Bal kézbe így három ujj közé kell fogni a kovakövet, fölé a taplót, az acéllal meg odaütni, magyaráz az K. Lévai László nekünk.

Eleinte sokszor odavágott az ember a körmire. Az acél szikrát adott a kován, a tapló parazsat fogott. Akkor fűtták, parazsoltatták, majd rágyújtottak a pipára.

Tűzgyújtás

Ha tüzet akartak, akkor több tapló kellett. Vettek egy kevés szalmát, megdörzsölték a tenyerük között és az izzó taplót beletették. Azután meg elkezdtek csóválni körbe-körbe a karjukkal, míg lángot nem vett a szalma.

Egy történet

Még a szalmakazal is meggyulladt tőle. Ezt tudom, sorolja Nagy László Tiszakürtön. „Volt olyan eset az egyik uraságnál, hogy maga az intéző gyújtatta meg a szalmáját. Egy jó maroknyi izzó taplót bele nyomott a kazal közé este 9 órakor és éjfél 1-2 óra felé gyulladt meg a kazal. Nem adta meg a bért annak, aki kigyújtotta, az meg elárulta. A biztosító visszafizettette a pénzt az intézővel. Még abban a kohás világban minden háznál tartottak tűzszerszámot. Akkor járta ez a mondás:

Acél, koha, tapló, üsd ki fiam Jankó!”

A tűzkésztség tárolása

Maguk készítettek hozzá rossz csizmaszárból erszényt, amit *mistyuk-nak* hívtak. A szegényebbeknek vászonból volt. A mellény vagy nadrágzsebbe tartotta mindenki. Az 1840-50 között születésűek halálukig ezt használták.

Vendégségben Tiszaugon:

1978 novemberében bekopogtattunk az akkor 87 éves K. Lévai Lászlóhoz Tiszaugon.

– Micsoda? Mit akarnak maguk? Ja, a tűzcsiholás! Feláll, nyúl a kredenc fiókjába, sokat matat benne, majd megtalálja azt, amit keres.

– Látják, ez a koha, ez egy malomkőből van, a padláson is van két nagydarab.

– Hát az acél meg hová bújtt?

– Még a múlt héten csiholtam vele, de hová is tettem? Megnézem a varró skatulyába. Ott szokott lenni. No lám, már meg is van. (Kezébe veszi a kovakövet, ráhelyezi a taplót, majd megüti az acéllal.)

– Ezzel, így csiholtunk ezelőtt parazsat. (Három begyakorlott ütésre volt szüksége ahhoz, hogy a kő éléről az erős szikra berepüljön a tapló közé, és az izzani kezdjen.) Ez a szelet szereti, minél nagyobb a szél, annál jobb. – mondja.

Meggyújtja a pipáját, hátradől a székén, és látszik, hogy nyugalom szállja meg. A megszokás békéje. Tudja, milyen jó szaga van ennek a dohányynak? Az orrunkhoz dugja, és tényleg kellemes a házi dohány illata.

– Ahj, Istenem, de sokat is kopogtattam egész életemben. Lassan visszateszi az acélt, a kohát, és a taplót egy bőrszersénybe. Míg tovább mesél, lerajzoljuk arcát, és a bőrtokot.

– Így voltunk ezelőtt, így kopogtattunk, így csiholtunk, mégis megöregedtünk.

– Elgondolkodik élete során.

– Ez előtt, mi férfiak pipáztunk, de én már nem is hagyom el, amíg élek. Tudja, ez a kopogtatás gyakori volt az urasági béreseknél, kocsi-

soknál. Az egy év mindegy, hogyan telik le, azért nem szóltak, ha valaki sokáig kopogtatta a kovakövet.

Különben már mennie kellett volna neki ide, meg oda, dolgozni. Cserkefűrdő, ahol ma van, ott voltak gróf Borza Józsefnek a bérései. A gróf rakatta a park fáit Tizsakürtön. 1935-36-ban, mikor summás voltam, akkor még nagy divat volt a kopogtatás Tizsakürtön. A Búzás-szigeten dolgoztunk, inokaiakkal és kunszentiekkel együtt.

Szippant néhányat a pipáján, gondolatai elrepülnek a múltba, fiatal korába és újra eszébe jut egy történet.

– Oda voltak menyasszonyért ezelőtt, még abban a kohás világban ugye, no aztán, mikor már elindultak a menyasszonyos háztól hazafelé, hát az ember hozzáfogott csiholni a kocsin.

Csiholt – csiholt, de szikra nem kapott bele. No, mire hazaértek, addigra belekapott, és akkor aszongya, egyre belekapott. Majd elmosolyogja magát.

– Hát még olyan is megtörtént, hogy volt egy ember, aki elkezdte itt a falu végénél a csiholást, de még a falu másik végén nem kapott bele. Megunta az egészet, beletette a szerszámaikat a bőrzacskóba, azt meg a zsebébe. Hát mégiscsak bele volt kapva a szikra a taplóba. Ezt már csak akkor vette észre, amikor már sütötte a combját. Megégett az összes szerszámja, meg a zacskója is – újra elneveti magát.

Újabb szippantás a pipából, majd a szamarak oktatásáról kezd beszélni:

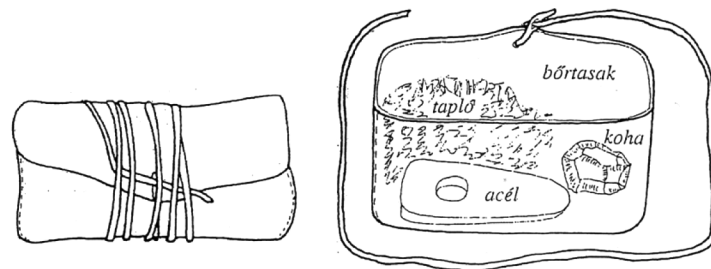
Azelőtt a csacsik vadak voltak. Erdőben, meg birkák közt nőttek fel. Aztán kitalálták államilag, hogy a szamarakkal kell kordélyba fogva fuvarozni. A kereskedők a portékájukat feltették a kordélyba, a tetejibe meg felültették a nagy, kövér kupecasszonyokat. A szamarak csökönyösek voltak, ezért a taplót arra is használták, hogy elbánjanak velük. Ha nem bírtak a számmal, fülébe dugtak égett taplót. A csacsik meg nekiindultak, rohantak az asztagokhoz, és dörzsölték a fülüket abba bele. Ezt aztán eltörölték, mert sok volt a tüzeset. Az én gyermekkoromban még kevés volt a ló, jobb volt a csacsi. Az győzős is volt a munkában, meg a szemétdombon is kitelelt.

Hallotta a történetet Jézusról, amikor levetette a számár? – kérdezi, és nagyokat szippant a pipáján.

„Jézus, mikor a földön járt, hát megéhezett. Egy kocsmánál leszállt a számmáról, mert avval járt, bement vött valami ennivalót. Egy huncut ember szakított egy ilyen csipetnyit a taplóból, azt bedugta a számár farka alá. Jézuska ezt nem látta. Felült rá, de a számár olyan eszeveszett rohanásba kezdett, hogy a kerítésnél lerepült róla. No, te oktan, miért hánysz le a hátadról?

Nem tudta, hogy a farka alatt volt a tapló, és az égette.

Nem tudom, hogy igaz volt-e ez, vagy sem, de a régiek így mondták.”

Mistyunk, K. Lévai László tűzcsiholó készülékének bőrtokja, Tiszaug, 1977., Vidák István rajza

Megjegyzéseink:

Amikor egy városi ember eljut egy faluba, akkor úgy gondolja, hogy ott már a hagyományokból semmit sem talál, látva a környezetet, a házakat, az emberek ruházatát, használati eszközeit. Aztán a beszélgetés közben meglevenedik egy világ, ami 50-100 évvel ezelőtt még valóság volt. Meglepődik a városi ember ezen, de tudomásul veszi. Mi is így voltunk ezzel, amikor az 1970-es évek második felében Tiszaugban jártunk. Érdeklődésünk a kosárkötésről áttevődött más, régi dolgokra, mégis 2007-ben, amikor a tűzgyújtást meg akartuk tanítani

valakinek, újra elővettük régi feljegyzéseinket, és néhány ránk maradt tárgyat. Ismét úgy gondoltuk, hogy elmúlt 30 év, és most már végképp nem hallunk arról, amit korábban még az idősek elmeséltek. Így kopogtattunk be 2007. április 21-én Tiszaugon Csató Istvánhoz.

Vendégségben Csató Istvánnál

A reformátusvallású 83 éves parasztember kedvesen fogadott. Tőle is a tűzcsiholásról érdeklődtünk. Ezeket mondta:

„1934-ben jött egy ember hozzánk, a szőlőbe, aztán nálunk rágyújtott, ezt a csiholót meg ottfelejtette. M. Gyógyi Sándornak hívták, másként öreg Gyógyinak. Akkoriban én 3-4 éves gyerek lehettem. Hát ez az acél még onnan van, de most ha kell, maguknak adom.

A tűzgyújtáshoz kova, acél és tapló kellett. A tapló a tóban termő gyékény fejéből volt, azt szedték, azt főzték ki, és azzal gyújtottak rá a pipára. Kis csibó pipa, meg nagy hosszúszerű pipa járta akkoriban.

Ezt az acélt Kristóf József kovács készíthette, jó kovács volt, róla is írtam egy búcsúztatót. Mi a dohányt disznóhólyag zacskóban vittük magunkkal, az acélt, a kovakövet és a taplót a zsebben tartottuk.”

Tudok egy történetet erről, hallgassák meg:

„Egy idevalósi férfi beivott a kocsmában és ment hazafelé. A temető szélénél belezuhant egy bokorba. Ott megült, elővette a tűzcsiholó készülékét, kopogtatott, majd rágyújtott a pipájára. Már sötétedett, amikor arra jött két asszony. A temetőben voltak, s mentek hazafelé, közben beszélgettek. Vajon mit csinálhatnak a halottak ilyenkor? - kérdezte az egyik asszony.

Pi-páál-gaa-tunk szólt ki a férfi a bokorból. A két asszony meg úgy megijedt, hogy elrohant, és meg sem állt hazáig.

Tudja egyszer Inokán szolgáltam egy embernél a varnyasi szőlőben. Éppen nyitottunk. Mikor abbahagytuk délben a nyi-

tást, akkor hozzáfogtunk csiholni és éppen így letérdeltem, és a taplót fúttam, így-e. Aj, bitang ez a tapló, nem akar meggyúlni. Volt egy nádcsovem, avval fújtam a tüzet. Csak akkor használtam, amikor kinn voltam a szőlőben. Kimentem hétfő reggel, aztán szombaton estig ott voltam. Egész héten, mikor főztem mindig taplóval gyújtottam tüzet. Sokszor, mikor nem úgy akadt abba a taplóba bele a szikra — Ej, a kutya fáját, megint kötözködik ez a tapló. – mondtam.”

A TŰZCSIHOLÓ ACÉLOKRÓL

„Bé van az én szűröm ujjá kötve
Kis angyalom, ne kaparássz benne.
Az egyikben acél, kova, tapló,
A másikban száz forintos bankó.”
(K. Lévai László Tiszaug)

Bevezető gondolatok:

A tűzcsiholó acélok kapcsán nehéz azt eldönteni, hogy milyen módon mutassuk be őket.

A bemutatásban szót kell ejteni földrajzi illetve időbeli elterjedtségükről. Rendszerezésüknek egyik alapja lehet kialakításuk, azaz alakjuk. A kitekintést a Kárpát-medencében érdemes kiterjeszteni az itt élő más népekre. Egy távolabbi kitekintés lehet a tőlünk keletebbre lakó népek ilyen tárgyainak ismerete. Természetesen az időbeli kitekintést vissza lehet vezetni az elmúlt néhány évszázadra, de az írásbeli feljegyzések és a régészeti adatok alapján egészen a honfoglalás koráig, sőt tovább, a népvándorlaskor elejéig. Ezt a régészeti kitekintést ki lehet terjeszteni Euráziára. Természetesen ez utóbbi feladat sok ember közös munkáját igényelné, illetve egy nagy közös nemzetközi összefogást, amire jelenleg nincs sok remény. A Magyar Néprajzi

Atlaszba címszóként sajnos a tűzcsiholó acélok nem kerültek be. Tájékozódásunkat megkönnyítette, viszont Timkó Gyula 1906-ban megjelent tanulmánya, melyben a Néprajzi Múzeum korábbi nevén a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya gyűjteményét mutatja be ezen a téren. Alapvetően mi is Timkó Gyula osztályozását követjük. Érdekes kitekintenünk arra is, hogyan tartották, azaz tárolták korábban az acélt, a kovát és a taplót. Végezetül érdemes szót ejtenünk magáról a kovakőről, illetve a tűzcsiholás oktatásáról is.

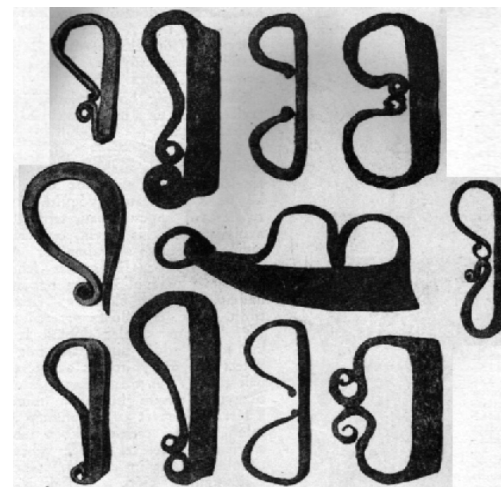

Pásztorkészség tűzcsiholó acéllal.

Az erszényben pályka taplóval és kovakővel. Mellette nyersbőrtokban bicska található. Ez a készség kiegészülhetett még tükörrel, árral, esetleg fenőkővel. Mindez a pásztor derekáról lógott le, és egyben szép kivitelével szebbé tette a pásztor viseletét. Használatának régisége tisztázatlan. Karacs Ferenc Múzeum, Püspökladány, 2012., Nagy Mari fényképfelvétele.

TŰZCSIHOLO ACÉL FAJTÁK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A XIX. ÉS XX. SZÁZADBAN

Kialakításuk szerint több csoportba sorolhatók. Első csoportba tartoznak azok az acélok, melyeket szegényesnek, alpárinak, vagy lant, íj alakúnak neveznek. Az utóbbi kettő inkább a kutatók által használt megnevezés. Mi, a szegényes megnevezést használjuk írásunkban. A Néprajzi Múzeumban található gyűjteményben ez az egyik leggyakoribb alakzat.

Tűzcsiholó acélok (Magyarság Néprajza I.)

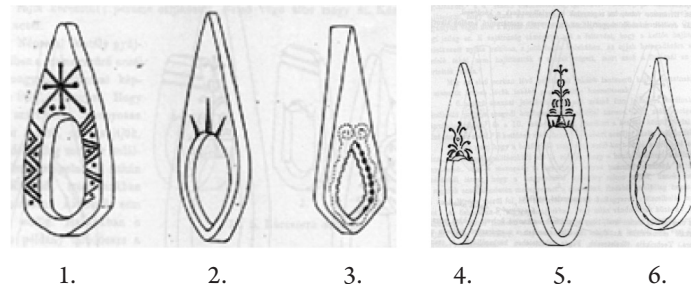
Vajda László, Zsákai István, Kocsi Márton kovácsmesterek munkái. Nem tartozik a szegényes nevű sorozathoz a legalsó sor közepén levő acél, illetve a második sor jobb oldalán látható. Nagy Mari fényképfelvétele, Kecskemét, 2013.

Kovácsolással foglalkozó ismerőseinknél megrendeltünk ebből egy sorozatot, amely jól mutatja a tárgyban rejlő hasonlóságokat, illetve apró eltéréseket.

Ennél az acélnál a fogást a visszahajtott görbe részek képzik, az ütést biztosító felület alatta helyezkedik el. Egyetlen ilyen felülete van, aminek a kiképzése közel teljesen egyenes vonalú. A túl íves alak megnehezítené a szikraképzést. Nagyon ritkán román falvakban is előfordul, például a Krassó-Szörény megyei Bozovicson.

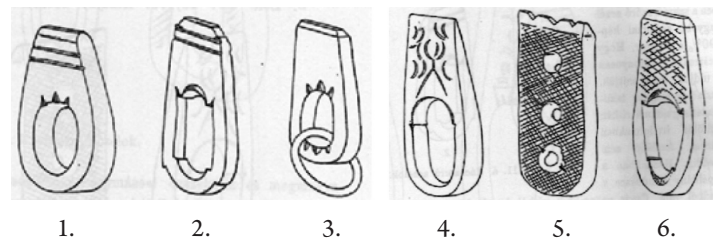
Szamárszurkáló

Az acéloknak ez egy másik fajtája. A bemutatott pásztorkészségen (Püspükladány) egy ilyen látható. Most bemutatunk hat másik példányt.

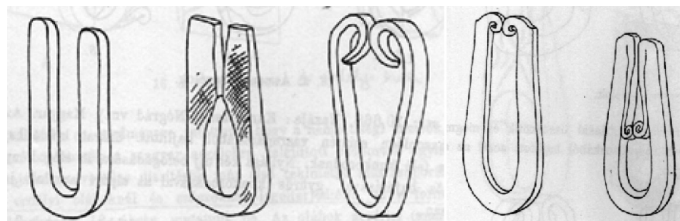

1. ltsz. 10.849 román munka, Polyána falu, Szeben megye., 2. ltsz. 50.2356 Nagyalföld, 3. ltsz. 52.359 Nagyalföld, 4. ltsz. 48.470, Szentés, Csongrád megye., 5. ltsz. 50.132, Nagyalföld, 6. ltsz.: 48.494, Szentés, Csongrád megye

Kácsaorrú acélok:

U alakú, vagy szív alakú acélok:

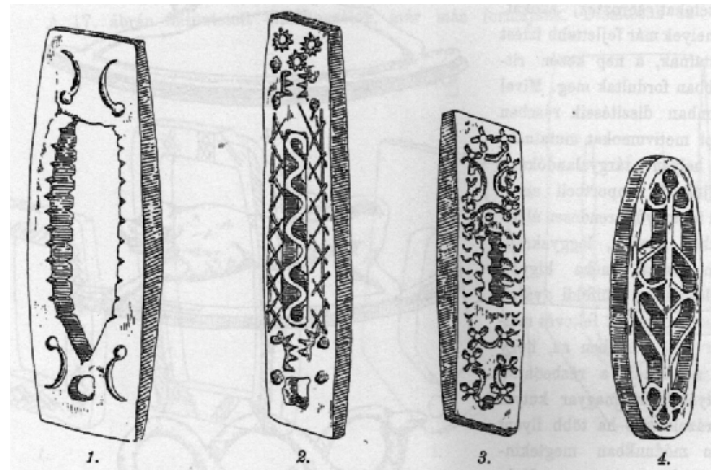
1. 2. 3. 4. 5.

Teli acélok

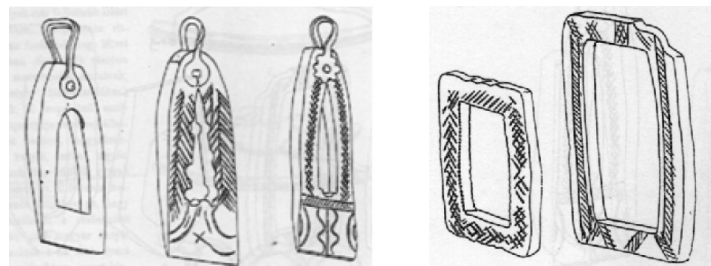

Az ilyen alakú tűzcsiholó acélok gyakoriak Hódmezővásárhelyen és környékén. (M.N.I.)

Remekbe szabott acélok

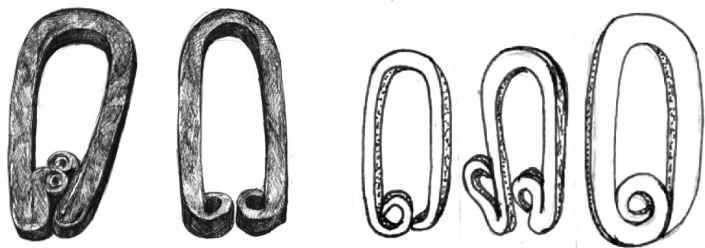

Erdélyi, román és szász acélok

1. 2. 3. 4. 5.

Székelyföldi magyar acélok

Az első két példány a Kolozsvári Néprajzi Múzeum tulajdona. A következő kettőt Viski Károly közli Siklódról. Az utolsó rajzon gyergyóremetei acél látható, amely a szerzők gyűjtése.

A tűzcsiholásról 2009 telén Gyergyóremetén Kova Amáli a következőket mondta el:

„Valamikor ilyen volt a tűzvas, amit taplóhoz vertek. Volt olyan, amihez több ujj kellett, s volt, amibe bedugták úgy a kezüket, és így ütötték. Én gyermekkoromban a II. világháború után, amikor nem volt nagyon gyutacs, akkor az én édesapám is ezt használta.

Volt egy ilyen köve, és arra rátették a taplót. Így ütötték. Így a követ ütötték, avval és szikra pattant a taplóra, s úgy azzal gyűjtötták a szivarjukat. A posztó mellény zsebében tartották. A dohányt és a vágott dohányt ilyen kicsi bőrtarisznyában.

S volt olyan, hogy a tűzvasnak, kovakőnek és taplónak külön kis bőrtarisznyája volt. Elöl, a gombra ráhúzta zsinórja végét és úgy tette bele a mellényzsebébe. Van erre kovakő, a csutaki határban, a kovásérben rengeteg.”

Ugyanerről a dologról Góga Rozália 2006-ban így beszélt:

„A barnás kovakő a jó, a hegyekben gyűjtöttük. A taplót a bükkös erdőben. A puha, friss volt a jó. A hidláson (padláson) tartottuk. Fel lett vágva szeletekre és úgy száradt. Az acélt a kovács készítette.

Leány kezébe nem adták, „levered a körmöd”. A férfiak és a fiatalabb legények segítettek tüzet gyújtani a konyhában. Itt is száradt egy kevés tapló a tűzhely mellett. A II. világháború táján múlt el, mint kislány sokat láttam.” (Góga Rozália 68 éves 2006-ban)

Ez az acélfajta kerül megemlítésre legtöbbször a gyergyói medencében az ottani magyar lakta falvakban. Mi is ilyet láttunk Gyergyóremetén 2010-ben.

Ezeknek az acéloknak mindkét oldala használható csiholásra, illetve három, vagy négy ujjal kell belenyúlni, és úgy kézben tartani. Érdeklődésünkre Salló Szilárd, Csíkszeredán, a Csiki Székely Múzeum néprajzkutatója elmondta, hogy a múzeum gyűjteményében egyetlen csiholó acél sem található.

Remélhetőleg Székelyudvarhelyen, Sepsiszentgyörgyön, Gyergyószentmiklóson, Kézdivásárhelyen, Baróton és Csernátonban, az ottani múzeumokban találhatók ilyen tárgyak, amelyek elősegíthetik a székelyföldi acélfajták pontosabb megismerését.

A tűzcsiholás oktatásáról:

Napjainkban egyre nagyobb az érdeklődés azon dolgok iránt, amit az emberek maguk tudnak kipróbálni. Magam is tanúja voltam annak, hogy a Mesterségek Ünnepe 2012-ben és 2013-ban egy karcagi fiatalember acélt, kovakövet és taplót árult. Sokan vásároltak tőle, de valószínűleg nem elegendő, mert ezt a tevékenységét abbahagyta. Mi szintén feladatunknak tartjuk ennek a tűzgyújtási módszernek a népszerűsítését.

tését, ezért kellő mennyiségben készítettünk csiholó acélokat, gyűjtöttünk kovakövet, és készítünk taplót. Eladás helyett főként bemutatóra használjuk. Érdekes, hogy éppen most, amikor azok az utolsó emberek is meghalnak, akiknek ez még természetes volt. Gondolunk itt a pásztorokra. Sáfrán Imre hortobágyi pásztor elmondásából tudjuk, hogy édesapja egész életében így gyújtott pipára, és ezt a szokását megőrizte haláláig, ami 2002-ben volt.

2015-ben a hortobágyi pásztorünnepen, Vókonyán, Balmazújváros mellett már egyetlen pásztor sem tartott magánál ilyen készséget, és a használatát sem tudta megmutatni.

Nagy László: Tűz

Tűz
te gyönyörű,
dobogó, csillag-erejű,
te fűtsd be a mozdonyt halálra,
hajszold, hogy fekete magánya
ne legyen néki teher,
tűz
te gyönyörű,
ihlet, mindenség-gyökerű,
virágozz a vérző madárban,
égesd hogy a sorsot kimondja,
nem a hamuvá izzó csontja,
virrasztó igéje kell,
tűz
te gyönyörű,
jegeken győztes-örömmű,
ne tárd hogy vénhedjünk sorra
lélekben szakállasodva,
hűlve latoló józanságban,

ahol áru és árulás van,
öltöztess tündér-pirosba,
röptess az örök tilosba,
jéghegyek fölé piros bálba,
ifjúság királya,
tűz!

Nagy László *Ősszegyűjtött Versei Magvető, Budapest, 1988.*

HIVATKOZÁSOK

- Kós Károly ifj., *Mihez kezdjünk a természetben*, Kriterion, Bukarest, 1985.
Magyarság Néprajza I-II., (szerk.) BÁTKY Zsigmond – GYÖRFFY István – VISKI Károly, (második kiadás), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941.
 MAY, Károly, *Winnetou I.*, Athenaeum, Budapest, 1946.
 NAGY Mari – VIDÁK István, *Elfelejtett ősök árnyai*, Püski, Budapest, 2001, 13-16.
 SCOVILLE, Sam, Jr., *Cserkészek a vadonban*, Danubia, Budapest, 1926.
 TIMKÓ György, *Acél-kova-tapló a magyarság kezén*, Néprajzi Értesítő 1906.
 UJVÁRY Zoltán, *Primitív tűzgyújtás a Zempléni hegyvidékről*, Ethnographia 1958.

AJÁNLOTT NÉPRAJZI IRODALOM:

- BEKE Ödön, *Ürömtapló*, Ethnographia 1975.
 GUNDA Béla, *A tapló és a fáklya*, Néprajzi Értesítő 1932.
 H. FEKETE Péter, *Taplókészítés csiholáshoz*, Ethnographia 1958.

- HÁLA József, *Archaikus tűzgyújtási módok a Kárpát-medencében, különös tekintettel a kova tartalmú ásványok és kőzetek felhasználására = Ásványok, kőzetek, hagyományok, Életmód és tradíció 7.*, (szerk.) HÁLA József, MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1995, 214–245.
- HERMAN Ottó, *Az ősfoglalkozások*, Pesti Könyvnyomda, Budapest 1898, 62–64., 84.
- KISS Lajos, *A csiholó acélokról*, Néprajzi Értesítő 1910, 63–67.
- LÜKÖ Gábor, *A hortobágyi pásztorművészet*, Déri Múzeum közleményei 1940/13., 12–14.
- Magyarság Néprajza I. kötet*, (szerk.) BÁTKY Zsigmond – GYÖRFFY István – VISKI Károly, (második kiadás), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941, 60–62.
- Magyar Néprajzi Lexikon V.*, (szerk.) ORTUTAY Gyula, Akadémiai, Budapest, 1982, 391–392., 392–393.
- MOLNÁR Balázs: *Tűzgyújtás taplóval*, Néprajzi Értesítő 1943, 118–121.
- SZABÓ Kálmán, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*, Országos Magyar Történeti Múzeum, Budapest, 1938.,
- TIMKÓ György, *Kínai és turkesztáni tűzszerszám készségek*, Néprajzi Értesítő 1906, 152–157.
- UJVÁRY Zoltán, *Primitív tűzgyújtás a Zempléni hegyvidékről*, Ethnographia 1958, 462–464.
- VISKI Károly, *Tapló, acél, tűzgyújtás*, Néprajzi Értesítő 1932.

AJÁNLOTT RÉGÉSZETI IRODALOM

- BÓNA István – CSEH János – NAGY Margit – TOMKA Péter –TÓTH Ágnes, *Hunok – gepidák – longobardok*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 6., Balassi, Budapest, 1993, 127.
- FETTICH Nándor., *A honfoglaló magyarság fémművészete*, Magyar Történelmi Múzeum, Budapest, 1937.
- GARAM Éva, *„A tűz csiholója” = Emlékkönyv Violának. Tanulmányok T. Dobosi Viola tiszteletére*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2011, 161–179.

- H. KELEMEN Márta, *Solva. Esztergom késő római temetői*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2008, 107.
- HAYASHI, Toshio, *Fire-steels in Eastern and Western Eurasia*, (angol nyelvű előadás), Körösi Csoma Sándor Napok, Kovászna, 2013.
- ISTVÁNOVITS Eszter, *A Rétköz honfoglalás és Árpád kori emlékanyaga*, MTA Régészeti Intézet – Jósza Múzeum, Budapest – Nyíregyháza, 2003, 324–327.
- BIRKET – SMITH, Kaj, *A kultúra ösvényei*, (ford.) Bodrogi Tibor, Gondolat, Budapest, 1969, 84.
- KISS Gábor, *Vas-megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*, Magyar Nemzeti Múzeum, Szombathely, 2000.
- KOLCHIN, B. A., *Metallurgy and Metalworking in Ancient Russia*, by the Israel Program Scientific translations, Published for the Smithsonian Institution and the National Science Foundation, Washington, D. C., 1967.
- M. NEPPER Ibolya, *Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírleletei I–II.*, Déri Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum, Debrecen – Budapest, 2002.
- MÜLLER Róbert: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökör végéig*, Zalai Gyűjtemény 19., Zalaegerszeg, 1982.
- SUDÁR Balázs – PETKES Zsolt, *A honfoglalók viselete – Magyar őstörténet 1.*, Helikon, Budapest, 2014.
- TÜRK Attila: *Leletek a tarsolyokban, újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkészségek értékeléséhez =Avarok pusztái – Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*, (szerk.) ANDERS Alexandra – BALOGH Csilla – TÜRK Attila, Martin Opitz Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Központ, Budapest, 2014, 457–468.

A 2015. augusztus 28–29-én, a balmazújvárosi Pötyi Szálló konferenciatermében megrendezett tanácskozásra a Magyar Művészeti Akadémia, illetve a Magyar Hangszermíves Céh rendezvényeként került sor.

Kiadja a Magyar Művészeti Akadémia, 2016-ban

www.mma.hu

Felelős kiadó: Fekete György, az MMA elnöke

Felelős szerkesztő: Palójtay Kinga

Szöveggondozás: Kovács Emília

Sorozatterv és tördelés: Bornemissza Ádám

Nyomdai előkészítés: